

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

ХВІСТ В.О.

СЛОВНИК-ДОВІДНИК

З

ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

**Київ
ЦП «Компринт»
2019**

УДК 94:321(477)
ББК 63.3 (4УКР)я2
X30

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету біоресурсів і природокористування України
(протокол № від 201 р.)*

Рецензенти:

Конта Р. М. – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ;

Ятченко В.Ф. – доктор філософських наук, професор кафедри економіки підприємств та соціальних технологій Державного університету телекомунікацій, м. Київ;

Сморжевська О.О. – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ;

Білан С.О., д. і. н. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ.

Хвіст В.О.

X30 Словник-довідник з історії української державності / В.О. Хвіст. – К.: ЦП «Компринт», 2019. – 345 с.

ISBN

У словнику-довіднику вміщено короткі статті, в яких розповідається про найголовніші події й факти з історії українського народу, про державних і громадських діячів та митців України, пояснюються історико-політологічні терміни. Для студентів вищих навчальних закладів. Може бути корисним викладачам та широкому колу читачів.

ISBN

УДК 94:321(477)
ББК 63.3 (4УКР)я2
© В. О. Хвіст, 2019

ЗМІСТ

Переднє слово

4-6

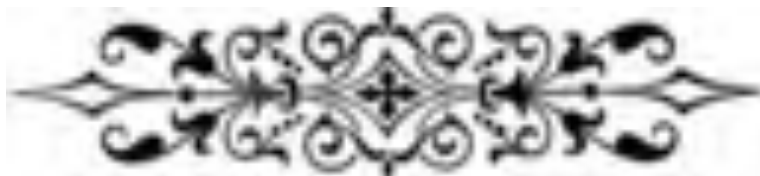
ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Пропонований словник-довідник є комплексною та систематизованою добіркою найбільш уживаних історичних, політологічних та соціологічних термінів та понять з історії української державності, викладених в зручній та доступній формі.

Наведені біографічні дані про визначних політичних і громадських діячів та митців висвітлюють духовні надбання українського народу та засвідчують невмирущість й еволюцію на всіх етапах історичного розвитку ідеї української державності та постійне прагнення до втілення її в реальне життя.

Основна мета словника-довідника полягає в тому, щоб допомогти студентській молоді та широкому загалу читачів глибше опанувати фактичний матеріал з історії української державності, усвідомити суть сучасних поглядів на минуле і закономірність перегляду колишніх стереотипних оцінок та характеристик історичних подій і явищ, суспільно-політичних, економічних процесів.

Статті словника-довідника розміщені за алфавітом та для зручності розділені на дві частини-розділи. Термінологічний та іменний покажчики подано в кінці словника-довідника.

ТЕРМІНИ, ПОНЯТТЯ, ФАКТИ, ПОДІЇ

А

Абсолютизм, абсолютна монархія, самодержавство — форма державного управління, за якої верховна влада повністю належить одній особі, монархові (царю, імператору, королю). У класичній формі виявився в Європі — у Франції, в Азії — у Японії. На початку свого існування відіграв певну позитивну роль, бо знищив сепаратизм феодальної знаті, залишки феодальної політичної роздробленості, сприяв економічному об'єднанню країни, розвитку нових соціально-економічних відносин. Характерна риса — національне гноблення народів, що входили до складу багатонаціональних абсолютистських держав. Абсолютизм був знищений у більшості країн буржуазними революціями; у Росії — Лютнева буржуазно-демократичною революцією 1917 р.

Авари (в давньоруських літописах — обри) — союз кочових племен тюркського походження. У VI ст. через територію сучасної України прийшла з Азії на Середній Дунай, створили там свою державу — Аварський каганат. У VI — VIII ст. кочували в Північному Причорномор'ї, підкорили частину слов'янських племен. Наприкінці VIII ст. їх розгромили франки, а наприкінці IX ст. — угорці. Після IX ст. авари не згадуються в літописах. Найкраще досліджено археологічні пам'ятки аварів на території сучасної Угорщини.

Автокефальна церква — православна церква, яка має цілковиту самостійність у розв'язанні організаційних і культових питань (див.: Українська автокефальна православна церква).

Автономія — самоврядування певної частини держави, здійснюване в межах, визначених загальнодержавним законом (конституцією). Для окремих народів, які живуть у багатонаціональних державах. Автономія передбачає створення власних органів влади, суду, адміністрації, шкіл, застосування у різних галузях суспільно-політичного життя рідної мови. Так, за «Переяславськими статтями» 1659 р., Україні в складі Росії надавалися автономні права (свої органи влади, очолювані гетьманом, судові, військові установи тощо). Проте згодом царський уряд почав обмежувати і у кінці XVIII

ст. залишки козацько-гетьманського втономного устрою були остаточно ліквідовані.

Авторитаризм — самовладдя, антидемократична організація політичної влади. Характеризується зосередженням в руках однієї або кількох осіб необмеженої влади, що спирається на військово-каральний апарат тощо, застосуванням репресій і терору, соціальною і національною демагогією, заміною демократії диктатурою найреакційніших сил.

Автохтони – споконвічні, прадавні мешканці країни чи місцевості.

Аджі-Коба — печерна палеолітична стоянка на західному схилі Карабі-Яйли поблизу с. Яковлівки Білогірського р-ну в Криму. Відкрита в 1920 р. Під час досліджень 1932-1933 рр. Г.А. Бонч-Осмоловський виявив два культурні шари. В нижньому (мустьєрський період) знайдено крем'яні знаряддя (гостроконечники, скребла), кістки бика, носорога, коня, осла, сайгака, гієни. Серед знахідок верхнього шару (пізній палеоліт) — крем'яні різці, скребки, а також кістки бика, оленя, козла, рисі.

Адміралтейські поселення — спеціальні поселення державних селян у феодальній Росії, для яких характерним було поєднання сільськогосподарської селянської праці з роботою їх на підприємствах, що відносилися до морського відомства. Були створені в кінці XVIII ст. в селах навколо Миколаєва і Херсона. Формувалися в більшості з переселенців-добровольців з Правобережжя, біглих селян та примусово перепису населення 1860 р. таких нараховувалося більш ніж 17 тис. чоловік. На чолі поселення стояв призначений офіцер. Основними заняттями поселенців були землеробство та тваринництво. Чоловіки не менше чотирьох місяців на рік повинні були працювати на верф'ях, каменоломнях та підприємствах, які обслуговували Чорноморський флот. Також переселенці несли й інші повинності, зокрема грошову та натуральну. Після реформи 1861 р. поселенці отримали дозвіл переходити до міського або сільського станів, а самі поселення перетворювалися на передмістя й передавалися у відання адміністрації Херсонської губернії.

«Азбучна війна» — боротьба радикальної громадськості Східної Галичини в 30-50-х роках XIX ст. проти спроб правлячих кіл Австрії і Польщі

латинізувати український алфавіт. На захист української мови від тих, хто безпідставно розглядали український народ як «гілку» польського народу, а українську мову — як наріччя польської мови, рішуче виступили члени «Руської трійці». У 1859 р. губернатор Галичини спробував законодавчо запровадити латинський алфавіт. Протести громадськості Східної Галичини підтримали відомі славісти П. Шафарик та Ф. Міклошич. Це змусило реакційні кола відмовитися від латинізації української писемності.

Азільська культура — археологічна культура раннього мезоліту (бл. 10-8 тис. років тому). Назва походить від печерної стоянки Мас-д'Азіль (Франція). Племена цієї культури займалися мисливством, рибальством, збиральництвом; знали лук, стріли, приручали собак. Мали крем'яні знаряддя праці. На території України пам'ятки Азільської культури виявлено в Криму, Подніпров'ї та басейні Сіверського Дінця.

Азовське козацьке військо — військовоє формування, створене царським урядом 1828 р. і розміщене на північно-західному березі Азовського моря. Спочатку складалося з 1500 козаків колишньої Січі Задунайської під керівництвом кошового отамана Й. Гладким, які з розв'язанням російсько-турецької війни (1828-1829) доєдналися до російської армії. У 1831 р. на 74 тис. десятин землі між Бердянськом і Маріуполем було засновано три станиці — Покровську, Петровську, Новоспаську, 15 хуторів і м. Микольське. У 1837 р. сформовано військову флотилію. За військову службу козаків звільнили від повинностей і податків. У 1862-1864 рр. тисячу сімей силоміць було переселено на Північний Кавказ. Невдоволені азовці підняли повстання, що призвело до ліквідації у 1865 р. Азовського козачого війська. Зброю і флотилію було передано Кубанському козацькому війську.

Азовське сидіння — оборона запорозькими і донськими козаками фортеці Азов, відбитої у турків 1637 р. У 1641 р. козаки (5,5 тис.) витримали облогу й відбили численні наступи багатотисячного турецько-татарського війська. Влітку 1642 р. за наказом уряду козаки зруйнували й залишили місто-фортецю Азов.

Азовські походи 1695, 1696 рр. — походи московського війська і флоту та українсько-козацьких підрозділів на Азов та пониззя Дніпра під час війни 1686-1700 рр., розпочатої царизмом, щоб припинити набіги турків, які загарбали в XV ст. Північне Причорномор'я. У 1695 р. активізував дії Петро I, кинувши 35-тисячне військо на облогу Азова. Водночас було здобуто в пониззі Дніпра Кизикермен, Тавань та інші фортеці. Збудувавши взимку 1695-1696 рр. флот на Дону, московське військо (75 тис.) і українські козаки (15 тис.) навесні 1696 р. знову обложили Азов, у липні фортеця капітулювала. Інша група об'єднаного війська (у т. ч. 70 тис. козаків) діяла в пониззі Дніпра. Здобуття Азова та зруйнування турецьких і татарських укріплень у пониззях Дніпра стало чи не вирішальним етапом у відвоюванні Північного Причорномор'я.

«Академічне братство» — товариство студентів-українців у Львівському університеті, засноване 1882 р. З ним співробітничали також професори університету. Братство мало свою бібліотеку, читальню, організувало читання лекцій, літературно-артистичні вечори. Діяльність була спрямована проти національного гніту Габсбурзької монархії.

«Академічний гурток» — львівський гурток студентської молоді, спочатку москвофільського напрямку. Заснований 1871 р. Видавав часопис «Друг» (1874 — 1877), альманах «Дністрянка» (1876), книги, брошури. Очолювана І. Франком (1875 — 1877) демократична група цього гуртка і редакція «Друга» вели боротьбу проти «москвофілів». З арештом у 1877 р. І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького «Академічний гурток» перестав, відігравати будь-яку роль у громадському житті Східної Галичини.

«Академічний легіон» — збройна студентська організація, що брала активну участь у національно-визвольній боротьбі під час революції 1948 — 1849 рр. в Австрії. Створена у Львові у березні 1848 р. під впливом повстання у Відні. До легіону входили близько 900 студентів Львівського університету, робітників, ремісничу молодь. Під час повстання у Львові (вересень 1848 р.) легіон вів бої на барикадах. Після повстання, за угодою з національною гвардією, легіон було розпущено. Багато його учасників згодом зазнали репресій.

Акафіст — при богослужінні в церквах хвальна відправа з читанням і співами, яку можна слухати лише стоячи на відміну від кафізмів, під час читання яких належить сидіти. Перший відомий акафіст був написаний у VII ст.

Ак-мечетські поховання — скіфські поховання V-IV тисячоліть до н.е. біля с. Ак-Мечеті (нині смт. Чорноморське в Криму). Інтерес становить поховання скіфського воїна (V ст. до н. е.) в кам'яній гробниці. Пограбоване ще в давнину. При розкопках 1885 р. тут виявлено золоті прикраси, виконані у своєрідному скіфському звіриному стилі, наконечники стріл тощо.

Акт проголошення незалежності України — документ, яким 24 серпня 1991 р. Верховна Рада проголосила Україну незалежною демократичною державою. На території України віднині визнаються чинними виключно Конституція і закони України. Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. підтвердив Акт проголошення незалежності України.

Акт проголошення української державності — прийнято з ініціативи революційної фракції Організації українських націоналістів — ОУН(р) у м. Львові 30.06.1941 р. Тоді ж було створено уряд — Українське державне правління (УДП) на чолі з заступником С. Бандери по проводу ОУН Я. Стецьком. Після категоричної відмови С. Бандери розпустити уряд і ОУН німецькі власті заарештували С. Бандеру, членів уряду Я. Стецька, 200 провідних діячів ОУН(р), близько 2000 інших націоналістів. Більшість із них загинули у фашистських концтаборах.

Актові книги — збірники оригіналів та копій документів XV—XVIII ст., вписаних або посвідчених різними судами (земськими, гродськими, підкоморськими, полковими, генеральним військовим судом, магістратами і ратушами України) для надання їм юридичної сили. У державних архівах України зберігається близько 4000 актових книг земських та гродських судів і понад 2000 — міських управлінь. Написані староукраїнською, польською, латинською мовами, є важливим джерелом для вивчення історії України, її культури, судочинства, побуту, мови. Деякі з актових книг, крім України, видані також у Польщі.

Акцизний збір — непрямий податок, який запроваджується на товари або продукцію, які є високорентабельними та/або монопольними та входить у ціну цих товарів (продукції). Регулюється законом України «Про акцизний збір», уведеним в дію з 01.01.1992 р., та рядом відповідних підзаконних актів. Контроль за справлянням та правильним визначенням акцизного збору здійснюють податкові інспекції.

Акціонерні товариства — підприємства, капітал яких утворюється об'єднанням багатьох індивідуальних капіталів шляхом випуску і продажу акцій. Акціонерні товариства розподіляються між акціонерами у вигляді дивідендів. В Україні виникли в кінці XVIII ст. Значного поширення набули в 60-х роках XIX ст. на півдні України в металургійній промисловості й у вугільному Донбасі. В акціонерному товаристві важливу роль відігравав іноземний капітал. В сучасній Українській державі поширилися національні, а також змішані організації типу акціонерного товариства з виробництва й продажу продукції, з фрахту, страхові, банківські, туристичні тощо. Акціонерні товариства створюються і функціонують відповідно до Закону України «Про господарські товариства» (1991).

Алазони — плем'я, яке, за свідченням Геродота, в V ст. до н.е. жило в басейні Південного Бугу і вело напівосілий спосіб життя. Дослідники вважають їх одним з праслов'янських племен — попередників українців.

Алани — численні іраномовні племена сарматського походження. З I ст. н.е. жили між Південним Уралом та Нижнім Дніпром, а також на Північному Кавказі. Предки сучасних осетинів.

Амвросіївська стоянка — пізньопалеолітична стоянка, відкрита 1935 р. поблизу м. Амвросіївки Донецької обл. Розкопками 1940 і 1949 рр. виявлено шар кісток зубрів (жителі стоянки вполювали тварин, загнавши їх у провалля), крем'яні й кістяні наконечники списів. Є важливою археологічною пам'яткою, що підтверджує існування в пізньому палеоліті колективного полювання загоном.

Анафема — відлучення від церкви, прокляття.

Андріївська церква — пам'ятка архітектури XVIII ст. Збудована в 1749-1754 рр. у Києві у стилі бароко за проектом В.В. Растреллі. Будівництвом керував архітектор І.Ф. Мічурін. Живопис виконали художники О. Антропов, І. Вишняков, П. Борисполец ін. в 1752-1755 рр. Є визначною пам'яткою світової архітектури.

Андрусівське перемир'я 1667 р. — угода між Московською державою і шляхетською Польщею про припинення війни 1654-1667 рр., підписана в с. Андрусові поблизу Смоленська. Укладене на 13 1/2 років, закріпило за Московською державою Смоленськ, Сіверську землю, Лівобережну Україну; за Польщею — Білорусь і Правобережну Україну (крім Києва). Київ з околицями на два роки передавався Московській державі; Запорозька Січ мала перебувати під спільною владою. Андрусівське перемир'я викликало невдоволення в Україні, оскільки його ухвали суперечили «Березневим статтям» 1654 р.

Анімізм — віра в існування душі і духів-істот, від чиєї волі нібито залежать усі предмети і явища матеріального і нематеріального світу. Анімізм — явище історичне. Він виник разом з іншими первісними віруваннями за первіснообщинного ладу і був основою культу духів природи, духів предків. Елементи анімізму існували у віруваннях дохристиянських слов'янських племен, що проживали на території сучасної України. Анімізм є складовим елементом усіх сучасних релігій: іудаїзму, християнства, ісламу тощо.

Анти — назва східнослов'янських племен, вживалася візантійськими авторами VI — початку VII ст. н.е. Вважають, що анти жили переважно на території Лісостепу Східної Європи з другої половини IV до початку VII ст. З ними пов'язують основну частину археологічних пам'яток черняхівської культури. Основна галузь господарства антив — орне землеробство; вони мали залізні плуги, знали осіле тваринництво, мисливський, рибальський промисли, збиральництво. З розвитком залізобного, гончарського, склоробного ремесел виникла торгівля. Численні знахідки (амфори, скляні й металеві вироби, срібні римські монети) свідчать про стосунки з Римською імперією, іншими віддаленими країнами. Анти мали сильне військо. Політичний союз антив був одним із зародків майбутньої східнослов'янської державності. На чолі його

стояли царі (рекси). У IV ст. боролися проти готів, які захопили і стратили їхнього царя Божа та його синів. У VI ст. разом з племенами склавів робили походи на балканські володіння Візантії. Із вторгненням аварів (568) і заснуванням у Трансільванії (сучасна територія Румунії) Аварського каганату почалися аваро-слов'янські війни, що на початку VII ст. спричинилися до розпаду антського політичного союзу. Писемні та археологічні джерела свідчать про розвиток культури та вірування антів. Відомо кілька орнаментальних стилів (геометричний, так званий звіриний тощо). Культура антів стала одним з компонентів при формуванні прадавньої української культури.

Античні держави Північного Причорномор'я — рабовласницькі держави, існували на Північночорноморському узбережжі починаючи з VII ст. до н.е. до IV ст. н.е. Були засновані в процесі грецької колонізації як міста-поліси. Серед колоністів переважали переселенці з Мілету. Найдавніша колонія на території сучасної України — поселення на о. Березань (друга половина VII ст. до н.е.). Інші колонії засновані переважно в VI ст. до н.е. Мілетянами по правому берегу Дністровського лиману були засновані Тіра (нині Білгород-Дністровський), на березі Бузького лиману — Ольвія, на узбережжі Боспору Кімерійського (нині Керченська протока) — Пантікапей (нині Керч), Тірітаку, Німфей, далі на захід — Феодосію, на західному узбережжі Криму виникла Керкінітіда (сучасна Євпаторія); наприкінці V ст. до н.е. було засновано Херсонес Таврійський — єдину в Північному Причорномор'ї дорійську колонію. Ці колонії незабаром стали самостійними рабовласницькими полісами. У Боспорській державі (заснована бл. 480 до н.е.) панував монархічний лад. Близько середини I ст. до н.е. Ольвію зруйнували гети. Наприкінці I ст. до н.е. всі міста Північного Причорномор'я виявилися під владою Риму. У III ст. н.е. у зв'язку з кризою рабовласницької системи почався економічний занепад Античних держав Північного Причорномор'я. Навала гунів у IV ст. поклала край їхньому існуванню.

Антонівський скарб, Інгульський скарб. Знайдений 1962 р. біля с. Антонівки Новобузького р-ну Миколаївської обл. Складався з бронзових сокир-

кельтів, серпів, прикрас, меча, кинджала, зливків бронзи. Датується XIII-XII ст. до н.е., належить до пізнього періоду зрубної культури.

Антонівські стоянки — три палеолітичні стоянки поблизу с. Антонівки Марійського р-ну Донецької обл. Досліджував В.М. Гладилін у 1962-1965 рр. Знайдено крем'яні вироби раннього мустьєрського часу, кістки коней, диких биків. На одній із стоянок виявлено вироби з кременю, характерні для середини пізнього палеоліту (різці, скребки).

Антропологія — наука, що вивчає тілесну природу людини, її походження й еволюцію. Досліджує процеси переходу від біологічних закономірностей, що були характерні для предка людини, до закономірностей соціальних. Як наука антропологія сформувалася в середині XIX ст. В Україні масові антропологічні дослідження почав провадити Ф.К. Волков (Вовк; 1847-1918). У 20-30-х роках XX ст. цими питаннями займався професор Л.П. Ніколаєв (1898-1955). У відділі етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України з 1965 р. працює група антропологів, яка провадить дослідження в галузі етнічної антропології та антропогенезу.

«Апокрисис» — полемічний антиуніатський твір, виданий 1597 р. у Вільно польською і 1598 р. в Острозі староукраїнською мовами. Написаний Христофором Філалетом після Берестейської церковної унії 1596 р., твір був спрямований проти засилля католицизму. Поклав початок розвитку полемічної літератури в Україні.

«Апостол» — перша друкована книга в Україні. Видана І. Федоровим у Львові. Відрізняється від московського видання 1564 р. гравюрним оформленням, у ньому вміщено й післямову, яка є автобіографічно-публіцистичним твором І. Федорова.

Аргат — наймит, робітник. У Запорозькій Січі XVIII ст. так називали бідних козаків, які наймитували на Запорожжі, в Криму, Молдові. Аргати були активними учасниками гайдамацького руху, з їхнього середовища вийшов один з керівників Коліївщини — М. Залізняк.

Артанія — одне з перших східнослов'янських державних утворень ранньофеодального типу, що існувало у VII-IX ст. Місцезнаходження

досьогодні не встановлено і дослідники припускають низку можливих варіантів: ростово-білозерський регіон, територія антів, Чернігівщина, Рязанщина або ж Тмутаракань. За свідченнями арабських авторів існувала разом з Куявією (державне утворення навколо Києва) і Славією (державне утворення навколо Новгороду). Відомо, що Артанія торгувала з країнами Арабського Сходу.

Артос — хліб, освячуваний на Пасху, роздається суботу Світлої Неділі.

Археографія — спеціальна (допоміжна) історична дисципліна, що вивчає теорію і практику видання писемних історичних джерел, розробляє принципи і методи публікації документів. Спроби публікації історичних, джерел в Україні пов'язані з політичною та ідеологічною боротьбою, яка велася наприкінці XVI — на початку XVII ст. у питанні про унію. В ході полеміки між діячами православної та уніатської церков, було здійснено публікації документів. У XIX ст. в Україні виникли установи, що спеціально займалися виданням історичних джерел — Археографічні комісії, Тимчасова комісія для розгляду давніх актів, Історичне товариство Нестора-літописця у Києві, Наукове товариство імені Шевченка у Львові, архівні губернські комісії тощо.

Археологія — наука, яка вивчає первісні, стародавні й середньовічні речові пам'ятки і на цій підставі відтворює минуле людського суспільства. До археологічних пам'яток належать стоянки, поселення, поховання, знаряддя праці, зброя, посуд, прикраси, предмети побуту тощо. Досліджують пам'ятки шляхом розкопок, а також у лабораторних умовах. Це дає змогу визначити місце, час, техніку виготовлення археологічних знахідок, призначення їх тощо. Перші спроби археологічних розкопок на території України пов'язані з дослідженням Десятинної церкви (XVII ст.) та скіфських і античних пам'яток Північного Причорномор'я (кінець XVIII ст.). 1934. р. було засновано Інститут історії матеріальної, культури АН України, а з 1938 р. працює академічний Інститут археології — головна науково-дослідна установа країни. Значну роботу ведуть обласні краєзнавчі музеї, викладачі кафедри археології вищих навчальних закладів.

Архіви — установи чи їхні структурні частини в установах, на підприємствах, що зберігають документи. За своїм значенням державні архіви,

поділяються на центральні, обласні, міські, районні, архіви установ, підприємств і організацій. У Київській Русі першими сховищами документів були Софійський собор, Десятинна церква, Києво-Печерський та Видубицький монастирі (Київ).

Архонти — вищі службові особи у давньогрецьких полісах. Відали військовими справами, судами, виконували релігійні функції. У Північному Причорномор'ї — в Тірі, Ольвії, Херсонесі — були відомі колегії архонтів.

Аршин — старовинна міра довжини. Величина аршину становила від 66 до 106,6 см. В Україні в XVI ст. аршин дорівнював 27, а з XVIII ст. - 28 дюймам (71,12 см). Вийшов з ужитку після запровадження метричної системи мір (з 1927 р.).

Асиміляція в етнографії — етнічний процес, який полягає в тому, що окремі, переважно нечисленні, народи або групи певного народу внаслідок тривалого спілкування з іншим народом, серед якого живуть, засвоюють його культуру, мову і поступово зливаються з ним.

Аскольдова могила — місцевість, частина паркового комплексу в Києві, де, за літописом, близько 882 р. були вбиті київські князі Аскольд і Дір. До 1809 р. там стояла дерев'яна церква. В 1810 р. архітектор А.І. Меленський на її місці спорудив цегляну церкву-ротонду (пізніше її було перебудовано на парковий павільйон). У XIX ст. Аскольдова могила стала місцем поховання відомих державних і громадських діячів, представників науки і культури. Біля Аскольдової могили поховано групу київських студентів і гімназистів, які загинули під Крутами в січні 1918 р. в бою з більшовицькими військами під командуванням М. Муравйова.

Ашельська культура — археологічна культура раннього палеоліту, поширена переважно на території Африки, Азії і Європи. Назва походить від Сент-Ашель – околиці м. Ам'єна (Північна Франція), де вперше знайдено пам'ятки цієї культури. Носії ашельської культури в Європі (гейдельберзька людина) мешкали у печерах та у річкових долинах, захищених місцях так званим первісним стадом; займалися збиральництвом, мисливством, користувалися вогнем. Характерні кам'яні рубила овальної, круглої та

видовженої форми, дрібні знаряддя з крем'яних відщепів. На території України відомі пам'ятки ашельської культури – Королеве і Рокосів на Закарпатті, Житомирська стоянка та Лука-Врублівецька Хмельницької області.

Б

Бабин Яр — урочище на околиці м. Києва, де в 1941-1943 рр. німецько-фашистські загарбники знищили понад 100 тисяч мирних жителів міста (євреїв, українців, росіян) та військовополонених.

Барська конфедерація 1768-1772 рр. — військово-політичне об'єднання, яке було утворене магнатами та шляхтою на Поділлі у м. Барі і, метою якого стала боротьба за збереження привілеїв і необмежених прав як шляхти так і католицької церкви. Учасники вдалися до дій щоб не допустити посилення влади короля та скасувати рішення сейму 1768 р. щодо зрівняння в правах католиків і православних, а також ліквідувати православні храми й монастирі, поширити уніатство на всій території Правобережної України. Конфедерати вдалися до розправи над українськими і білоруськими поборниками православ'я, які вели боротьбу проти унії та феодального гніту. Це викликало Коліївщину. Поразка Барської конфедерації була також однією з передумов поділу Польщі.

Батозька битва 1652 р. Відбулася в урочищі Батіг (на Вінниччині) між військами Б. Хмельницького і кримського хана Іслам-Гірея III, з одного боку, та польсько-шляхетським військом коронного гетьмана М. Калиновського – з другого. Поляки були оточені і повністю розбиті.

Батурин — нині селище міського типу Бахмацького району Чернігівської області. У XVII — на початку XVIII ст. був гетьманською столицею. 1708 р. узятий і зруйнований військом О. Меншикова.

Бахчисарайський мир. Укладений 13.01.1681 р. між Росією, Туреччиною і Кримським ханством на 20 років. Туреччина і Кримське ханство визнавали Лівобережну Україну, Київ і Запорожжя приєднаними до Росії.

Баштанська партизанська республіка — повстанський район в тилу армії Денікіна в Миколаївському повіті Херсонської губернії з центром у с. Баштанці. 16. 09.1919 р. селяни с. Баштанки підняли повстання проти денікінців. Було обрано повстанський комітет, до складу якого увійшли М. В. Прядко, В.Ф. та С.Ф. Гайдуки, І. Руденко, 5 селян-бідняків. До повсталих приєдналися селяни сусідніх сіл — Привільного, Пісків, Балицького,

Христофорівки, Сергіївки. Повстанці встановили свою владу і протягом 2 місяців успішно протидіяли білогвардійцям. Командування А. Денікіна кинуло проти Баштанської партизанської республіки 2 козачі дивізії. Каральною операцією керував генерал Я.А. Слащов. 18.11.1919 р. повстання було придушене. Під час розправи спалено тільки в с. Баштанці 300 хат і розстріляно 852 чол.

«Березневі статті» 1654 р. — військово-політичний договір, який регламентував політичне, військове, правове та фінансове становище України. Складені після Переяславської ради гетьманом Б. Хмельницьким спільно зі старшиною протягом січня - лютого 1654 р. і надані царському уряду в Москві козацькими послами — С. Бограновичем-Зарудним та П. Тетерею. З самого початку вміщували 23 пункти та після переговорів лишилося всього 11. Остаточного оформлення «Березневі статті» набули в царських грамотах 1654 р. За змістом «Березневих статей» не йшлося про воз'єднання України з Московією: зберігалися всі права і вольності Війська Запорозького та окремих станів, адміністративно-територіальний устрій, фінансові справи, зовнішньополітичні зносин (з деякими незначними обмеженнями), самостійність православної церкви. Однак, з часом царат почав порушувати умови «Березневих статей» та грубо втручатися як у внутрішньодержавні справи так і в зовнішньополітичні відносини. В результаті вже в кінці XVIII ст. були остаточно ліквідовані залишки автономного устрою Гетьманщини.

Берестейська унія 1596 р. — церковний союз православної та католицької церков на українських та білоруських землях Речі Посполитої. Прийнята та проголошена на церковному соборі в Бересті (нині Брест). За умовами Берестейської унії греко-католики визнавали своїм главою римського папу, але зберігали православні обряди та церковнослов'янську мову в богослужіннях, уніатське духовенство урівнювалося в правах із католиками.

Берестецька битва 1651 р. Відбулася біля с. Берестечка на Волині між селянсько-козацьким військом Б. Хмельницького і військом кримського хана Іслам-Гірея III, з одного боку, і польсько-шляхетською армією короля Яна II Казимира — з іншого. В ході битви кримські татари зрадивши свого союзника,

полонили гетьмана Б. Хмельницького і відступили на Крим. Поляки оточили селянсько-козацьке військо. Почалася 10-денна облога. І. Богуну, Ф. Джалалію, М. Гладкому вдалося вивести військо з неминучого оточення. Втрачено було майже весь обоз і гармати, а козацькі полки змогли відступити на Київщину. Наслідком тяжкої поразки під Берестечком стало укладенням надзвичайно невігідної для України Білоцерківської угоди 1651 р.

Білоцерківський мирний договір 1651 р. — угода, укладена 28.09.1651 р. в м. Білій Церкві між Б. Хмельницьким і польським урядом після Берестецької битви. За Білоцерківським договором в Україні відновлювалася польсько-шляхетська влада; козацький реєстр скорочувався з 40 до 20 тис. чоловік; реєстровим козакам відводилося лише Київське воєводство, не вписані у реєстр козаки мали повертатися як піддані до своїх панів. Гетьман Б. Хмельницький у своїх діях безпосередньо підлягав коронному гетьманові і польському королеві. Після смерті Б. Хмельницького право призначати й усувати з посади гетьмана передавалося польському королю. У 1652 р. Б. Хмельницький анулював Білоцерківський договір.

Боспорська держава — одна з античних держав Північного Причорномор'я (V ст. до н.е. - III ст. н.е.). Виникла внаслідок об'єднання грецьких міст-держав (полісів) — Тірітаки, Мірмекію, Гермонасси, Фанагорії, Пантікапею. Столиця — Пантікапей. На чолі Боспорської держави стояли правителі: Археанактиди (480-438 до н.е.), Спартокіди (до 107 р. до н.е.). IV-III ст. до н.е. - період економічного і культурного розквіту Боспорської держави. З кінця II ст. до н.е. — частина Понтійської держави, потім залежала від Риму. У другій половині IV ст. н.е. розпалася внаслідок навали гунів.

Братства — просвітницькі громадські національно-релігійні організації-товариства, діяльність яких набула поширення серед міщан в Україні та Білорусії протягом XVI-XVII ст.; створювалися з метою захисту станових, релігійних та національних інтересів і культурних традицій. Боролися проти експансії католицизму. За структурою нагадували міські цехи; мали статuti, в яких передбачалися прийняття присяги, виборність старшини, регулярне проведення зборів. Братства засновували друкарні, братські школи. Відомі

Львівське Успенське братство (засноване 1585 р. Ю. Рогатинцем), Київське Богоявленське братство (засноване 1516 р. І. Борецьким), Луцьке Чеснохрестське братство (засноване 1617 р. Т. Земкою).

Брест-Литовський мирний договір 1918 р. — угода між УНР і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією (державами Четверного союзу), яку було підписано 9 лютого 1918 р. Ще 22 січня 1918 р. Центральною Радою IV-им Універсалом було проголошено незалежність УНР та вихід її зі складу Російської Федерації. Внаслідок цього 01 лютого 1918 р. державами Четверного союзу було визнано УНР незалежною державою на чолі з Центральною Радою. Згідно умов Брестського миру, австро-угорсько-німецькі війська перетнули кордони республіки і почалося поступове звільнення її території від більшовицької окупації та повторної окупації з боку союзницьких військ.

Бронзовий вік — історичний період, пов'язаний: з поширенням знарядь праці і зброї з бронзи (сплаву олова і міді). На території України тривав близько тисячі років (XIX-VIII ст. до н.е.). За бронзового віку відбулося відокремлення ремесла від скотарства і землеробства. Передував залізному віку.

Бужани — назва групи племен східних слов'ян, що проживали в басейні р. Буг. Після того як у IX-X ст. бужани увійшли до складу Київської Русі, в писемних джерелах не згадуються.

Бузьке козацьке військо. Створене з козаків що брав участь у російсько-турецькій війні 1774 рр. Після її закінчення українських козаків цього полку 1775 р. було поселено на прикордонних землях по Південному Бугу. Центром Бузького козацького війська був Вознесенськ. Бузькі козаки брали участь у війнах Росії проти Туреччини 1806-1812 рр. і Франції 1812 р. У 1817 р. Бузьке козацьке військо перетворено на військове поселення і сформовано в уланські регулярні полки.

Булава — символ влади турецьких пашей, польських та українських гетьманів; стародавня зброя у формі кам'яної, пізніше металеві головки на держаку.

Бунчужний — виборна посада у козаків, а також один з найвищих військових чинів. Бунчужний був охоронцем гетьманського бунчука; до його обов'язків та повноважень, особливо під час походу, входило керівництво підрозділами козацького війська, виконання важливих доручень гетьмана, щодо судових, адміністративних та посольських справ.

Бунчук — символ гетьманської влади, у вигляді держака, який увіншувався кулею та прикріпленням кінським волоссям.

Буцацький мирний договір 1672 р. Укладений у жовтні в м. Бучачі між Польщею і Туреччиною. За Буцацьким мирним договором Туреччина захопила Поділля; Брацлавщина і південна Київщина переходили під владу П. Дорошенка; Волинь північна Київщина, Галичина залишалися в складі шляхетської Польщі. Польський сейм у квітні 1673 р. відмовився ратифікувати Буцацький мирний договір.

В

Валуєвський циркуляр 1863 р. — розпорядження царського уряду, підготоване міністром внутрішніх справ П.О. Валуєвим. За Валуєвським циркуляром заборонялося друкування шкільних підручників, науково-популярних та релігійних видання та викладання у школах українською мовою.

Васильківська управа відділення Південного товариства декабристів. Створена 1823 р. у м. Василькові (тепер Київської обл.) на чолі з Є.І. Муравйовим-Апостолом та М.П. Бестужевим-Рюїніним. Члени Васильківської управи дотримувались республіканських поглядів, 1824 р. прийняли «Руську правду» П.І. Пестеля. Васильківська управа стала організатором повстання Чернігівського полку у грудні 1825 - січні 1826 рр.

Велика Вітчизняна війна (радянсько-німецька війна) 1941-1945 рр. — визвольна боротьба народів колишнього СРСР проти фашистської Німеччини та її союзників. Аrenoю збройної боротьби територія України була з червня 1941 р. по жовтень 1944 р. Внаслідок бойових дій та за час фашистської окупації Україна втратила більше 8 млн. чоловік. Ворог зруйнував промисловість, розграбував сільське господарство.

Велике князівство Литовське — східноєвропейська феодальна держава, яка існувала протягом XIII –XVI ст.ст. на територіях сучасних Литви, Білорусі та України. Найвідоміші князі: Міндовг (засновник держави, правив в середині 30-х - 1263), Гедимін (правив 1316-1341), Ольгерд (правив 1345-1377), Вітовт (правив 1392-1430). Впродовж II-ої половини XIII — на початку XIV ст. Великим князівством Литовським було захоплено більшість українських територій, згодом так звана мирна експансія закінчилася руські князівства втратили свою автономію, була запроваджена панщина та почався процес поступового покріпачення селянства (III Литовський статут 1588 р. юридично ввів кріпосне право). За умовами Люблінської унії 1569 р. Велике князівство Литовське об'єднувалося з Польським королівством в спільну державу – Річ Посполиту.

Велике переселення народів — масові етнічні переміщення у IV – VII ст. германців, слов'ян, сарматів та інших племен на територію Римської імперії.

Головною причиною був розклад родового ладу у племен, що проживали в Північній Європі та Західній Азії, і кризова ситуація в Римській імперії. Супроводжувалося створенням великих племінних союзів, які переселялися в пошуках нових районів проживання, війнами і повстаннями проти Риму. Активну роль у ньому процесі в VI - VII ст. відіграли ранньослов'янські племена (склавини й анти), чиї систематичні походи становили серйозну загрозу для імперії. Велике переселення народів прискорило заміну рабовласницького ладу феодальним на всій території колишньої Римської імперії.

Великий князь — 1) Титул князя, що очолював феодальну ієрархію удільних князів у Давній Русі. 2) В XIV-XVI ст. титул феодальних володарів Литви.

«Вервольф» — ставка Гітлера поблизу Вінниці, збудована в 1942 р, як будинок відпочинку для поранених німецьких офіцерів. Гітлер займав окремий бункер. З липня 1942 р. «Вервольф» — постійне місце перебування Гітлера на східному фронті. Пильно охоронявся військами СС. Знищений під час відступу німецько-фашистських військ у 1944.

Вечини — основна категорія залежного селянства середньовічної Молдови. Вперше згадуються в джерелах 1519 р. В. працювали на панщині, платили данину на користь держави й феодалів. Особисто залежні, підлягали продажу і купівлі разом зі своєю землею. Не мали права переходити від одного феодала до іншого. Після загарбання Молдовою західноукраїнських земель поширюються там.

Вечорниці — одна з форм вечірнього дозвілля молоді восени і взимку. У будні дні на вечорниці дозвілля поєднувалося з роботою.

Визвольна війна українського народу (Національна козацька революція) 1648-1667 рр. — збройна боротьба проти шляхетської Польщі, зумовлена жорстоким економічним, політичним, соціальним, національним та релігійним гнітом з боку польських феодалів та католицької церкви. Головні рушійні сили – селянство, козацтво, міщанство. Боротьбу, що охопила всю Україну, очолив Б. Хмельницький. Разом з ним виступали народні ватажки К.

Бурляй, М. Нестеренко, М. Кривоніс, І. Богун, Д. Нечай, Ф. Джалалій, М. Небаба, С. Кричевський, М. Гладкий, С. Морозенко та ін. На першому етапі війни (січень 1648 - січень 1649 рр.) були розгромлені польсько-шляхетські війська під Жовтими Водами, Корсунем, здобуто перемогу під Пилявцями, здійснено похід у Східну Галичину, до Львова, Замостя, визволено Київ. Другий етап (квітень 1649 - вересень 1651 рр.) розпочався відновленням воєнних дій з боку Польщі. Селянсько-козацьке військо Б. Хмельницького змусило поляків відступити до Збаража. У Зборівській битві полякам було завдано нищівного удару, тільки зрада кримського хана змусила Б. Хмельницького припинити воєнні дії і укласти Зборівський договір 1649 р. На початку 1651 р. польсько-шляхетська армія знову вдерлася в Україну. У Берестецькій битві 1651 р. селянсько-козацьке військо через зраду кримського хана зазнало поразки. Цей етап воєнних дій закінчується Білоцерківським договором 1651 р., що погіршив становище України. Важливими подіями третього етапу (весна 1652 - березень 1654 рр.) є Батозька битва 1652 р., в якій козаки розгромили військо М. Калиновського, Жванецька облога 1653 р., Переяславська рада 1654 р., що ухвалила входження України до складу Росії та «Березневі статті» 1654 р., які обумовили статус України. Четвертий етап (1654-1667) характеризується продовженням боротьби проти Речі Посполитої після смерті Б. Хмельницького (1657). Ця боротьба закінчилася підписанням між Москвою і Польщею Андрусівського перемир'я 1667 р.

Віче — народні збори у Давній Русі, на яких обговорювалися й вирішувалися важливі громадські справи.

«Вічний мир» 1686 р. — договір між Росією і Річчю Посполитою, який було підписано у Москві. Підтверджував умови, раніше укладеного, Андрусівського перемир'я 1667 р. Закріпив за Росією Лівобережну Україну, Київ з околицями, Запорозжя, Чернігово-Сіверську землю. Брацлавщина і південна Київщина мали стати незаселеною нейтральною територією.

Восвода — воєначальник, правитель у слов'янських народів. У давньоруських писемних джерелах X ст. згадується як керівник княжої

дружини або голова народного ополчення. У XV-XVIII ст. воєводи очолювали окремі полки, загони, а також міста (до 1775 р.), воєводства (1719-1775).

Володимиро-Волинське князівство — давньоруське феодальне князівство, що займало територію по Бугу і правих притоках Прип'яті. Утворилося на землі волинян. Центр — м. Володимир (нині м. Володимир-Волинський). З X ст. перебувало у складі Києворуської держави. В самостійне князівство виділилося в I-й половині XII ст. Найбільшої своєї могутності досягнуло за князювання Романа Мстиславича, який 1199 р. об'єднав Володимиро-Волинське і Галицьке князівства в єдине Галицько-Волинське князівство.

Волочна поміра — процес перерозподілу та перемірювання земельних наділів (реорганізації землеподілу) на території Великого князівства Литовського, а отже і українських землях, які входили до його. Проводився в контексті реалізації так званої аграрної реформи за Сигізмунда II Августа («Устава на волоки») 1557 р. За Волочною помірою землі в маєтках ділили на однакові ділянки — волоки, які були мірилом феодальних повинностей.

Г

Гадяцький договір 1658 р. — угода гетьмана І. Виговського з Польщею. Дії московського уряду, який відразу ж після підписання «Березневих статей» 1654 р. почав їх порушувати (переговори між Польщею і Москвою за спиною України у Вільні в серпні 1656 р.), спричинили появу Гадяцького трактату І. Виговського 1658 р., в якому викладено умови утвердження власної української держави європейського взірця. 16.09.1658 р. під м. Гадячем було скликано козацьку раду, яка ухвалила пункти Гадяцького договору, за яким Чернігівське, Київське та Брацлавське воєводства входили до складу Речі Посполитої як окрема держава під назвою Велике князівство Руське, зберігаючи повне внутрішнє самоврядування. Гадяцький договір не був реалізований, проте він має велике значення як пам'ятка державницької думки України. Усі зусилля гетьманів пізнішого часу зводилися до того, щоб повернути Україні той статус, який надавався саме Гадяцьким договором.

Гайдамаки — особовий склад різних українських військових формувань, що з'явилися 1917 р., як правило, проти волі російського військового командування. Деякі з гайдамацьких частин, як гайдамацькі коші в Катеринославі й Одесі, гайдамацькі курені в Умані й Олександрівському та гайдамацький курінь Фінляндської дивізії, в грудні 1917 р. брали участь у боях з більшовицькими військами і, зазнавши великих втрат, перестали існувати. Лише два формування гайдамаків увійшли в лютому 1918 р. до складу регулярної української армії: Гайдамацький кіш Слобідської України та Гайдамацький кінний полк.

Гайдамацький рух — хвиля народно-визвольних повстань проти національно-релігійного гноблення, а також антикріпосницького характеру, яка прокотилася протягом всього XVIII ст. територіями Правобережної України, яка входила тоді до складу Речі Посполитої. Гайдамаками повстанців переважно називали польські автори кінця XVIII ст., українці ж цих народних бунтарів, які повстали проти сваволі польської адміністрації і шляхти, називали «коліями» або «опришками». Гайдамацький рух відбувався стихійно та локально, а збройні загони переважно об'єднували селян-втікачів, найбільш убогу частину

міського населення, козацьку сірому, голоту, наймитів. Потужні гайдамацькі повстання спалахували 1734 та 1750 рр. Апогеєм же гайдамацького руху стало повстання — Коліївщина 1768 р.

Гайдамацькі пісні — українські народні історичні пісні про гайдамацький рух, в яких оспівано визвольну боротьбу народних мас проти феодально-кріпосницького та національно-релігійного гноблення на Правобережній Україні у XVIII ст. Героями гайдамацьких пісень були історичні особи – І. Гонта, М. Залізняк, І. Бондаренко, М. Швачка, С. Неживий, Г. Голий, популярні серед народу. Виконували гайдамацькі пісні бандуристи, які супроводили гайдамаків у походах і грою на бандурі та піснями підносили їхній бойовий дух. Мотиви та образи гайдамацьких пісень використовували у своїх творах Т. Шевченко, М. Костомаров, І. Карпенко-Карий та ін.

Галицьке князівство — українське князівство, що займало північно-східні схили Карпатських гір, верхів'я Дністра, Пруту й Сірету, на півдні його територія доходила до Чорного моря й Дунаю. Наприкінці X ст., за князя Володимира Святославича, увійшло до складу Київської Русі. З кінця XI ст. відокремилось від Києва. Столицею Галицького князівства з 1144 р. був Галич, який лежав на перехресті торговельних шляхів. За Ярослава Осмомисла (1153-1187) Галицьке князівство зміцніло, його територію було розширено до гирла Дунаю. Після смерті Ярослава настав занепад князівської влади. З цього скористалися угорські феодалі і 1188 р. захопили Галич. В 1199 р. володимироволинський князь Роман Мстиславич оволодів Галицьким князівством і об'єднав його з Володимиро-Волинським в єдине Галицько-Волинське князівство.

Галицькі повстання. У 1144 р. — виступ городян м. Галича проти князя Володимира, який обклав непомірною даниною городян. Володимирко жорстоко розправився з повсталими. 1189 р.— виступ городян м. Галича проти угорських загарбників, які окупували місто. Повстанці, очолювані князем Володимиром — сином Ярослава Осмомисла, вигнали з Галича загарбників разом з королевичем Андрієм. 1846 р. — повстання польських та українських селян у Галичині, що входила до складу Австрійської імперії. Австрійський

уряд за допомогою військової сили придушив повстання, проте змушений був піти на деякі поступки селянству: зменшити панщину, скасувати літні помічні дні, підводну повинність. Це повстання було однією з передумов революції 1848 р. в Австрії та однією з безпосередніх причин скасування кріпацтва в Галичині в 1848 р.

Галицько-Волинське князівство — держава періоду феодальної роздробленості Давньої Русі, що постала на її на південному заході. Існувало протягом XIII-XIV ст. Було утворене 1199 р. волинським князем Романом Мстиславичем шляхом об'єднання Галицької та Володимиро-Волинської земель (столиця м. Галич). Найбільшої своєї могутності князівством було досягнуто за правління Данила Галицького (1238-1264), яке після його коронації (1253) стало називатися королівством. На той час до його складу входили території Київського і Турово-Пінського князівств, Берестейська, Белзька, Теревовльська, Люблінська землі та інші землі. Після смерті Данила Романовича приває поступовий політичний та економічний занепад королівства, а зі смертю Юрія II Болеслава воно припинило своє існування. На середину XIV ст. землі Галицько-Волинського князівства стали володіннями Польщі й Литви.

Галицько-Волинський літопис — видатна пам'ятка історіографії та літератури XIII ст. Зберігся в Іпатіївському літописному зведенні. Охоплює події 1201 — 1292 рр. Складається з двох частин: Галицького (1201-1261) і Волинського (1262-1292) літописів. Містить багатий художній і фольклорний матеріал.

Галицько-руська матиця — культурно-освітнє товариство, засноване у Львові 1848 р. Першим головою був М. Куземський. Видавало книги загальноосвітнього і морально-релігійного змісту, шкільні підручники і наукові збірники. За своїм соціальним складом і поглядами було різномірним, проте в цілому товариство відіграло позитивну роль у розвитку української культури в Східній Галичині. Припинило існування в 30-х роках XX ст.

Галичина — історична територія, що включала частину західноукраїнських і польських земель, які в кінці XVIII — на початку XX ст.

перебували під владою австро-угорської монархії. Охоплювала територію теперішніх Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської (а до 1848 р. — і територію теперішньої Чернівецької) областей України та деяких польських воєводств, зокрема Жешувського та більшої частини Краківського. Загарбавши під час першого поділу Польщі (1772) західноукраїнські землі, Австрія об'єднала їх з частиною польських територій і перетворила в штучно створену одну провінцію — «Королівство Галичини і Лодомерії». Отже, Галичина складалася з Східної Галичини, населеної українцями, і Західної Галичини, населеної поляками. Східна Галичина — споконвічна українська територія, а її населення — невід'ємна частина українського народу.

Генеалогія — родовід, допоміжна історична дисципліна, що вивчає походження родів, окремих осіб, їхні родинні та інші зв'язки. Генеалогія пов'язана з такими суміжними науками, як геральдика, дипломатика, евгеніка. Найбільше опрацювали питання української генеалогії історики О. Бодянський, М. Костомаров, П. Єфименко, В. Липинський, М. Грушевський, Д. Багалій, І. Крип'якевич, В. Модзалевський.

Генеральна рада — вищий політичний орган влади протягом 1648-1750 рр. в Запорозькій Січі та козацько-гетьманській державі. Спочатку мала військове значення і складалася виключно з козаків. З часом її склад розширювався і до неї могли входили іноді вище духовенство та міщани. Великого значення Генеральні ради набувають за гетьманства Б. Хмельницького. Її основною функцією було обрання гетьмана, генеральну старшину, могла розглядати важливі справи зонішньо- та внутрішньополітичної сфери, судочинства.

Генеральна старшина — найближче гетьманське оточення, що становило вищу центральну військову та цивільну адміністрацію на Лівобережжі в II-ій половині XVII-XVIII ст. До генеральної старшини входили найвищі посадовці: генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний підскарбій, генеральний писар, два генеральні осавули, генеральний хорунжий та генеральний бунчужний. На неї покладалося вирішення важливих

політичних, адміністративних та військових питань. З часом її права обмежувалися з боку царату, а наприкінці XVIII ст. перестає існувати.

Генеральний Секретаріат — орган виконавчої влади періоду Української Центральної Ради, назва урядів України в період між I і IV Універсалами (червень 1917 — січень 1918 рр.). Був утворений за ініціативою Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) після проголошення Центральною Радою I Універсалу (15 червня 1917 р.). До складу Генерального Секретаріату (на засадах коаліції) входили голова Генерального Секретаріату і генеральний секретар внутрішніх справ В. Винниченко (УСДРП), генеральний писар П. Христюк (УПСР), генеральний секретар фінансів Х. Барановський (безпартійний, кооператор), генеральний секретар міжнаціональних справ С. Єфремов (Українська партія соціалістів-федералістів), генеральний секретар військових справ С. Петлюра (УСДРП), генеральний секретар земельних справ Б. Мартос (УСДРП), генеральний секретар судових справ В. Садовський (УСДРП), генеральний секретар освіти І. Стешенко (незалежний соціал-демократ), генеральний секретар продовольчих справ М. Стасюк (УПСР). Склад Генерального Секретаріату пізніше змінювався. IV Універсалом Центральної Ради (січень 1918) Генеральний Секретаріат перейменований на Раду народних міністрів УНР.

Генуезькі колонії в Північному Причорномор'ї — укріплені торгові та військово-адміністративні пункти на Північному узбережжі Чорного моря, засновані в XIII-XV ст. купцями Генуї, які вели посередницьку торгівлю з країнами Західної і Східної Європи. Першою генуезькою колонією була Кафа (Феодосія) в Криму. У 1475 р. генуезькі колонії розгромили турки й татари.

Геральдика — допоміжна історична дисципліна, що вивчає походження і соціальні функції символів, емблем і гербів, закономірності їхнього графічного зображення та особливості композиції їхніх окремих елементів. Останні мають значення як своєрідні наукові джерела. Геральдика пов'язана з генеалогією, нумізматиною. Українську геральдику вивчали В. Лукомський, Г. Нарбут. Символографічні дослідження провадили В. Щербаківський, В. Січинський, М. Міллер.

Герб — символічний знак, усталений згідно геральдичних законів, що є емблемою або символом держави, міста або родині чи особі й успадковується. Герби переважно зображуються на прапорах, печатках, зброї, будинках, монетах, документах тощо. Історія виникнення гербів сягає давнини, з часом вони вдосконалюються, формуються чіткі правила і закони, а з розвитком феодалізму в Західній Європі в XI-XII ст. за часів хрестових походів, набувають широкого поширення. Найвідоміший герб часів княжої Русі — тризуб, Галицько-Волинського королівства — жовтий лев на задніх лапах на блакитному тлі, Війська Запорозького — козак з мушкетом.

Герб державний — один з державних символів, який зображується на печатках, бланках, грошових знаках, державних прапорах, фасадах будівель урядових установ тощо. Конституцією та спеціальними законами держави описано зображення державного герба. Традиційно національним символом Української держави є тризуб (має статус малого герба і об'єднано має лягти в основу великого герба). Має давнє походження, відомо що вже в X ст. був державним знаком княжої держави Володимира Святославича і київської династії. В добу УНР після проголошення IV Універсалу 22 березня 1918 р. тризуб на синьому тлі УЦР затвердила великий і малий державний герб як символ суверенної і соборної України. Тризуб залишився державним гербом і Української Держави П. Скоропадського у 1918 р. та УНР Директорії. Національною Радою ЗУНР 13 листопада 1918 р. було ухвалено прийняти за державний герб зображення жовтого лева на блакитному полі, а після акту злуки (1919) за державний герб і в західних землях було прийнято тризуб. З проголошенням незалежності України рішенням Верховної Ради від 19 лютого 1992 р. ухвалено затвердити тризуб як малий герб України.

Гети — фракійські племена, споріднені з даками. В V ст. до н.е. жили між Балканами і пониззям Дунаю, а в IV ст. до н.е. просунулися до узбережжя Чорного моря і лівого берега Дністра. У 60-х роках I ст. до н.е. гети разом з даками створили сильний військово-племінний союз, який майже зовсім знищив античні міста Північно-Західного Причорномор'я, зокрема Тіру і Ольвію.

Гетьман — в Україні в XVI — першій половині XVII ст. воєначальник козацького війська Запорозької Січі, з XVII ст. до 1764 р. — правитель козацько-гетьманської держави та головнокомандуючий козацького війська. З 1576 р. булава, бунчук, прапор і печатка були знаками-символами гетьманської влади. Гетьманськими столицями-резиденціями в різні проміжки часу були міста Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів.

Гетьманщина — назва козацько-гетьманської держави з 1648 р. до 1764 р. За гетьмана Б. Хмельницького обіймала колишні воєводства Київське, Брацлавське й Чернігівське, частину Волинського, а також частину Білорусі (Чавський полк). Після Андрусівського перемир'я 1667 р. Гетьманщина охоплювала територію Лівобережної України, на правах автономії входила до складу Московської держави. Правобережна Україна продовжувала виборювати незалежність у війнах з Польщею. Пізніше до складу Гетьманщини ввійшло і місто Київ. За структурою влада Гетьманщини являла собою перехідну форму від республіки до монархічного типу державної організації.

Гетьманщиною називають і Українську Державу, що існувала в квітні – грудні 1918 р. за гетьмана П. Скоропадського. Її державна структура не визначена в усіх подробицях, але в цілому вона була формою конституційної монархії на чолі з гетьманом як носієм монархічної влади.

Гімн — урочиста пісня. Гімни розрізняють державні, революційні, релігійні тощо. Протягом XVII-XVIII ст. в Україні поширення набувають як форма урочистого офіційного гімну вітальні канти.

Гімн державний — офіційна урочиста пісня. Державний гімн є одним із трьох (герб державний і прапор державний) державних символів. Український державний гімн — «Ще не вмерла Україна» (музика М. Вербицького, слова П. Чубинського). 15 січня 1992 р. Верховною Радою України було ухвалено музичну редакцію, а 6 березня 2003 р. Законом України затверджено його текст.

Гінцівська стоянка — пізньопалеолітична стоянка поблизу с. Гінців Полтавської обл. Відкрита 1871 р. (перша палеолітична стоянка, що стала

відомою на території України). Виявлено залишки жител (типу чумів народів Півночі), вогнищ, крем'яні й кістяні знаряддя.

Глухівські статті 1669 р. — договірні умови між царським урядом і гетьманом Д. Многогрішним про політичне і правове становище Лівобережної України (Гетьманщини) в складі Московської держави. Укладені в м. Глухові. За Глухівськими статтями, які склалися з 27 пунктів, Гетьманщину втрачала право на безпосередні дипломатичні зв'язки з іншими державами. Це був дуже сильний удар по суверенітету Лівобережної України.

Голод 1921-1923 рр. в Україні — трагічний наслідок тоталітарної системи влади. До голоду призвела більшовицька політика «воєнного комунізму» (націоналізація всієї землі, раціонування урядом продуктів і товарів та експропріація зерна у селян — продрозкладка, замінена пізніше продподатком). Продуктивні сили сільського господарства у 1921 р. зазнали ще одного удару: великі райони Півдня України охопила посуха. Голодувало майже 25 % населення України. Повністю враженими голодом були Олександрівська (Запорізька) та Миколаївська губернії. Голод розпочався глибокої осені 1921 р., а взимку 1922 досяг свого жахливого апогею і тривав також упродовж першої половини 1923 р. Смертність населення у колишніх зернових районах України перевищувала природний приріст.

Голод 1946-1947 рр. в Україні — «невідомий» голодомор, спричинений занепадом сільського господарства внаслідок війни та сталінської системи керівництва, жорстокою посухою 1946 р., низькоефективною формою колгоспно-радгоспного виробництва, надмірно високими і нереальними планами хлібозаготівель, досить великими обсягами експорту хліба і продуктів тваринництва. Були й чисто політичні мотиви: з допомогою голоду сталінське керівництво намагалося завдати удару зрослій національній самосвідомості українського селянства, робітників та інтелігенції, силам опору тоталітарному режиму. Від голоду загинули десятки тисяч дорослих і дітей.

Голодомор 1932-1933 рр. в Україні — цілеспрямований геноцид проти українського народу, один з найжахливіших підсумків сталінської суцільної колективізації. Свідомо організований більшовицьким тоталітарним режимом,

щоб учинити масове винищення кращих сил українського народу. Основний удар був спрямований проти українського селянства — головного хранителя нації. Безпосередньою причиною голоду була політика примусових, із застосуванням репресій, хлібозаготівель. У селян і колгоспників, в одноосібних і колективних господарствах забирали не лише зерно, а й іншу сільськогосподарську продукцію. В грудні 1932 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». До таких сіл України, мешканців яких попередньо позбавили засобів існування, було припинено поставки продовольства. Внаслідок штучного голодомору Україна втратила кілька мільйонів чоловік. Точних даних немає, оскільки матеріали перепису 1937 р. було знищено, організаторів перепису розстріляно.

Городельська унія 1413 р. — угода, укладена між польським королем Ягайлом і литовським великим князем Вітовтом 02.10.1413 р. у м. Городлі (на Західному Бузі). За Литвою визнавалося право мати свого правителя під зверхністю польського короля. Польські й литовські феодали урівнювалися в правах і привілеях. У Литві запроваджувався однаковий з Польщею адміністративно-територіальний поділ.

Готи — племена східних германців, які в кінці II ст. н.е. почали пересуватися з пониззя Вісли на південний схід і в III ст. досягли Північного Причорномор'я, захопили античні міста Тіру, Ольвію, а також Боспорську державу. В 375 р. готський союз розгромили гуни. Невелика частина готів залишилася в Криму, де вони змішалися з місцевими племенами.

Греко-католицька церква — див. уніатська церква.

Гривна — шийна прикраса, мала вигляд металевого обруча; знак гідності вождя, нагорода. Були гривни бронзові, срібні, золоті, залізні. Відома золота князівська гривна, прикрашена перегородчастою емаллю із скарбу, знайденого біля с. Кам'яного Броду на Житомирщині.

Гривня — зливочок срібла, що слугував як грошовою так і ваговою одиницею в Давньоруській державі протягом X-XIV ст. Також назва грошових знаків періоду УНР, Гетьманщини та Директорії.

Громади — осередки української демократичної інтелігенції, що провадили національно-культурну та громадсько-політичну роботу в другій половині XIX — на початку XX ст. у межах Російської імперії і за кордоном. У 1859-1861 рр. засновано перші громади у Києві (В.Б. Антонович, І.І. Білозерський, М.П. Драгомаиов, П.С. Єфименко, П.Г. Житецький, І.П. Михальчук, Б.С. Познанський, Т.Р. Рильський, П.П. Чубинський, пізніше М.В. Лисенко, М.П. Старицький, Ф.К. Волков (Вовк), В.П. Науменко та ін.) і Петербурзі (В.М. Білозерський, Г.С. Вашкевич, М.І. Костомаров, О.Ф. Кістяківський, П.О. Куліш, О.М. Лазаревський). Майже одночасно громади виникли у Полтаві (Д.П. Пильчиків, О.І. Стронін, О.Я. Кониський та ін.), Чернігові (О.А. Тищинський, Л.І. Глібов, С.Д. Ніс, О.В. Маркович, пізніше В.І. Самійленко, М.М. Коцюбинський, Б.Д. Грінченко), Харкові (О.О. Потебня, А.Л. Шиманов, В.С. Гнилосиров та ін., пізніше П.С. Єфименко, О.Я. Єфименко, Д.І. Багалій та ін.). У наступні роки громади були створені в Одесі (О.О. Андрієвський, М.І. Білінський, Є.І. Борисов, М.П. Боровський, К.М. Грінчевський, Т.А. Зіньківський, К.А. Іващенко, М.І. Климович, П.Т. Климович, М.Ф. Комаров, В.Г. Мальований, П.І. Ніщинський), Єлизаветграді (І.І. Тобілевич, М.Ф. Федоровський, М.О. Лашенко, М. Л. Кропивницький, О.І. Михалевич, К.Т. та І.Т. Стиранкевичі, О.О. Русов, А.М. Грабенко, Ф.О. Васнлевський, А.Ю. Вержбицький, Є.Х. Чнкаленко, М.В. Левицький), Умані (М.Ф. Комаров, Ю.М. Кушніренко), Катеринославі (О.М. Низиковський, Ю.І. Михайличенко). Існували громади у Миколаєві («Інгульська громада»), Херсоні, Ніжині. Ідеї громад знайшли відображення у «Відзиві з Києва» (1862), на сторінках журналу «Основа» (Петербург, 1861-1862), газети «Київський телеграф» (1874-1875). Громади не мали усталеної програми, вони об'єднували людей з різними політичними поглядами — від радикально-демократичних до помірковано-ліберальних. Заслуги перших громад полягали в пробудженні загального інтересу до українського народу та його культури, у відкритті недільних шкіл, виданні підручників і творів красного письменства, влаштуванні концертів, вистав тощо. Валуєвський циркуляр, закриття недільних шкіл, заслання П.П. Чубинського, П.С. Єфименка, О.Я. Кониського,

С.Д. Носа та ін. загальмували на деякий час діяльність громад, яка відновилася наприкінці 60-х — на початку 70-х років. Активним учасником громад був М.П. Драгоманов, який очолив ліве крило київської Старої громади. Прихильники радикальних методів боротьби з царизмом (переважно із студентської молоді) заснували у Києві Молоду громаду. З прийняттям Емського указу 1876 р. діяльність громад було заборонено. Частина громадивців заарештували й відправили у заслання, деякі емігрували за кордон. У подальшому громади діяли напівлегально. На початку ХХ ст. багато громадивців стали учасниками українських національно-політичних організацій, громадських клубів. Протягом свого існування громади підтримували постійні зв'язки з представниками українського національного руху Східної Галичини, земською опозицією. За твердженням І.П. Житецького, громади існували ще в 1917 р.

Гуманізм — система ідей і поглядів на людину як на найвищу цінність; направлена на створення необхідних умов у суспільстві для всебічного розвитку особистості. Як самостійна ідейна течія виник в епоху Відродження. В Україні ідеї гуманізму розвивали письменники-полемісти ХVI-ХVII ст. (І. Вишенський, М. Смотрицький, З. Копистенський, І. Галятовський та ін.), викладачі Києво-Могилянської колегії (І. Гізель, Ф. Прокопович та ін.).

Гуни — давні кочові племена. Питання про походження гунів залишається дискусійним. Близько 375 р. відбулось масове вторгнення гунів у Північне Причорномор'я і далі Східну Європу. За правління Аттіли (з 445 р.) державне об'єднання гунів займало територію від Рейну до Волги. Після смерті Аттіли держава розпалася.

Густинський літопис — літопис першої половини ХVIII ст., пам'ятка української історіографії. Викладено історію України з часів Київської Русі до 1597 р. включно. Написаний мовою, близькою до української народної мови.

Д

Данина — в Київській Русі найдавніша форма оподаткування залежного населення, що у відповідності до історичного часу була у формі або воєнної контрибуції, або ж прямого державного податка чи рента феодала. Київські правителі збирали данину спочатку у формі полюддя, пізніше вона набула значення продуктової ренти.

Даремщини — феодално-кріпосницькі повинності в Україні в XV — першій половині XIX ст. понад панщину. Загострення антикріпосницької боротьби змусило австрійський і російський уряди спочатку обмежувати даремщини, а потім, скасувати їх селянськими реформами 1848 і 1861 рр.

Декабристи в Україні — представники дворянства, які боролися за ліквідацію самодержавства, скасування кріпацтва, були прихильниками демократичного розвитку країни. Рух Д.декабристів виник у першій чверті XIX ст. У 1821 р. у м. Тульчині було створено Південне товариство декабристів. Керівники — П.І. Пестель, О.Й. Юшневський. Після поразки повстання декабристів у Петербурзі (грудень 1825 р.) виступили члени Південного товариства. Повстання Чернігівського полку, (січень 1826 р.) очолювали С.І. Муравйов-Апостол і М.П. Бестужев-Рюмін. Поблизу с. Ковалівки Чернігівський полк було розгромлено загоном урядових військ генерала Гейсмара. Учасники повстання декабристів зазнали жорстоких переслідувань.

Декларація прав національностей України — документ, який гарантує всім народам, національним групам і громадянам рівні, політичні, економічні, соціальні культурні права, прийнятий 01.11.1991 р. Верховною Радою України. У Декларації підкреслюється, що Українська держава гарантує всім національностям право на збереження їхнього традиційного розселення і забезпечує розвиток національних мов і культур.

Декларація про державний суверенітет України — історичний документ, акт, який започаткував процес відродження української незалежної держави, прийнятий Верховною Радою України 16.07.1990 р. Декларація проголосила народовладдя на всій території, право самостійного вирішення питань політичної, економічної і культурної сфери життя країни, а також

задекларувала початок становлення України як суб'єкта міжнародних зносин. Поклала початок конституційного процесу.

Демократія — народовладдя — форма політичної організації суспільства, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, його права брати участь у вирішенні державних справ, передусім у виборах представницьких органів. Демократія належить до явищ, які найбільшою мірою репрезентують політичну культуру. В Україні демократичний устрій мали Запорозька Січ, Українська козацька держава за Б. Хмельницького.

Депортація — вигнання, заслання. У широкому депортацією називають примусове виселення цілих народів з місць постійного проживання. Така доля спіткала в роки Другої світової війни 650 тис., німців, 200 тис. кримських татар, майже, мільйон поляків, депортованих за наказом Сталіна. 1947 р., польський режим депортував 150 тис. українців з Закарпатського краю (так звана операція «Вісла»).

Держава — основний інститут політичної організації будь-якого суспільства. Основні ознаки держави: організація влади за певним територіальним принципом; наявність особливої системи органів і установ (державний апарат), що здійснюють функції державної влади; право і можливість здійснювати внутрішню і зовнішню політику; суверенна законотворчість, спрямована на прийняття державотворчих нормативних актів і правил, обов'язкових для всього населення; монопольне право на збирання податків з метою, формування загальнонаціонального бюджету. Історично першою високоорганізованою формою об'єднання українців була князівська держава — Київська Русь, що досягла найбільшого розквіту за часів правління Володимира та Ярослава Мудрого.

Десятинна церква — перша кам'яна церква Київської Русі. Збудована місцевими і візантійськими майстрами в Києві в 989-996 рр. за часів князювання Володимира Святославича. Названа так тому, що на збудування й утримання її князь Володимир виділив десятину князівських доходів. У кінці 1240 р. монголо-татари, захопивши Київ, зруйнували Десятинну церкву.

Джерелознавство — допоміжна історична дисципліна, що розробляє теорію, методикау вивчення і використання історичних джерел (переважно писемних).

Джура — особистий слуга, також виконував функцію зброєносця у козацької нерєєстрової старшини в Україні в XVI-XVIII ст. Приймав участь у військових походах.

Дике поле — назва незаселеної степової південноукраїнської території, орієнтовно між річками Дністром і Доном. Освоєння дикого поля почалося в XVI ст. і проходило в умовах безперервної боротьби проти татар і турків. Назва вийшла з ужитку в кінці XVIII ст.

Директорія — тимчасовий державний орган, створений 14.11.1918 р. на таємному засіданні Українського національного союзу з метою організації і проведення антигетьманського повстання проти Гетьманату П. Скоропадського. До складу Директорії увійшли: В. Винниченко — голова, члени: С. Петлюра (УСДРП), Ф. Швець (Селянська спілка), О. Андрієвський (УПСЦ), А. Макаренко (позапартійний). Основною військовою силою повстання були січові стрільці на чолі з полковником Є. Коновальцем, які стояли в Білій Церкві. Звідси почався наступ на Київ. 18.11.1918 р. під Мотовилівкою Директорія розбила військо П. Скоропадського. 14.12.1918 р. гетьман зрікся влади. 26.12.1918 р. Директорією опубліковано Декларацію (програмний політичний документ), якою проголошувалася ліквідація Гетьманату й відновлення УНР. Одночасно була обрана Рада народних міністрів УНР на чолі з В. Чехівським (УСДРП). 22.01.1919 р. у Києві тріумфально проголошено акт злуки УНР і ЗУНР в єдину соборну державу. 05.02.1919 р. червоноармійці взяли Київ, а до літа підпорядкували майже всю Україну. Директорія переїхала до Вінниці, далі — до Проскурова, потім — до Кам'янця-Подільського, який на деякий час став столицею УНР. Спроба дістати допомогу від Антанти нічого не дала: країни цього блоку беззастережно стояли за підтримку «єдиної і неділимої» Росії. У квітні 1920 р. С. Петлюра підписав з керівником Польської держави Ю. Пілсудським Варшавський

договір і рушив з польського армією у свій останній похід на Україну. Військо С. Петлюри було розбите Червоною Армією.

Дисидентський рух 60-80-х років ХХ ст. в Українській РСР — опозиційний рух (інакомислячих) до радянської влади. Прогресивно мислячі громадяни виступали проти тоталітарно-авторитарного режиму і одночасно за демократичні перетворення і національне відродження. Virізняють три основні течії: національну (часто пов'язане з обома наступними: І. Дзюба та В. Мороз), правозахисну (Українська Гельсінська група: М. Руденко (очолив групу), О. Бердніко, П. Григоренко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, О. Тихий та ін.) та релігійну (за відновлення української греко-католицької та автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект: Й. Тереля, І. Гель, В. Романюк, Г. Вінс). Ядром українського дисидентства були поети В. Стус, Ігор та Ірина Калинці, Л. Костенко, В. Симоненко, письменник Б. Антененко-Давидович, критики І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, історик В. Мороз, журналіст В. Чорновіл, художники А. Горська, О. Заливаха, кінорежисер С. Параджанов, перекладач М. Лукаш, мистецтвознавець Б. Горинь, психолог М. Горинь, генерал П. Григоренко, слюсар І. Гель та ін.

Дитинець — центральна укріплена частина міста в Київській Русі. В дитинці розміщувалися князівські чи боярські двори, житла військових і духівництва, храми, навколо дитинця – ремісничі, торгові квартали міста.

Диякон — помічник священика у відправі церковної служби, нижчий духовний чин.

Діаспора — перебування значної частини народу (етнічної спільності) поза межами країни його походження. Діаспора утворюється внаслідок еміграції населення з країни постійного проживання, спричиненої дією соціально-економічних, політичних, етнічних, релігійних та інших факторів. Нині у країнах Америки, Азії, Австралії, Африки та Європи проживає понад 5 млн. українців. Вони становлять західну діаспору, утворену трьома хвилями еміграції, що чітко визначаються в історії переселенського руху: перша — з останньої чверті ХІХ ст. до початку першої світової війни; друга - в період між двома світовими війнами; третя - в період після Другої світової війни. Перша

хвиля еміграції пов'язана з дією соціально-економічного фактора, це була власне трудова еміграція; другу характеризувало поєднання соціально-економічних і політичних причин; до третьої хвилі еміграції спричинилася дія політичного фактора. У країнах колишнього СРСР проживає понад 7,5 млн. українців. Вони становлять східну діаспору.

Дідич — назва поміщиків в Україні, які володіли великими маєтками з землею, які отримали продовж XVII-XVIII ст. як правило або за царськими грамотами або ж за гетьманськими універсалами і мали право спадкової власності.

Допоміжні історичні дисципліни — спеціальні науки, які досліджують різні групи історичних джерел для з'ясування їхнього походження, особливостей змісту тощо, їх можна поділити на дві групи. До першої належать ті, що вивчають сукупність джерел різних родів і видів специфічними засобами, властивими певній дисципліні, дисципліни другої групи досліджують види джерел з точки зору основних особливостей їхнього змісту та форми.

Древляни — одне із східнослов'янських племен. В VI-XII ст. жили на Поліссі на Правобережжі Дніпра. Мали самостійне князівство з центром в Іскоростені. У 884 р. князь Олег підкорив древлян. В 945 р. сталося повстання, під час якого древляни вбили київського князя Ігоря. Княгиня Ольга 946 р. придушила повстання і ліквідувала древлянське князівство.

Дреговичі — одне із східнослов'янських племен, яке на основі лінгвістичних даних належало до білоруської групи (за О. Шахматовим). Дреговичі жили між Прип'яттю і Західною Двіною, їхні землі, становили самостійне князівство з центром у м. Турові. В X ст. князівство дреговичів увійшло до складу Київської Русі.

Друга світова війна 1939-1945 рр. — найбільша в історії війна, підготовлена силами міжнародної реакції, породжена загостренням міждержавних суперечностей, прагненням керівництва Німеччини реалізувати план встановлення світового панування. Друга світова війна почалася 01.09.1939 р. нападом Німеччини на Польщу. У війну тією чи іншою мірою було втягнуто 72 держава, понад 80 % населення земної кулі. Воєнні дії велися

на території 40 країн. З 17 по 29.09.1939 р. Червона Армія за таємною угодою з Гітлером зайняла західноукраїнські та західнобілоруські землі. 22 червня 1941 р. Німеччина напала на Радянський Союз. До середини липня німці захопили Галичину, Західну Волинь, Буковину, Бессарабію, у середині серпня окупували Правобережну Україну, 19.09 зайняли Київ і Полтаву, 17.10 — Одесу, 24. 10. — Харків. До кінця 1941 р. вони захопили майже всю Україну, крім Криму, який зайняли в середині 1942 р. На окупованих землях німецькі загарбники встановили режим кривавого терору. Україну було розчленовано: Північну Буковину, південно-західні області віддано Румунії, західні області включено у так зване генерал-губернаторство, куди входила і Польща. Для управління основною частиною території України було створено «рейхскомісаріат» на чолі з катом українського народу Е. Кохом. З перших днів окупації розпочалася боротьба українського народу проти німецьких загарбників. На кінець 1942 р. на території України діяло понад 800 партизанських загонів. Для координації їхніх дій весною 1942 р. було створено Український штаб партизанського руху, який очолив Т. Строчак. Як стихійний народний протест проти терору німецьких окупаційних військ виникла Українська повстанська армія (УПА), яка остаточно сформувалася восени 1942 р. Формації УПА в 1944 р. налічували до 100 тис. воїнів. Після поразки німецьких військ під Сталінградом (1942-1943) стратегічна ініціатива на радянсько-німецькому фронті перейшла до Червоної Армії, а перемога радянських військ улітку 1943 р. під Курськом створила передумови для визволення Лівобережної України від німецьких загарбників. 23.08.1943 р. війська Червоної Армії зайняли Харків, а в листопаді — Київ. Вирішальне значення у ході воєнних дій мали оточення і повний розгром Корсунь-Шевченківського угруповання німецьких військ (січень - лютий 1944 р.). У лютому - березні 1944 р. радянські війська зайняли більшу частину Правобережної і Південної України, вийшли на кордон з Румунією. У травні 1944 р. було звільнено Крим, 27.07.1944 р. — Львів, наприкінці жовтня — Ужгород, а за ним — решту населених пунктів Закарпаття. Відкриття у червні 1944 р. другого фронту в Європі прискорило її визволення. 09.05.1945. р. в Берліні був підписаний акт про капітуляцію Німеччини. Процедура

офіційного підписання акта про капітуляцію Японії відбулася 02.09.1945 р. Найжорстокіша і найкривавіша Друга світова війна закінчилася, вона коштувала людству понад 50 млн. життів. Україна втратила понад 8 млн. громадян (військових та цивільних осіб).

Дружина — загін професійних воїнів в добу Київської Русі, які утримувалися князем і перебували у нього на службі та становили апарат його влади. Наділялися не тільки кінями, зброєю, часткою військової здобичі, а й землями (спочатку в довічну, пізніше у спадкову власність).

Дуліби — одне із східнослов'янських племен. Жили у верхів'ях Західного Бугу і правих приток верхньої течії Прип'яті. В X ст. дуліби увійшли до складу Київської Русі під назвами волинян і бужан.

Дума — жанр українського фольклору. Сформувався в середині XV ст., але своїм корінням сягає традицій народної творчості періоду Київської Русі. Найдавнішими є думи про єднання народу в боротьбі проти турецько-татарських та польських загарбників. Термін «дума» як назву української народної пісні остаточно утвердив на початку XIX ст. М. Максимович. Думу поділяють на дві основні групи: історичні та соціально-побутові. Виконують їх народці-співці — кобзарі чи бандуристи. Думи відіграли значну роль у розвитку української культури, літератури, музичного мистецтва.

Е

Еміграція — добровільне або вимушене переміщення населення з країн постійного проживання в інші країни. Залежно від причин еміграцію поділяють на політичну й економічну (або трудову).

Емський указ 1876 р. — розпорядження Олександра II, яке він підписав у м. Емс (Німеччина), стало продовженням і доповненням до Валуєвського циркуляра (1863). Запроваджував заборону завозити з-за кордону україномовні книжки та видавати українською мовою твори різних жанрів, робити українською переклади з інших мов та представляти україномовні театральні вистави. Став прямою підставою до згортання діяльності та закриття громад.

Еоліти — невеликі уламки кременю з гострими ріжучими краями, що мають сліди начебто штучної обробки. Їх вважали найдавнішими знаряддями праці, зробленими первісною людиною. Тепер серед учених переважає думка, що еоліти виникли природним шляхом. Разом з тим не виключена можливість використання їх первісною людиною. Багато еолітів знайдено на території України.

Епіграфіка — допоміжна філологічна та історична дисципліна, яка вивчає давні й середньовічні написи на твердих матеріалах. В Україні такі написи виявлено під час розкопок давньогрецьких міст (Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей), на стінах будівель, окремих побутових речах та інших пам'ятках епохи Київської Русі. Скарбницею давніх написів є Софійський собор у Києві.

Епос — 1) Народні-героїчні пісні, історичні думи, поеми, билини. 2) Один з трьох родів художньої літератури (поряд з лірикою і драмою). До нього належать епопея, роман, повість, оповідання, нарис.

Епоха — 1) Певний проміжок часу, що його ознакою є визначні події або процеси в розвитку природи, суспільства, науки, мистецтва. 2) Підрозділ геологічного періоду.

Ера — 1) Початок літочислення. 2) Період, докорінно відмінний від попереднього. 3) Один з найбільших відтинків часу в історії геологічного розвитку Землі.

Етнографія — наука, що вивчає культуру і побут народів, їхнє походження (етногенезис), розселення, (етногеографія) та культурно-побутові взаємозв'язки. Основні методи дослідження — безпосереднє спостереження, писемні джерела, речові пам'ятки та фольклор. Розвиток етнографічної думки в Україні пов'язаний з іменами М.О. Максимовича, І.Я. Франка, С.А. Подолинського, В.М. Гнатюка, П.П. Чубинського, М.Ф. Сумцова, В.О. Шухевича, П.С. Єфименка.

Етнополітика — науковий напрямок та одночасно ціла система ідеологічних та організаційних заходів, що визначають стратегічний державний курс, який визначається та регулюється відповідно законодавчо та складається різноманітних структур, що працюють у сфері міжетнічних відносин. Крім конституції та законів визначається, як правило у програмних та статутних документах політичних рухів та партій і громадських організацій. Особливою сферою застосування є національні меншини і групи. В Україні з проголошенням державної незалежності приймаються законодавчі акти, зокрема Закон «Про національні меншини» (1992), діяло Міністерство України у справах національностей, міграції та культів, а також реалізують свою діяльність численні громадські культурно-освітні товариства, першочерговими завданнями яких є реалізація прав та вирішення різнобічних етнополітичних проблем.

Є

Євангеліє — складова частина Біблії та центральна частина Нового завіту, де містяться біографічні відомості та розповіді про земне життя і вчення Ісуса Христа. Християнською церквою канонізовано (оголошено священними) чотири Євангелія: від Матвія, Марка, Луки, Іоанна. Крім канонічних, є кілька десятків апокрифічних (відмінних від офіційних) Євангеліє.

Євсевієве Євангеліє, Галицьке Євангеліє 1283 р. — пам'ятка церковнослов'янської мови давньоруської редакції. Переписане 1283 р. галицьким поповичем Євсевієм (звідси і назви). В Євсевієвому Євангеліє відбилося чимало рис, які пізніше стали характерними для української мови.

Євхаристія (причащення) — одне з найважливіших церковних таїнств. Обряд полягає у куштуванні віруючими спеціально приготованих хліба і вина. Споживаючи їх, віруючі вважають, що поєднуються з самим Ісусом Христом, з його плоттю і кров'ю.

Єдисанська орда — одна з ногайських орд, перебувала у XV-XVIII ст. у васальній залежності від Кримського ханства і Туреччини. Займала територію між Південним Бугом, Дністром і Кодимою. Центром було м. Очаків. Загони орди брали участь у грабівницьких нападах турків і татар на українські землі. В 1770 р. єдисанська орда перейшла під протекторат Росії і шляхом розселення у 1790 р. була ліквідована.

Єдичкульська орда — одна з ногайських орд, перебувала у васальній залежності від Кримського ханства. У XVI-XVIII ст. кочувала в Північному Причорномор'ї. Брала участь у розбійницьких наскоках на українські землі. Після поразки Кримського ханства в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. визнала протекторат Росії. Спочатку ногайці проживали на Кубані, пізніше — в приазовських степах, потім емігрували до Туреччини.

Єзуїти — члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», заснованого в 1534 р. іспанцем Ігнатієм Лойолою з метою боротьби проти Реформації і для зміцнення папської влади. Для посилення впливу католицької церкви орден єзуїтів з середини XVI ст. створював навчальні заклади — єзуїтські школи. На території України такі школи діяли у Львові (1608), Луцьку

1609), Києві (1690). На східноукраїнських землях орден єзуїтів припинив існування в ХІХ ст., на західноукраїнських — 1939 р.

Єлей — маслинова олія, що вживається в християнській церкві для помазання віруючих як знак благословення Христа.

Єпископ — 1) У Стародавній Греції — політичний агент, що його Афіни засилали в союзні держави для нагляду за виконанням прийнятих договорів. 2) У православній, католицькій та англіканській церквах — вищий духовний сан. Призначає священників, здійснює загальний нагляд за справами єпископства (єпархії). Старшими серед єпископів є архієпископи.

Єретик — людина, яка відступила від догматів офіційної церкви.

Ж

Жабокрицьке селянське заворушення 1861 р. — виступ селян містечка Жабокрича та сіл Ольгопільського, Брацлавського і Гайсинського повітів Подільської губернії. Обурені грабіжницькими умовами селянської реформа 1861 р., вони відмовилися виконувати панщину. Царське військо жорстоко придушило заворушення.

Жванецька битва 1653 р. — облога селянсько-козацьким військом, очолюваним Б. Хмельницьким і загонами кримського хана Іслам-Гірея III, у вересні-грудні 1653. р. польсько-шляхетського війська під командуванням короля Яна II Казимира у м. Жванець (тепер Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.). Рятуючись від розгрому, польський король підкупив татарського хана, який погодився стати союзником Польщі. Після цього військо Б. Хмельницького відійшло від Жванця.

«Жерела до історії України-Руси» — збірник документальних матеріалів з історії України XVI-XVIII ст., виданий Науковим товариством імені Шевченка у Львові (11 томів, 1895-1924) . Містить матеріали про становище селянства, відомості про визвольну війну під проводом Б. Хмельницького, протоколи шляхетських повітових сеймиків, записки сучасників. Активну участь у підготовці їх брав М.С. Грушевський.

«Живописна Україна» — серія офортів Т.Г. Шевченка. Задумана як періодичне художнє видання про історичне минуле, народний побут, природу та пам'ятки України. Мала виходити окремими випусками з пояснювальними текстами. Наприкінці 1844 р. вийшов перший і єдиний випуск, із шести естампів, чотири з яких супроводжувалися авторським пояснювальним текстом. Випуск визначив шляхи дальшого розвитку української графіки.

Жовківська школа художників — значний мистецький осередок в Західній Україні другої половини XVII- XVIII ст. В Жовкві (тепер м. Нестеров Львівської обл.) працювали живописці Д. Роєвич, І. Руткович, М. Руткевич, Т. Стислович, В. і К. Петрановичі, М. Скрицький, В. Білянський, В. Старжевський, І. Полякович та різьбярі С. П'ятинський, С. Путятицький, І.

Стобенський, О. і А. Кулявські. У своїх творах вони прагнули реалістично відтворювати сцени з народного життя.

Жовнинська битва 1638 р. — вирішальна битва повстанців на чолі з Д. Гунею проти польсько-шляхетського війська під час повстання Острянина 1638 р. Коли військо С. Потоцького і загони Я. Вишневецького вдерлися в табір повстанців у районі Жовнина (тепер село Черкаської обл.), Я. Острянин з частиною козаків відступив у межі Московської держави. Повстанці, які лишилися в таборі, обрали Д. Гуню гетьманом і після тривалої облоги вирвалися з оточення і відступили на Дон.

Жовтоводська битва 1648 р. — перша воєнна перемога козацьких військ під керівництвом Б. Хмельницького над польсько-шляхетськими військами під час визвольної війни. Повстанці оточили ворожі війська під командуванням С. Потоцького і Я. Шемберка в квітні 1648 р. в урочищі Жовті Води (неподалік від сучасного м. Жовті Води Дніпропетровської обл.). 05.05.1648 р. розпочався вирішальний наступ, який закінчився цілковитою перемогою козаків. Цей успіх сприяв подальшому розгортанню повстання, що охопило всю Україну.

Жупан — національний верхній чоловічий одяг (поширений в Україні, Білорусії та Польщі). Дозволити собі могло заможне населення. Переважно шили з сірого або синього сукна, оздоблювали відкладним коміром та хутром. В Україні в XVI-XVII ст. жупани носили козаки, а з XIX ст. — міщани. В наш час вийшов з ужитку.

Задунайська Січ — організація колишніх запорозьких козаків, яка була утворена після остаточної ліквідації Нової Січі та Запорозького козацького війська. Заснована у гирлі Дунаю, куди переселилася частина зарожців та існувала протягом 1775-1828 рр. на території Османської імперії. Підпорядковувалася турецькому султану і були зобов'язані брати участь у військових походах турецького війська. Частина козаків, що не бажала приймати участь в придушенні національно-визвольної боротьби на Балканах в кінці XVIII — на початку XIX ст. переселилась на Кубань у землі Чарноморського козацького війська. Під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. 1500 задунайців на чолі зі своїм отаманом Й. Гладким перейшли на бік російського війська під Ізмаїлом, пізніше царським урядом було сформовано Азовське козацьке військо.

Займанщина — земельна власність, набута на підставі першого зайняття, що давало право не тільки володіти, а й користуватися вільною землею. Була поширена на всі верстви населення, а особливо серед козаків і посполитих селян у малозаселених районах Лівобережжя і Слобожанщини у XVI - XVIII ст.

Закарпатська Україна, Закарпаття — історична територія, що включає сучасну Закарпатську область. У X - XI ст. в складі Київської Русі. Давнє населення — слов'яни. З XI ст. перебувала під владою Угорщини; в кінці XVII ст. була захоплена Австрією (пізніше Австро-Угорщина). У складі Угорщини була активною учасницею буржуазної революції 1848-1849 рр., а після розпаду імперії (1918) залишилася у складі Угорщини. У 1919 р. за Сен-Жерменським миром увійшла до складу Чехословаччини. У 1938-1939 рр. Закарпатська Україна була знову захоплена Угорщиною, де був встановлений фашистський режим. В 1944 р. край звільнено від фашистських окупантів Радянською Армією. З 1946 р. — у складі України як Закарпатська обл.

Закупи — у Київській Русі боржники, які брали у феодала позику («купу») і за це виконували різні феодалські повинності, відпрацьовуючи борг. В Україні в XIV — XVI ст. закупи — збіднілі селяни і городяни, яких феодали закликали на свої землі й давали їм позику грошми, зерном тощо.

Залізний вік — період у розвитку людства, що заступив бронзовий вік на початку I тисячоліття до н.е. і характеризується розвитком металургії заліза та виготовленням залізних знарядь праці, зброї. Знахідки досконаліх залізних виробів періоду залізного віку у Східній Європі пов'язують з пам'ятками, які залишили кіммерійці, скіфи, сармати. Використання заліза сприяло подальшому розвитку основних галузей господарства, переходу до орного землеробства, появи товарного виробництва. На території більшості країн відбувся остаточний розклад первіснообщинного ладу і почали формуватися класове суспільство та держава.

Залозний шлях — один із стародавніх торгових шляхів (VIII—XII ст.). Єднав Київ з Тмутараканцю, Малою Азією та країнами Сходу. Згадується у літописах (1168, 1170). З літописів відомо також, що Грецький (див. «Шлях із варяг у греки») і Залозний шлях з'єднувалися біля Канева.

Зарубинецька культура — археологічна культура стародавніх племен Середнього Подніпров'я. Датується серединою III ст. до н.е. — I-II ст. н.е. Пам'ятки зарубинецької культури (могильник біля с. Зарубинці — тепер Канівський район Черкаської обл.) вперше дослідив В. Хвойка у 1899 р. Знайдено посуд, бронзові прикраси, зброю. Основні заняття — скотарство, землеробство, рибальство, мисливство, ремесла. Знахідки свідчать про розвиток торгівлі з античними містами-державами Північного Причорномор'я. Припускають, що носії зарубинецької культури — предки давніх слов'ян.

Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) — держава, створена на території Східної Галичини 13.11.1918 р. після розпаду Австро-Угорщини. Уряд її очолювали Є. Петрушевич, К. Левицький, С. Голубович. У листопаді 1918. р. обрано Українську народну раду — законодавчий орган, створено Галицьку армію у склад 100 тис. чол., розпочато земельну реформу. 22.01.1919 р. у Києві було проголошено Акт злуки з УНР. Однак ні Директорія, ні ЗУНР не зуміли втілити в життя ідею єдиної української соборної держави. Складне воєнне становище, наступ у 1919 р. Червоної Армії, денікінців, поляків (останні окупували Східну Галичину), ідейні розбіжності між урядами Директорії та ЗУНР, особливо щодо зовнішньополітичного курсу (ЗУНР у своїй

антипольській політиці орієнтувалася на підтримку Антанти, а УНР в 1920 р. шукала союзу з Польщею проти більшовиків, визнаючи її претензії на Східну Галичину), призвели до розриву угоди 1919 р. Уряд ЗУНР з квітня 1920 р. знаходився у Відні, а Директорії — у Польщі. Остаточна доля ЗУНР, була, вирішена 1923 р., коли після запевнень польського уряду визнати автономію Західної України Рада послів Антанти визнала суверенітет Польщі, над Східною Галичиною і оголосила уряд ЗУНР в еміграції незаконним.

Зборівська битва 1649 р. — битва селянсько-козацького війська Б. Хмельницького проти польсько-шляхетської армії Яка Казимира біля м. Зборова (тепер Тернопільської обл.). Польській армії загрожувала поразка, однак зрада союзника — кримського хана Іслам-Гірея III змусила Б. Хмельницького припинити воєнні дії і укласти Зборівський договір 1649 р., в якому вперше на міжнародному рівні зафіксовані успіхи визвольної війни українського народу XVII ст. Згідно зі Зборівським договором визначався 40-тисячний реєстр козацького війська, зберігалися права і вольності Запорозького війська, у Київському, Брацлавському, Чернігівському воєводствах влада переходила до гетьмана, оголошувалася амністія всім учасникам війни. Разом з тим польській шляхті віддавалися всі її маєтності в Україні. Народні маси не визнали Зборівського договору. Після його укладення в Україні знову почалися повстання проти польської шляхти.

Здольщина — вид земельної оренди, яка сплачується не грошми, а частиною врожаю. Поширеною була в епоху феодалізму.

Земство (земські установи) — виборні органи місцевого самоврядування в Росії, засновані згідно з земською реформою 1864 р. Розпорядчими органами земств були земські зібрання, виконавчими — земські управи. Керували освітою, охороною здоров'я, будівництвом доріг. Контролювалися Міністерством внутрішніх справ та губернаторами, що мали право скасовувати постанови земств. Сфера діяльності та права земств постійно урізалися урядом. На території Лівобережної і Південної України земські установи створено за положенням 1864 р., Правобережної — лише 1911 р. Ліквідовані після 1917 р.

Змійові вали — народна назва стародавніх земляних оборонних споруд, які знаходяться на південь від Києва на правому і лівому берегах Дніпра. Довжина їх становить понад 2000 км, у т. ч. на Київщині — 800. Ширина основи — 8-22 м, висота — 9 м. Радіовуглецевий аналіз деревини з валів свідчить про те, що система укріплень створювалася в II ст. до н.е. — VII ст. н.е.

Золота орда — феодальна монголотатарська держава, яка була заснована ханом Батием на початку 40-х років XIII ст. До її складу входили Західний Сибір, Північний Хорезм, Волзька Булгарія, Північний Кавказ, Крим. Руські князівства були у васальній залежності від Золотої орди і платили данину. Столиці — Сарай-Бату, з XIV ст. — Сарай-Берке. Являла собою штучне, нетривке утворення; ступінь розвитку більшості монгольського населення був нижчий, ніж підкорених ним народів. Політичний лад мав напіввійськовий характер. Боротьбу проти гніту Золотої орди в Україні очолило Галицько-Волинське князівство. У XV ст. Золота орда розпалася на Сибірське, Казанське, Кримське та інші окремі ханства.

Золотий Курган — 1) Курган поблизу Сімферополя. Насипаним над похованнями бронзового віку. В Золотому Кургані також поховано скіфського воїна (V ст. до н.е.) з золотою гривною, в залізному панцирі, з залізним мечем і сагайдаком із 180 стрілами. 2) Величезний курган IV ст. до н.е. на околиці Керчі. В 1832 р. під його насипом відкрито 3 кам'яні склепи, пограбовані в давнину. Архітектурна пам'ятка епохи розквіту Боспорської держави.

Золоті ворота у Києві — головна брама стародавнього Києва. Споруджені за Ярослава Мудрого під час зведення оборонної системи — «міста Ярослава» (1037). Мали вигляд великої прямокутної кам'яної вежі з арковим проїздом, над склепінням — невелика Благовіщенська церква. По обидва боки до стін прилягали оборонні вали. Зруйновані в 1240 р. монголо-татарами. Реконструйовані в 1982 р. із збереженням оригінальних частин — двох мурів із залишками склепінь.

I

Іванковецьке поселення — поселення чсрняхівської культури, виявлене на території сучасного с. Іванківців Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл. Іванковецьке поселення — металургійний осередок IV - VI ст. н.е. Тут виявлено також залишки дохристиянського капища, де знайдено три гранітні давньослов'янські ідоли.

Ієрархія — поділ на вищі і нижчі посади, чини, суворий порядок підлеглих нижчих за чином, посадою осіб вищим.

Ізборники Святослава — два збірники літературних творів, виготовлені 1073 і 1076 рр. для київського князя Святослава Ярославича. Найдавніші пам'ятки писемності Київської Русі. Збірник 1073 р. містить твори переважно церковно-релігійного характеру, що є перекладами з грецької. Збірник 1076 р. укладено на основі рукописів великокнязівської бібліотеки як перекладних, так і оригінальних творів, у яких роз'яснюються норми поведінки людини в різних побутових ситуаціях.

Імперія — монархічна, часто колоніальна держава, яку очолює імператор (колишня Британська імперія). В 1721 р. імперією була проголошена Росія Петром I, який прийняв титул імператора. Більша частина територій сучасної України довгий час входила до складу Російської, а західноукраїнські землі — до Австро-Угорської імперій. Урядами цих держав проводилася колоніальна політика, що супроводжувалася всілякими політичними, економічними, релігійними, національними та іншими утисками, прагнучи знищити ідеї національної самобутності, боротьби за національну та державну незалежність.

Інгульського полку заворушення 1905 р. — антиурядовий виступ солдатів піхотного полку в Миколаєві лід час революції 1905-1907 рр. Солдати вимагали свободи слова, мітингів, не використовувати армію для придушення революційного руху. Інгульський полк у лютому 1906 р. було розформовано; понад 200 солдатів заарешовано.

Інкерманська битва 1854 р. Відбулася 05.11.1854 р. між російськими та англо-французькими військами під час Кримської війни 1853-1866 рр. в районі Інкермана. Цією битвою російське командування запобігло штурму

Севастополя, але в цілому росіяни діяли розрізнено і змушені були відступити. Внаслідок Інкерманської битви англо-французькі війська відмовилися від штурму Севастополя і перейшли до тривалої облоги міста.

Інкунабули — перші книги, друковані набірними літерами на початку історії друкарства в Європі — від 440 до 1501 р. Зовні інкунабули схожі на рукописні книги: шрифт переважно готичний, схожий за написанням на рукописний, абзаців у тексті немає. Тираж інкунабули становив 100 — 300 примірників. Гадають, що в XV ст. було надруковано 35-40 тис. різних видань. В Україні найбільше інкунабул (516) зберігається в Центральній науковій бібліотеці ім. В.І. Вернадського АН України. У Львові до Другої світової війни знаходилося 1200 інкунабул, нині залишилося бл. 100. У бібліотеці Харківського університету зберігається 18, Ужгородського — 24, в Одеській науковій бібліотеці — 52 інкунабули.

Інтеграція — процес об'єднання в ціле окремих часин або елементів. Поняття інтеграції політичної, інтеграції економічної означають, наприклад, зближення суверенних держав у фері економічної чи політичної взаємодії на ґрунті створення і функціонування відповідних організацій (наприклад ЄС та ін.) і створення якісно нових інтегрованих структур (Європарламент, Євросуд, Інтерпол). За часів існування СРСР економіку України характеризував спотворений, штучно створений інтеграційний процес. Після проголошення суверенітету Української держави господарські структури шукають способів корінної зміни колишніх економічних зв'язків шляхом інтернаціоналізації господарського життя і об'єднання економіки ряду країн на терені узгодження і розвитку взаємовигідних ринкових відносин.

Інтелігенція — соціальний прошарок, що складається з осіб, які професійно займаються творчою розумовою працею і для яких розумова праця є джерелом існування (діячі науки і мистецтва, інженери, вчителі, лікарі тощо). Термін інтелігенція вживається в Україні з 60-х років XIX ст.

Інтервенція — насильницьке втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави або в її взаємовідносини з третіми державами.

Інтервенція є порушенням основних принципів міжнародного права — суверенітету і невтручання; вона заборонена Статутом ООН.

Інтернування — 1) Затримання і роззброєння нейтральною державою військ воюючих держав і оселення їх у певному місці. 2) Затримання однією з воюючих держав громадян іншої держави. Після Другої світової війни значна кількість українців з числа колишніх військовополонених та примусово вивезених на каторжні роботи до Німеччини була зарахована сталінським режимом до розряду інтернованого населення і направлена на тривале спецпоселення поза межі України.

Іпатіївський літопис — найдавніше староруське літописне зведення, створене в Україні на початку XV ст. Поділяється на три частини: 1) «Повість временних літ» (події доведені до 1117 р.); 2) Київський літопис (1118-1199); 3) Галицько-Волинський літопис (початок XIII ст. - 1292). Незважаючи на певну самостійність цих трьох літописів, Іпатіївський літопис є цілісним твором, в якому викладено історію Київської Русі.

Іслам, мусульманство — одна з трьох (поряд з буддизмом і християнством) світових релігій. Виник в Аравії на початку VII ст. в період становлення арабської феодальної держави — халіфату — внаслідок поєднання первісних релігійних уявлень арабських племен з елементами християнства, зороастризму та іудаїзму. Засновником ісламу був меккський купець Мухаммед, якого мусульмани вважають найвищим «пророком», «посланцем Бога на землі». Священна книга ісламу — Коран. Основні догмати ісламу — визнання єдиним богом Аллаха, вчення про цілковиту залежність усього існуючого від волі Бога. У культурі ісламу велике значення мають ходіння на прощу до святих місць, релігійні свята (особливо байрам), дотримання постів (рамазан та ін.). Два основні напрями ісламу: суннізм і шіїзм. Іслам має поширення серед частини татар, що проживають в Україні, переважно в Криму.

Історичне товариство Нестора-літописця. Засноване 1873 р. в Києві. З 1874 р. діяло при Київському університеті. Сприяло висвітленню історії України, поширенню історичних знань, вивченню старожитностей. Очолювали товариство в різні часи В.С. Іконников, В.Б. Антонович, М.Ф. Владимирський-

Буданов та ін. В його роботі брали участь історики Києва, Харкова, Петербурга та інших міст. Членами товариства були І.І. Срезневський, М.І. Костомаров, О.І. Левицький та ін. Видавало «Чтения в Историческом обществе Несторалеописца». Припинило діяльність 1917 р.

Історичний розвиток української мовознавчої науки. Україні судилося успадкувати праїндоевропейські, праслов'янські традиції, які досліджуються багатьма науками, а надто активно філологічною, історичною, археологічною. Перші наукові дослідження української мови здійснив М. Максимович. На основі запропонованої Й. Добровським класифікації слов'янських мов йому вдалося дослідити повноголосся та ін. фонетичні закономірності української мови. Основоположниками української діалектології були О. Потебня, М. Максимович, К. Михальчук, І. Зілінський. Здобутком мовознавчої науки стали фундаментальні праці П. Житецького, А. Кримського. Акцентні, лексичні, фонетичні, граматичні рівні української мови ґрунтовно досліджував І. Огієнко (митрополит Іларіон). Авторами українських граматик та наукових українознавчих праць у різні історичні періоди були І. Нечуй-Левицький, І. Франко, Є. Тимченко, Т. Шерстюк, П. Залозний, С. Смаль-Стоцький, Т. Гартнер. У 1918 р. В. Сімович опублікував «Граматіку української мови», за якою молодь західноукраїнських земель більше 20 років вивчала мову свого народу. Ґрунтовні дослідження фонетики та граматики здійснили О. Синявський, Л. Булаховський, К. Німчинов, О. Курило, М. Наконечний, П. Горецький, І. Шалі, М. Грунський, А. Панькевич, О. Мельничук. Нині проблеми розвитку мови, в тому числі й актуальні питання української лексикографії та науково-технічної термінології, розробляють кілька академічних інститутів (Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, Інститут української мови), міжгалузева лінгвістична Комісія, вузівські вчені.

Історіографія — 1) Наукова дисципліна, що вивчає історію історичної науки, виникнення і розвиток історичної думки, процес нагромадження історичних знань, досліджує різні напрями, течії, школи, концепції, аналізує методи вивчення історичних джерел. 2) У вузькому розумінні терміном «історіографія» позначають сукупність досліджень, присвячених певному

історичному періоду. Фундатори історіографії історії України — В.Б. Антонович, Д.І. Багалій, Д.М. Бантиш-Каменський, О.Ю. Гермайзе, М.С. Грушевський, М.П. Дашкевич, М.В. Довнар-Запольський, Д.І. Дорошенко, О. Я. Єфименко, В. С. Іконников, І.П. Крип'якевич, М.І. Костомаров, О.М. Лазаревський, М.О. Максимович, М.М. Маркевич, І. Огієнко (митрополит Іларіон), О.П. Оглоблін, М.Н. Петровський, Н.Д. Полонська-Василенко, А.О. Скальковський, Д.І. Яворницький та ін.

Історіософія, філософія історії. Вживання поняття пов'язується з тлумаченням історичних процесів на різних етапах розвитку України та історико-філософськими умотивуваннями об'єктивності висвітлення наукових проблем і суті уроків пізнання історичного минулого. Термін широко використовується дослідниками різних країн світу. Українські вчені в силу об'єктивних і суб'єктивних факторів раніше рідко вживали його, тому він майже не зустрічається в наукових публікаціях. Нині, коли розширюються міжнародні зв'язки України в гуманітарній сфері, все частіше в працях вітчизняних істориків, етнографів, філософів, політологів, соціологів знаходить місце термін «історіософія».

Історія — 1) Процес розвитку природи і суспільства. 2) Комплекс історичних наук, що вивчає минуле суспільства з метою пізнання, розуміння його сучасного і перспектив розвитку в майбутньому. Історія складається з всесвітньої історії та історії окремих країн і народів. Органічними частинами історії як комплексу наук є спеціальні історичні науки — археологія та етнографія. Особливу групу становлять допоміжні історичні дисципліни (джерелознавство, палеографія, нумізматики, архівознавство, хронологія та ін.).

«Історія Русів» — історична та політична пам'ятка кінця XVIII — початку XIX ст. Твір написаний невідомим автором. Спочатку поширювалася в рукописному вигляді. Опублікована російською мовою 1846 р. в Москві та 1956 р. в Нью-Йорку, українською і російською мовами 1991 р. в Києві. Описано історичні події в Україні від найдавніших часів до 1769 р. Автор відобразив ідеологію частини дворянства, що прагнула до політичної автономії України у складі Російської держави. Введена в широкий ужиток, наукова

праця дала підстави для національного пробудження, стала закликом до єднання українського народу й усвідомлення свого місця в історії, пророкуванням державно-політичного відродження України.

Іудаїзм — релігія віруючих євреїв. Іудаїзм склався з первісних релігійних уявлень стародавніх євреїв наприкінці II — на початку I тисячоліття до н.е. З виникненням держави Іудеї культу племінних богів було замінено культом єдиного бога Ягве. Віровчення іудаїзму викладено в Старому завіті і Талмуді, де знайшли відображення нові релігійні ідеї: віра у загробний світ, воскресіння мертвих. Талмуд закріпив систему релігійної обрядності. Іудаїзм має поширення серед євреїв, що проживають в Україні.

Й

«Йосифинська метрика» — перший земельний кадастр (перепис, економічна оцінка і класифікація всіх земельних угідь) Галичини. Складена на підставі патенту (указу) австрійського імператора Йосифа II в 1785 р. з метою збільшення оподаткування населення. Матеріали кадастру розкривають соціально-економічний стан і суспільні відносини на західноукраїнських землях.

К

Калка (нині Кальчик) — притока р. Кальміусу. Тут 1223 р. відбулася перша битва давньоруських дружин (в союзі з половцями) з монголо-татарами. Останні отримали перемогу через неузгодженість дій княжих дружин.

Кам'яний вік — найдавніший період в історії людства, що тривав від появи людини до початку обробки металів. Поділяється на 3 періоди: палеоліт (давній), мезоліт (середній), неоліт (пізній). Через неодноразовість історичного розвитку початок кам'яного віку і окремих його періодів на різних територіях земної кулі не збігається в часі — в Африці почався понад 2 млн. р. тому, а в Європі — бл. 1 млн р. тому. В Європі кам'яний вік в основному тривав до III тисячоліття до н.е. За кам'яного віку сформувався сучасний фізичний тип людини. Первісні люди виготовляли знаряддя праці з каменю, дерева і кістки, почали переходити до осілости, навчилися будувати житла, добувати вогонь і виготовляти глиняний посуд. Зародилися скотарство і землеробство. Людське суспільство за кам'яного віку перейшло від первісного стада до первіснообщинного ладу.

Канівський полк — адміністративно-територіальна і військова одиниця в Україні. Створений на початку визвольної війни. Полкове місто — Канів. Козаки Канівського полку брали участь у Пилявецькій битві 1648 р., Зборівській битві 1649 р., Берестецькій битві 1651, Батозькій битві 1652 р. За Андрусівським перемир'ям 1667 р. територія Канівського полку відійшла до шляхетської Польщі. У 1702-1704 рр. козаки Канівського полку підтримували С. Палія. У 1712 р. Канівський полк ліквідовано.

Кант — багатоголоса пісня побутово-релігійного змісту, була поширена в Україні в XVI – XVIII ст. Автори, як правило, невідомі. Кант є свідченням високого розвитку хорового партесного співу і музичної культури народу України. Існувало кілька різновидів канту — філософські, повчальні, урочисті тощо.

Катакомбна культура — археологічна культура раннього періоду бронзового віку. Дістала назву за типом поховань, що являли собою катакомби-підбої. Носії катакомбної культури — велика група племен, що заселяли у П

тисячолітті до н.е. на території України степи Північного Причорномор'я. Займалися хліборобством, скотарством, уміли обробляти мідь і бронзу, переживали етап формування родоплемінного ладу. З середини II тисячоліття до н.е. поступово витіснені племенами зрубної культури.

Католицизм — один з головних напрямів у християнстві (поряд з православ'ям та протестантизмом). Був сформований в результаті поділу християнства на східну та західну гілки (1054). У XIII-XVII ст. католицька церква впроваджувала активну політику поширення на українські землі, яка використовувалася польською шляхтою в поневоленні українського народу. Тепер католицизм має добре розвинуту церковну організацію, центр якої розміщений у Ватикані на чолі з папою римським та кардинальською колегією. В Україні поширені громади католиків, які об'єднані в українську католицьку та греко-католицьку (уніатську) церкви.

Кемі-Обинська культура — археологічна культура мідного і початку бронзового віку (III — початок II тисячоліття до н.е.), поширена на території Криму, в пониззі Інгулу, Інгульця, Дніпра, у Приазов'ї. Назву дістала від кургану Кемі-Оба в Криму. Характерні підкурганні поховання в кам'яних та дерев'яних скринях під великими кам'яними плитами. У похованнях знайдено багато різних кам'яних знарядь праці та кераміки. Племена кемі-обинської культури займалися скотарством, землеробством.

Києво-Могилянська академія — перший вищий навчальний заклад, визначний культурний і освітній центр в Україні. Заснований 1632 р. внаслідок об'єднання Київської братської школи (заснована в 1615 р.) та школи Києво-Печерської лаври (заснована П. Могилою в 1631 р.). Польський уряд відмовив у наданні цьому закладу статусу академії, тому до 1701 р. він називався колегіумом. У XVII — XVIII ст. відіграв роль найбільшого наукового, освітнього, культурного центру всіх східнослов'янських народів. В Києво-Могилянській академії навчалася молодь усіх станів. Курс навчання тривав 12 років. Серед визначних діячів Києво-Могилянської академії були І. Гізель, Д. Ростовський (Туптало), С. Яворський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода, П. Юркевич та ін. У 1817 р. перетворена в духовну академію, у 1872 р. при

академії засновано церковно-археологічне товариство та музей. У 1991 — 1992 рр. почалося відродження Києво-Могилянської академії. Нині це міжнародний незалежний навчальний заклад, який готує фахівців з гуманітарних, суспільних та природничих наук відповідно до загальносвітових стандартів (бакалавр, магістр) і прагне відновити високий престиж і традиції колишньої Києво-Могилянської академії.

Києво-Печерська лавра — православний монастир, заснований у 1051 р. монахами Антонієм та Феодосієм у печерах біля літньої князівської резиденції Берестове під Києвом. В XI ст. монастир став центром поширення християнства в Київській Русі, осередком культури, освіти, літописання. Тут створено «Повість временних літ», «Києво-Печерський патерик». З XII ст. монастир дістав права лаври (головного монастиря). У XIV — XVII ст. — центр боротьби проти уніатства. У 1615 р. в Києво-Печерській лаврі засновано друкарню. У різні часи в Києво-Печерській лаврі працювали: Никон, Нестор, Агапіт, Іларіон, Алімпій, П. Беринда, П. Могила та ін. При лаврі існувала іконописна школа. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври формувався протягом XI — XIX ст., тут працювали зодчі С. Ковнір, І. Григорович-Барський, Й. Шедель, О. Щусев та ін. Рішенням ЮНЕСКО ансамбль Києво-Печерської лаври включено до Списку Всесвітньої спадщини. З 1926 р. в Києво-Печерській лаврі створено історико-культурний заповідник.

«Києво-Печерський патерик» — пам'ятка літератури та історії Київської Русі, збірка оповідей про історію Києво-Печерського монастиря. Створений у першій чверті XIII ст. Основу книги становлять оповідання монаха Полікарпа, написані в 1223 – 1233 рр., житіє Феодосія Печерського, складене Нестором у 1108 р. У «Києво-Печерському патерику» йдеться про створення монастиря, про київських князів, художників, будівничих, окремих діячів Києво-Печерського монастиря.

Київська операція 1943 р. — наступальна операція військ 1-го Українського фронту, здійснена 03-13.11. 1943 р. Завершилася визволенням від німецько-фашистських військ Києва (06.11.1943 р.), Фастова, Коростеня і

створенням стратегічного плацдарму, який відіграв важливу роль у визволенні Правобережної України.

Київська рисувальна школа М. Мурашка — художній навчальний заклад. Заснована в 1875 р. художником-педагогом М. Мурашком (діяла до 1901 р.). Стверджувала реалістичні методи творчості, демократичні національні традиції. Серед викладачів і вихованців школи — М. Пимоненко, І. Їжакевич, Г. Світлицький, Ф. Балавенський, Ф. Красицький, О. Мурашко та ін.

Київська Русь — ранньофеодальна держава IX — початку XII ст. з центром у Києві. Утворилася внаслідок об'єднання земель східнослов'янських та неслов'янських племен. Територіально сягала від Балтики до Чорного моря і від Закарпаття до Волго-Окського басейну. На початковому етапі — ранньофеодальна монархія на чолі з великим київським князем. За часів правління Ігоря, Ольги, Святослава відбулося формування та становлення феодальних відносин, суспільної та державної структур. Реформи князів Володимира Святославича і Ярослава Мудрого сприяли політичному, економічному і культурному об'єднанню східних слов'ян, розквіту держави. Ще до X ст. в Київській Русі з'явилися великі міста, в яких протягом наступних століть зводилися князівські палаци, величні храми (Спаський собор у Чернігові, бл. 1036; Софійський собор у Києві, 1037, тощо). Будовам періоду розквіту Київської Русі притаманні гармонія і пропорційність. У Києві, Переяславі з другої половини XI ст. розвивалися місцеві архітектурні школи. Міста Київської Русі були також осередками освіти, науки, культури, мистецтва, торгівлі, ремесел. Високий рівень розвитку для тих часів мала, наприклад, медицина. З писемних джерел відомі імена ченців-лікувальників Антонія, Агапіта, Пимена та світських лікарів Івана Скляра, Іоанна Смери, Февронії. Лікуванням займалася й онука Володимира Мономаха — Євпраксія Мстиславівна. У другій половині XI ст. почалося відокремлення ряду князівств та земель, що послабило Київську Русь. У кінці XI — на початку XII ст. Володимир Мономах намагався відновити єдність давньоруської держави та впорядкувати міжкнязівські стосунки, проте в середині XII ст. Київська Русь розпалася на окремі самостійні князівства.

Київське братство, Богоявленське братство в Києві — національно-релігійна спілка міського населення, виникла близько 1615 р. при Києво-Печерському монастирі. У 1620 р. до Київського братства вступив гетьман П. Конашевич-Сагайдачний з усім військом Запорозьким, що зробило його найбільшим і найвпливовішим з братств в Україні. Київське братство заснувало Київську братську школу, поєднанням якої з школою Києво-Печерської лаври у 1632 р. було засновано Києво-Могилянський колегіум (з 1701 р.— академія). Київське братство було центром боротьби проти католицизму та уніатства, сприяло згуртуванню сил українського народу в його боротьбі проти польського поневолення. У кінці 30-х років XVII ст. Київське братство припинило існування.

Київське князівство — одне з удільних князівств, на які роздробилася Київська Русь, остаточно сформувалося в 30-х роках XII ст. Загострення боротьби за київський великокняжий стіл, набіги половців ослабили Київське князівство у другій половині XII ст. 1240 р. Київське князівство сильно постраждало під час монголо-татарської навали. У 1362 р. увійшло до складу Великого князівства Литовського. Протягом 1394-1440 рр. ним правив литовський намісник, в 1440-1470 рр. відновлено як самостійне, з 1471 р. на території Київське князівство створено Київське воєводство.

Київський літопис — одна з найдавніших історичних пам'яток Київської Русі, складова частина Іпатіївського літопису, є продовженням «Повісті временних літ». Охоплює події між 1118-1200 рр. Зведений у Видубицькому монастирі з різних літописів — монастирських, родових князівських та воїнських повістей. Головна ідея — заклик до єдності держави, захисту Русі від половців, засудження міжусобиць.

Кирилиця — пізніша форма давньослов'янського алфавіту (більш ранньою була глаголиця), на основі грецького письма створена моравськими монахами-просвітителами Кирилом і Мефодієм в середині IX ст. Запозичений Київською Руссю після прийняття християнства. Першими східнослов'янськими кириличними пам'ятками є «Остромирове Євангеліє» (1056-1057), Ізборники Святослава (1073 і 1076) та ін. Кирилиця

використовувалася в релігійній православній літературі до XIX ст. Склад і форма літер кирилиці з часом змінювалися. На кириличній графічній основі ґрунтуються український, російський, білоруський, болгарський, сербський та інші алфавіти.

Кирило-Мефодіївське товариство (братство) — таємна політична організація. Заснована в кінці 1845 — на початку 1846 р. в Києві М. Костомаровим, М. Гулаком, В. Білозерським. Об'єднувала кілька десятків членів. У програмі Кирило-Мефодіївського товариства — ліквідація кріпосництва, демократичні свободи, національне визволення України, створення федерації слов'янських народів на чолі з Україною. Досягти поставленої мети планувалося шляхом реформ. Погляди членів Кирило-Мефодіївського товариства не були однорідними, частина стояла на революційно-демократичних позиціях (Т. Шевченко, М. Гулак та ін.), більшість (М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш та ін.) — на ліберальних. У березні 1847 р. члени братства були заарештовані і засуджені до різних строків ув'язнення та заслання.

Кіік-Коба — печера за 25 км від Сімферополя. У 1924-1926 рр. тут знайдено залишки палеолітичної стоянки мустьєрської епохи. Це перша знахідка решток первісної людини (неандертальця) на території України.

Кіш — укріплений військовий табір; козацьке товариство (громада); центральний орган управління в Запорозькій Січі, у відомстві якого перебували всі справи: адміністративні, військові, фінансові, судові. До складу Коша входили кошові старшини: кошовий отаман, суддя, обозний, писар, хорунжий, осавул та інші, які щорічно обиралися на загальній раді.

Клейноди — відзнаки та атрибути влади козацької старшини XVI — XVIII ст. До клейнодів належали: корогва (прапор), бунчук, булава, гербова печатка, литаври тощо. Розрізняють клейноди гетьманські, полкові, сотенні, кошові, курінні та паланкові. Були скасовані у наприкінці XVIII ст.

«Книга буття українського народу» («Закон божий») — програмний документ Кирило-Мефодіївського товариства, авторами його були М.І. Костомаров і М. І. Гулак. У «Книзі» є ряд прогресивних положень: про

необхідність ліквідації кріпацтва і соціальної нерівності, об'єднання слов'янських народів у федеративну парламентську республіку. Разом з тим авторам властива ідеалізація християнства і соціальних стосунків усередині нації, невизначеність шляхів досягнення накресленої програми.

Князівство — державне утворення, яке очолював князь. У Київській Русі князівства виникли у VIII — X ст., іменувалися звичайно за головним (стольним) містом. У період феодальної роздробленості існували окремі незалежні або васальні удільні князівства. Найбільшими були Галицьке, Волинське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Київське та ін.

Князівські з'їзди — форма офіційних стосунків між князями Київської Русі. У ході Вишгородського 1072 р., Любецького 1097 р. та інших князівські з'їзди узгоджувалися питання феодального законодавства, васалітету, організації спільних походів на половців, правила спадкоємства та ін. Князівські з'їзди фактично узаконили феодальну роздробленість.

Князь — у давніх слов'ян вождь племені або союзу племен, який очолював військо, пізніше — глава феодальної держави. Князівська влада, спочатку виборна, згодом стає спадковою. Князі, які очолювали феодальні держави Київської Русі та Литви, називалися великими князями. До кінця XVIII ст. титул князівський був спадковим, а пізніше дарувався дворянам за особисті заслуги.

Кобза — український струнно-щипковий музичний інструмент, відомий з часів Київської Русі. Назва «кобза» застосовується і до бандури.

Кобзарі — українські народні співці й музиканти, які супроводжують свій спів грою на кобзі (бандурі). Перші відомості про кобзарів є в польських хроніках XV — XVI ст. Особливо популярні були кобзарі в Запорозькій Січі, вони складали думи і пісні про історичні події, свідками яких були, часто супроводили запорожців у походах. Відомі імена кобзарів — учасників гайдамацького руху — В. Варченка, П. Скрыги. Видатні кобзарі XIX — початку XX ст. — О. Вересай, А. Шут, Ф. Холодний та ін. Нині відбувається процес відродження кобзарського мистецтва.

Козак — вільна озброєна людина. Починаючи з середини XV ст. так стали називали селян та міщан, які йшли на південь в Дике поле на промисли і в такий спосіб вирішуючи питання чисельних феодалних повинностей та непомірних державних податків. З часом козаки об'єднуючись у ватаги, створили напіввійськову організацію — Січ — козацьку республіку, а в період козацько-гетьманської держави сформувалась нова соціальна і військова верства українського населення — козацтво.

Козацтво — одна із верств українського населення XVI-XVIII ст. Складалося з козаків і поділялося на групи: реєстрове (знаходилося на державній службі у короля, отримувало платню і землі); нереєстрове (не вписане до реєстру, а отже соціально не захищене); січове, або кошове (знаходилося на Січі і належало до певного куреня); паланкове (проживало на хуторах та зимівниках, належало до певної паланки). Поступово відбувалося соціальне розшарування козацтва — виділялися козацька старшина і прості козаки.

Козацькі літописи — історико-літературні твори, що висвітлюють історію України XVII — середини XVIII ст.: визвольну війну під проводом Б. Хмельницького, боротьбу проти іноземних загарбників у другій половині XVII ст. та інші події тих часів. Найвидатнішими козацькими літописами є «Літопис Самовидця», літописи Г. Грабянки і С. Величка.

Коліївщина — народне визвольне та антифеодалне повстання 1768 р. на Правобережній Україні, що була під владою Польщі («колії» — так називали повстанців в Україні). Очолив повстання козак М. Залізняк. За короткий час Коліївщина охопила Київщину, Брацлавщину, Волинь і Поділля. Царський уряд, наляканий розмахом Коліївщини допоміг польській шляхті придушити повстання. З учасниками повстання на Правобережжі жорстоко розправилися польські власті, а на Лівобережжі (в Києві та прикордонних містах) — царський уряд.

Коломацькі статті 1687 р. — договір між козацькою старшиною та царським урядом, укладений у м. Коломаку (тепер Харківської обл.) під час обрання гетьманом Лівобережної України І. Мазепи. Складався з 22 пунктів.

Обмежував політичні права гетьмана та старшини, зміцнював феодально-кріпосницькі порядки.

Комірники (коморники, халупники) — у XV-XVIII ст. найбідніше феодально залежне селянство й міщанство в Польщі та на українських і білоруських землях, що були під владою Польщі. У селах комірниками називали бідноту, що наймитувала і жила по чужих хатах (коморах); в містах — ремісників-бідняків, що не мали власності та були в кабалі у заможної міської верхівки.

Конституція — основний закон держави, що має найвищу юридичну силу, яким задекларовано державний і суспільний устрій, основні права та обов'язки громадян. Традиційно першою Конституцією України вважають «Пакти і Конституцію законів та вольностей Війська Запорозького», гетьмана в екзилії П. Орлика від 1710 р. Конституційні проекти були підготовлені Г. Андрузьким у 1846-1850 рр., М. Грушевським, М. Міхновським у 1905 р. Урядом Центральної Ради 29.04.1918 р. було ухвалено проект Конституції УНР і того ж історичного дня гетьманом П. Скоропадським були прийняті «Закони про тимчасовий державний устрій України». У 1919-1920 рр. діяв «Тимчасовий Основний закон» ЗУНР. Першу українську радянську Конституцію було прийнято 1919 р. У 1929 р., у зв'язку із створенням СРСР, затверджено другу Конституцію УРСР; у 1937 р. прийнято третю Конституцію УРСР, в 1978 р. — четверту Конституцію УРСР. 26.10. 1993 р. опубліковано проект Конституції незалежної України, 28.06.1996 р. проголошено Конституцію сучасної України.

Корогва, хорогва — прапор у військових підрозділах українського козацтва та шляхетської Польщі у XVI — XVIII ст.; військовий підрозділ кінноти (50-120 чол.) у польській армії XVI — XVII ст.; церковне знамено, що використовується у релігійних процесіях.

Корсунська битва 1648 р. — розгром 20-тисячного польсько-шляхетського війська М. Потоцького і М. Калиновського селянсько-козацьким військом на чолі з Б. Хмельницьким і татарським загоном кінноти. Більше 8,5 тис. поляків разом з М. Потоцьким і М. Калиновським потрапили в полон. Одна із найбільших воєнних перемог Б. Хмельницького.

Корсунь-Шевченківська операція 1944 р. — наступальна операція військ 1-го (командуючий генерал армії М. Ватутін) і 2-го (командуючий — генерал армії І. Конєв) Українських фронтів, проведена 24.01. — 17.02.1944 р. У ході операції в районі м. Корсуня-Шевченківського було оточено і ліквідовано велике угруповання німецько-фашистських військ.

Краєзнавство — вивчення природи, населення, господарства, історії, культури рідного краю (області, міста, району тощо) з навчальною, науковою, виховною і практичною метою. Виділяють краєзнавство комплексне і галузеве. Краєзнавчі організації поділяються на державні, громадські, шкільні та ін. У 1923 р. в Харкові установчі збори місцевого краєзнавчого осередку прийняли ухвалу про об'єднання всіх українських краєзнавців. Перша Всеукраїнська конференція з краєзнавства (1925) утворила Український комітет краєзнавців на чолі з істориком М. Яворським. У 1929 р. краєзнавчий рух набув значного розвитку — в Україні працювало 51 товариство, понад 650 гуртків, виходив журнал «Краєзнавство». На початку 30-х років краєзнавчі осередки були розпущені, активні діячі їх, звинувачені в українському буржуазному націоналізмі, стали жертвами тоталітарного режиму. У 1990 р. в Києві відбувся Перший Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, який проголосив відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців. Відновлено видання журналу «Краєзнавство». У різні часи український краєзнавчий рух представляли академіки М. Грушевський, А. Кримський, В. Вернадський, Д. Яворницький, науковці й митці М. Біляшівський, Г. Нарбут, Ф. Ернст, С. Таранущенко, М. Макаренко.

Кревська унія 1385 р. — угода між Польщею і Великим князівством Литовським у замку Крево (нині територія Білорусі) про шлюб польської королеви Ядвіги та литовського князя Ягайла. Передбачала об'єднання Литви та Польщі. Сприяла їхній боротьбі проти Тевтонського ордену. Спринила невдоволення частини литовських та українських феодалів через спроби польських феодалів загарбати українські землі.

Кримська війна 1853 — 1856 рр. — війна царської Росії проти Туреччини і коаліції європейських держав за посилення впливу на Балканах,

Закавказзі, Чорному морі. Росія намагалася цією війною розв'язати внутрішні соціальні суперечності, що загострилися в 50-х роках XIX ст. Головний епізод війни — героїчна оборона Севастополя. Росія зазнала поразки у війні через недосконалість військової тактики, неспроможність організувати матеріальне постачання військ, відсталість в озброєнні.

Кримська (Ялтинська) конференція 1945 р. — конференція глав урядів трьох союзних у Другій світовій війні держав (СРСР, Великобританії, США), на якій були погоджені плани завершення війни та основні принципи повоєнної політики союзних держав, зокрема рішення про створення Організації Об'єднаних Націй, в якій, крім СРСР, рівноправними членами будуть Україна та Білорусь.

Кримське ханство — монархічно-феодальна держава, яка існувала в Криму у 1443-1783 рр. Після того як до влади прийшла династія Гіреїв відокремлюється від Золотої орди, а з 1475 р. стає васалом Османської імперії. Столицею було м. Бахчисарай (з XVI ст.). Протяго XV-XXVIII ст.ст. ханство вело агресивну політику, нападаючи періодично на землі північних сусідів (українські, російські, молдовські земель) та виступаючи у союзі з Туреччиною у її війнах проти Польщі та Росії. 1783 р. територія Кримського ханства була анексована Російською імперією і воно припинило своє існування.

Кримські татари — корінне населення Кримського півострова, потомки монголо-татар, що у 30-х роках XIII ст. захопили Крим, частково витіснивши та асимілювавши місцеве населення (потомки якого — кримчаки — і досі мешкають у Криму). У XV ст. сформувалися кримсько-татарська мова, що зазнала впливу турецької, та держава. У 1944 р. кримські татари були депортовані до Казахстану, у 80-х роках розгорнувся процес повернення народу на історичну батьківщину.

Кріпосне право — правова система, за якою встановлювалася феодальна залежність селян, в наслідок прикріплення їх до землі (заборона переходів) та повній підлеглих адміністративній та судовій владі феодала. В Україні активний процес покріпачення селян тривав протягом XVI ст. і завершився 1588 р. з прийняттям III Литовського статуту, який узаконив кріпосне право. Вдруге

було юридично оформлене в кінці XVIII ст. урядом Катерини II (1783). У південно-західній Україні скасоване 1848 р., а в південно-східній — реформою 1861 р. Основною формою феодальної експлуатації селян були повинності — оброк, панщина та ін.

Ктитор — людина, на кошти чи з ініціативи якої збудовано або прикрашено православний храм, монастир. Портретні зображення ктиторів, що за візантійською традицією вміщувалися на храмових фресках, іконах, є цінним іконографічним джерелом, інколи єдиним портретним зображенням історичної особи, що збереглося до нашого часу.

Культура археологічна — комплекс археологічних пам'яток, який розміщується на певній території і відноситься до одного часу та відзначаються своєрідними особливостями. Культура археологічна, як правило, отримує назву за місцем першої знахідки або за певними визначальними ознаками (форма кераміки, обряд поховання тощо). Вивчення археологічної культури дає можливість встановити спосіб та форму господарювання, рівень розвитку культури, побуту та інше, досліджуваного народу.

Курінь — 1) Військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі, що складалася з кількохсот козаків. Очолював курінь курінний отаман, який обирався курінною радою щорічно. Найбільша відома кількість куренів — 38 (на Новій Січі). 2) На Лівобережній Україні з початку визвольної війни до скасування політичної автономії (1648-1781) — складова частина сотні (10-40 козаків).

Куруківська угода 1625 р. — договір укладений польським коронним гетьманом С. Конецпольським і козацькою старшиною, очолюваною М. Дорошенком під час повстання Жмайла. За Куруківською угодою всім учасникам повстання надавалася амністія, збільшувався до 6 тис. чол. козацький реєстр, а нереєстрові козаки мали повертатися під владу поміщиків. Нереєстрове козацтво не визнало Куруківську угоду.

Куявія (Куяба) — за даними аль-Джейхані та інших давніх арабських географів, один з центрів ранньофеодального державного утворення східних

слов'ян IX ст. Більшість сучасних істориків вважають, що це назва стародавнього Києва.

Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774 р. — мирна угода, що завершила російсько-турецьку війну 1768-1774 рр. і підтвердила територіальні завоювання Росії. Османська Туреччина визнавала за Російською імперією землі між гирлами Дніпра та Південного Бугу, що забезпечувало не тільки вихід Росії до Чорного моря, а й право мати там свій флот. Туреччина втрачала Кримське ханство, а Росія встановлювала протекторат над Молдовським князівством.

Л

Лаврентіївський список — пергаментний рукопис, що містить копію літописного зведення 1305 р., складену в 1377 р. ченцем Лаврентієм для суздальського князя Дмитра Костянтиновича. До Лаврентіївського списку увійшли «Повчання Володимира Мономаха» і «Повість временних літ».

Лаврська іконописна майстерня — осередок давньоруського та українського малярства. Виникла в XI ст. в Києво-Печерській лаврі. Діяла до початку XX ст. У лаврській іконописній майстерні працювали Алімпій, Самуїл, А. Галик, І. Максимович, Л. Тарасевич, І. Їжакевич.

Лаврська школа — навчальний заклад, відкритий П. Могилою в 1631 р. у Троїцькому монастирі Києво-Печерської лаври. Була школою вищого типу. В 1632 р. злилася з Київською братською школою.

Лебединські селянські заворушення 1906 р. — виступ селян с. Лебедина (тепер Черкаської обл.) під час революції 1905 — 1907 рр. в Росії. 18-19.06 селяни застрайкували, вимагаючи збільшити їм плату за роботу в поміщицькій економії. Після арешту кількох селян близько 1000 жителів навколишніх сіл напали на каральний загін. Придушено військовою силою.

Ленковецьке поселення — поселення раннього періоду трипільської культури в урочищі Гамарія біля с. Ленківців (Чернівецької обл.). Під час розкопок виявлено залишки наземних глинобитних жител та напівземлянок. Знайдено глиняний посуд, стилізовані культові статуетки, прикраси, знаряддя праці із сланцю, кременю, кістяні шила і проколки, лопаточки для обробки посуду, наконечники мотик.

Лепесівське поселення — поселення черняхівської культури в урочищі Круча біля с. Лепесівки (Хмельницької обл.). Виявлено залишки гончарних печей і 35 наземних споруд. Знайдено залишки двох ткацьких верстатів і грузила до них, прясла, залізні серпи, наконечник списа, вудила, ножі, точильня, кістяні й залізні гребені, підвіски, фібули (застібки). Знайдено уламки вази з нанесеним на ній орнаментом-календарем, що фіксував річний цикл сільськогосподарських робіт.

Лизогубівський літопис — український літопис, що охоплює події з початку XVI ст. до 1737 р. Складений 1742 р., ймовірно, генеральним обозним Я. Ю Лизогубом. Джерелом викладу історичних подій у Лизогубівському літописі до кінця XVII ст. були козацькі літописи, від 90-х років XVII ст. — родинні записи Лизогубів.

Литовська метрика — архів державної канцелярії Великого князівства Литовського, що складається з книг (понад 550 томів), в яких містяться документи XIV — XVIII ст. або їхні копії. До Литовської метрики занесено, зокрема, текст Люблінської унії 1569 р., підтвердження магдебурзького права Києву, Львову, Кременцю. Литовська метрика є важливим джерелом з історії України.

Литовські статuti — звід законів Великого Литовського князівства в добу пізнього феодалізму у XVI ст., дія яких поширювалася і на територію захоплених ним українських земель. Були запроваджені три Литовські статuti: «Старий» (1529), «Волинський» (1566) та «Новий» (1588), був чинним до 1840 р. Юридично встановлювали захист приватної власності, підтверджували та узаконювали феодальні привілеї та обґрунтовували правові підстави експлуатації селянства феодалами. «Новий» статут (1588 р.) юридично завроваджував кріпосне право на більшості етнічних українських земель (Брацлавщина, Придніпров’).

Лівобережна Україна — історична назва етнічних українських земель, які увійшли до складу Російської держави протягом другої половини XVII — XVIII ст. (сучасні Чернігівщина, Полтавщина, частини Сумщини, Київщини, Черкащини). Лівобережжя користувалося автономними правами: збережено було суспільно-політичний устрій, який запроваджувався в роки національної козацької революції середини XVII ст. Гетьманське управління зосереджувалося відповідно в руках гетьмана, лее в 1722 і 1734 р. тимчасово, а в 1764 р. остаточно було скасоване царизмом, а автономію земель повністю ліквідовано 1781 р.

Лірники — народні співці й музиканти, які супроводять свій спів грою на лірі. Починаючи з XV ст. лрники відомі в Україні, Білорусі, Росії, Польщі,

Литві, Молдові. В репертуарі українських лірників були церковно-моралізаторські канти і псалми, народні пісні, передусім жартівливі і самокритичні, рідше — історичні пісні та думи. Відомими лірниками були І. Скубій, А. Никоненко, А. Гребінь, А. Скоба та ін.

«Літопис Самовидця» — український козацько-старшинський літопис XVII ст., в якому висвітлено події в Україні від 1648 до 1702 р., зокрема визвольної війни українського народу. Автором «Літопису Самовидця» вважають Р. Ракушку-Романовського — генерального підскарбія при гетьмані І. Брюховецькому. Літописець рішуче виступає проти зазіхань на українські землі шляхетської Польщі, султанської Туреччини та Кримського ханства, виражає інтереси козацької старшини.

Літописи — історичні твори в Давній Русі, а згодом у Росії, Україні та Білорусі, в яких розповідь про події та факти подано за роками. Деякі дослідники вважають, що літописання з'явилося в Русі в X — на початку XI ст. Нові літописи звичайно склалися як зведення попередніх. Літописи були загальноруські (наприклад, «Повість временних літ»). В Україні на початку XV ст. створено Іпатіївський літопис, у XVI — першій половині XVII ст. — Густинський літопис, Львівський літопис, Межигірський літопис, Острозький літописець та ін. В XVII — на початку XVIII ст. в Україні з'явилися так звані козацькі літописи.

Львівський літопис — один з докладних українських літописів першої половини XVII ст. Записи починаються 1498-м і закінчуються 1649-м р. Львівський літопис містить цінні відомості про зовнішньополітичне й економічне становище України, багато уваги приділено опису визвольної боротьби українського народу в 30-х роках XVII ст., і особливо селянсько-козацьких повстань 1630 р. проти шляхетської Польщі та повстань 1637 і 1638 р. на чолі з Павлюком, Острянином. Визвольну війну українського народу описано від битви під Жовтими Водами до укладення Зборівського договору 1649 р. включно. Львівський літопис написаний тодішньою українською книжною мовою.

Любецький з'їзд 1097 р. — з'їзд князів Київської Русі в Любечі під Києвом, де вони дійшли згоди щодо припинення міжусобних чвар та об'єднання спільних зусиль у боротьбі проти половців, які плюндрували руські землі. Учасники Любецького з'їзду проголосили принцип «кождо да держить отчию свою». Проте Любецький з'їзд не поклав край князівським чварам.

Люблінська унія 1569 р. — союзна угода щодо об'єднання Великого князівства Литовського та Польського королівства в спільну державу — Річ Посполиту. Король Польщі Сигізмунд II Август зібрав у 1569 р. в Любліні сейм, на якому і було прийняте остаточне рішення. В результаті унії до складу Польщі увійшла більшість українських етнічних територій (Белзщина, Волинь, Берестейщина, Поділля, Брацлавщина, Київщина). Як наслідок на цих землях посилювався економічний, національний, релігійний гніт, що й стало причиною вибуху національно-визвольної революції українського народу.

Лядська трагедія 1906 р. — антиурядовий масовий виступ селян у с. Лядському (тепер с. Червоне Монастирського р-ну Тернопільської обл.). Причиною виступу було малоземелля і безземелля, жорстока експлуатація селян. Внаслідок сутички з жандармами серед учасників виступу були вбиті і поранені. Суд засудив учасників виступу до різних строків тюремного ув'язнення.

М

Майданецьке поселення — велике (бл. 300 га) поселення початку пізнього етапу трипільської культури (кінець III тисячоліття до н.е.) в околицях с. Майданецького Черкаської обл. Досліджується з 1972 р. На майданецькому поселенні виявлено сліди 1575 жител, що були розміщені концентричними колами. Деякі глинобитні будинки (площею бл. 500 м² і більше) мали не менше двох поверхів, горищне приміщення.

Малахів курган — домінуюча висота на Південному Сході від Севастополя (тепер у межах міста), один з опорних пунктів під час Севастопольської оборони 1854-1855 рр. і Севастопольської оборони 1941 - 1942 рр. Тепер на Малаховому кургані створено філіал Севастопольського музею героїчної оборони і визволення міста.

Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради — ультиматум Ради Народних Комісарів РРФСР, підписаний В. Леніним і Л. Троцьким і надісланий у грудні 1917 р. українському урядові. Цим документом Раднарком визнавав Українську Народну Республіку, але висував низку вимог до Центральної Ради, які неможливо було виконати оскільки вони грубо порушували суверенітет і втручалися у внутрішні справи УНР.

Матріархат — одна з форм суспільного устрою за раннього періоду первіснообщинного ладу. Характеризувався переважним становищем жінки в суспільстві. Осередком матріархального суспільства була материнська сім'я. З таких сімей складався матріархальний рід. Майно успадковувалося по жіночій лінії. Основними галузями господарства за матріархату були мотичне землеробство, рибальство, розведення свійських тварин.

Мезоліт — епоха кам'яної доби, що була перехідною між палеолітом і неолітом. Датується X — VII тисячоліттями до н.е. В мезоліті з'явилися лук і стріли, було приручено собаку. Суспільний лад — материнський рід. Населення було відносно осілим. За мезоліту сталася друга велика криза мисливського господарства. У межах України виявлено сотні мезолітичних поселень і

стійбищ — Шан-Коба, Мурзак-Коба, Фатьма-Коба в Криму, Гребениківська стоянка та ін.

Мідний вік (в археології), енеоліт — період виникнення і розвитку металургії міді, передував бронзовому віку. Вищий, порівняно з неолітом, етап розвитку продуктивних сил і виробничих відносин первісного суспільства. На території України мідний вік датується V — III тисячоліттями до н.е.

Молдовські походи Б. Хмельницького 1650 і 1652 рр. — походи селянсько-козацького війська під проводом Б. Хмельницького проти союзниці шляхетської Польщі — феодальної Молдови. Щоб зірвати загарбницькі плани польських магнатів, Б. Хмельницький вирішив примусити молдовських феодалів відмовитися від союзу із шляхетською Польщею. Використавши польсько-турецькі суперечності, Б. Хмельницький 1650 та 1652 р. здійснив походи до Молдови, в результаті яких Молдова розірвала союз із Польщею, чим завдала останній відчутного політичного удару.

«Молода гвардія» — підпільна молодіжна організація, що діяла у вересні 1942 — січні 1943 р. в м. Краснодоні Луганської обл. під час окупації німцями Донбасу. На початку окупації в Краснодоні та в селищах навколо нього стихійно сформувалося кілька підпільних молодіжних груп, які в серпні — жовтні 1942 р. були об'єднані в єдину організацію, що дістала назву «Молода гвардія». Організація налічувала 92 чол. У січні 1943 р. німці заарештували і стратили більшість підпільників.

Молодове — село Сокирянського р-ну Чернівецької обл., на околицях якого виявлено групу палеолітичних стоянок (найвідоміші багат шарові стоянки Молодове I та Молодове V). На стоянці Молодове I на площі 400 м² виявлено залишки п'яти поселень мустьєрської культури, двох пізньопалеолітичних та одного мезолітичного поселення. На стоянці Молодове V на площі понад 900 м² виявлено й досліджено залишки 20 різночасних поселень, які дають змогу стратиграфічно простежити розвиток людської культури від мустьєрського до ранньомезолітичного часу включно.

«Москвофіли» — спочатку мовно-літературна, пізніше суспільно-політична течія. Виникла в XIX ст. на землях Галичини, Закарпаття, Буковини.

Об'єднувала частину консервативної інтелігенції, духівництва і сільської буржуазії, які орієнтувалися на реакційні сили царської Росії, пропагували цілковиту єдність України з Росією на засадах єдиної, неділимої держави. Ідеологами москвофільства в першій половині XIX ст. були Д. Зубрицький, А. Добрянський, Г. Купчанко. Під час окупації Галичини російською армією в 1914 — 1915 рр. пішли на пряму зраду інтересів українського народу. В 20-30-х роках позиції москвофільства в західних областях України значно послабшали.

Московські статті 1665 р. — договірні умови між козацькою старшиною і царським урядом, що їх підписав 11.10 гетьман І. Брюховецький у Москві. Значною мірою обмежували політичну автономію Лівобережної України і посилювали її адміністративну й фінансову залежність від царського уряду. Українські міста і землі оголошувалися володіннями московських монархів; збільшувалися гарнізони царських військ у Києві, Чернігові, Переяславі й Ніжині. З метою визначення державного оподаткування 1666 р. було проведено майновий перепис населення Лівобережної України.

Н

Наймити — 1) За феодалізму — найбільша категорія населення, позбавлена засобів виробництва (розорене сільське й міське населення, селяни-втікачі, холопи). Найчисленнішим цей прошарок населення був на Лівобережжі, Слобожанщині й Запорозжжі. Працювали наймити за плату в поміщицьких і старшинських маєтках, господарствах заможних козаків, селян, чумаків, на промислах, що належали купцям, багатим міщанам. 2) Після реформи 1861 р. — пролетаризована сільська біднота, що йшла на заробітки в південні українські губернії. В Україні кінця XIX ст. було бл. 400 тис. наймитів.

Наказний гетьман — в Україні XVII — XVIII ст. особа, яка тимчасово обіймала посаду гетьмана. Обирався козацькою старшиною чи призначався генеральною старшиною в разі смерті або тривалої відсутності гетьмана. Оформлялось призначення наказного гетьмана універсалом, а з 20-х років XVIII ст. — царським указом.

Наказний полковник — в Україні XVII — XVIII ст. особа, яка тимчасово обіймала посаду полковника. Призначався для командування полком на час відсутності постійного полковника. Найчастіше це була особа з полкової старшини або сотник. Посаду наказного полковника скасовано з ліквідацією гетьманщини.

«Народна воля» — таємна організація революційних народників. Виникла в серпні 1879 р. внаслідок розколу народницької організації «Земля і воля». На чолі «Народної волі» стояв Виконавчий комітет (А.І. Желябов, О.Д. Михайлов, М.Ф. Фроленко, М.О. Морозов, В.М. Фігнер, С.Л. Перовська, О.О. Квятковський та ін.). Програма: знищення самодержавства, скликання Установчих зборів, демократичні свободи, передача землі селянам. Видавала нелегальні газети. Метод боротьби проти самодержавства — терор. На території України гуртки і групи «Народної волі» діяли в Києві (гурток В. Бичкова — І. Левинського), Харкові (гурток І. Глушкова — П. Теллалова), Одесі (група М. Тригоні — В. Жебуньова), а також у Катеринославі, Ніжині, Єлизаветграді, Миколаєві, Кам'янці-Подільському. Розгорнувши значну організаторську і пропагандистську діяльність серед інтелігенції, студентів,

учнівської молоді, робітників і частково селян, народовольці сподівалися підняти народну революцію. Масові арешти після вбивства 1 березня 1881 р. народовольцями царя Олександра II спричинили ідейну й організаційну кризу «Народної волі».

«Народна торгівля» — перша споживча кооперація на західноукраїнських землях, створена з метою постачання закупленого оптом товару з перших рук та навчання українського населення веденню власної торгівлі. Заснована у Львові з ініціативи В. Нагірного і А. Ничая, які пізніше стали її керівниками. У 1914 р. споживча кооперація мала 19 власних складів-крамниць, об'єднувала 1244 членів. У 1939 р. майно «Народної торгівлі» націоналізовано, а її організацію включено в систему державної торгівлі.

Народний Секретаріат — перший радянський уряд України. Створений постановою ЦВК Рад України р. у Харкові. Складався з 12 народних секретарств, очолюваних секретарями: торгівлі й промисловості (Ф.А. Сергєєв), фінансів (В.Х. Ауссем), внутрішніх справ (Є.Б. Бош), міжнародних справ (С.С. Бакинський), народної освіти (В.П. Затонський), продовольчих справ (Е.В. Лугановський), судових справ (В.Р. Люксембург), у справах праці (М.О. Скрипник), земельних справ (Є.П. Терлецький), у військових справах (В. Шахрай), пошт і телеграфу (Я. Мартьянов), шляхів (С.С. Бакинський). Усі народні секретарі, крім Є.П. Терлецького (лівий есер), були більшовиками. Голова Народного Секретаріату — М.О. Скрипник (з березня 1918 р.). Народний Секретаріат працював у найтіснішому зв'язку з Радою Народних Комісарів радянської Росії. Слідом за загонами М.А. Муравйова (січень 1918 р.) Народний Секретаріат прибув з Харкова до Києва. Згодом переїхав до Полтави, Катеринослава (березень 1918 р.), потім до Таганрога (квітень 1918 р.). 18.04. 1918 р. Народний Секретаріат реорганізовано у Всеукраїнське бюро по керівництву повстанською боротьбою проти німецьких окупантів.

«Народовці» — учасники політичного руху західноукраїнської ліберальної інтелігенції в Галичині і на Буковині в 60-х роках XIX ст. В 70-х роках оформилися в національно-клерикальну партію. Проводили культурницьку роботу, організували Літературне товариство ім Т.Г. Шевченка

у Львові (1873), українські організації «Просвіта», «Руська бесіда» та ін. У 1899 р. заснували Українську національно демократичну партію, члени якої займали ключові позиції в уряді ЗУНР. Починаючи з 1919 р. партія називалася «Українською трудовою партією». В 1925 р. увійшла до Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО).

Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) — громадська організація у Львові. Створене у 1892 р. внаслідок реорганізації Літературного товариства ім. Шевченка (заснованого 1873 р. з ініціативи О. Кониського і М. Драгоманова). Мало три секції: історико-філософську, філологічну і математично-природничо-лікарську. В НТШ працювали М. Грушевський (голова товариства в 1897-1913 рр.), І. Франко, В. Гнатюк, І. Горбачевський, Ф. Вовк, І. Пулюй, І. Раковський та ін. Серійні видання НТШ — «Записки Наукового товариства імені Шевченка», «Етнографічний збірник», «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», «Матеріали до української етнології» та ін. За роки діяльності НТШ (1873 — 1939 рр.) видано понад 1100 різноманітних наукових та літературних праць.

Недільні школи — безплатні школи для дорослих у дореволюційній Росії. Працювали в недільні та святкові дні, давали початкову освіту. Велика роль у відкритті недільних шкіл в Україні належить М.І. Пирогову та професору Київського університету П.В. Павлову. У 1859 р. в Києві відкрито три недільні школи для робітників та ремісників. Діяли також у Харкові, Одесі, Полтаві, Житомирі, Таращі, Каневі. В 1859 — 1862 рр. на території України створено понад 100 недільних шкіл. Закриті царським указом 1862 р. У 1864 р. недільні школи було дозволено, але з великими обмеженнями. На початку 90-х років ХХ ст. в епоху державного і духовного відродження України знову запрацювали недільні школи. Нині вони розраховані як на дорослих, так і на дітей, мають чітко визначену національну та релігійну спрямованість. Недільні школи орієнтовані також на розвиток культури, вивчення рідної мови, впровадження етнопедагогіки в навчальний процес з метою відродження малих народів України.

Незвиське поселення — багатошарове поселення кінця IV — початку III тисячоліття до н.е., виявлене на правому березі Дністра біля с. Незвиська Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. Відкрито залишки жител з рештками вогнищ. Незвиське поселення належить до культури лінійно-стрічкової кераміки і трипільської культури. Мешканці поселення займалися примітивним мотичним та орним землеробством і приселищним скотарством.

Неоліт, новий кам'яний вік — завершальний період кам'яного віку. В Європі тривав протягом VI — III тисячоліття до н.е. Крім збиральництва і мисливства, почали розвиватися землеробство і скотарство. За неоліту людство навчилося шліфувати і свердлити знаряддя із каменю, виготовляти глиняний посуд. З'явилися прядіння і ткацтво. Суспільна організація — матріархат. На території України в долинах Дніпра, Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Десни, Прип'яті, Ворскли, Псла, Сули виявлено близько 500 неолітичних пам'яток.

Нова економічна політика (неп) — економічна політика більшовицької партії і радянської влади, яка передбачала тимчасову відмову від воєнно-комуністичних методів регулювання й повернення до ринкового механізму за умови збереження контролю з боку держави над командними висотами економіки. Основу непу становили заміна продрозкладки проподатком, допущення вільної торгівлі за умови регулювання її з боку органів радянської влади, здача в оренду частини дрібних державних підприємств приватним особам (непманам), дозвіл на застосування в певних межах найманої праці та залучення іноземного капіталу до участі у відбудові й піднесенні промислового виробництва у формі концесій. Поштовх до рішучих змін в економіці дали масові селянські повстання в Україні, на Тамбовщині, а також виступ моряків Кронштадта. У перші роки непу почалися децентралізація управління підприємствами і переведення їх на госпрозрахунок, введення кредитно-фінансової системи й оптової торгівлі засобами виробництва. Проте серед більшовиків, у тому числі і в керівництві РКП(б), багато хто вважав неп необгрунтованим відхиленням від революційних завоювань і поступкою капіталістам. Вже у 1923 р. почалося гальмування непу. У 1928 — 1929 рр.

Й.В. Сталін та його однодумці придушили опір групи М.І. Бухаріна, яка боронила принципи непу, і повернулися до економічної політики, що ґрунтувалася на доктрині воєнного комунізму.

Нова ера — за сучасною системою літочислення, починається від Різдва Христового; прийнята в більшості країн світу.

Новоросійське козацьке військо, Усть-Дунайське Буджацьке військо, або Дунайське козацьке військо — сформоване в грудні 1806 р. з козаків Задунайської Січі, які повернулися на батьківщину, та українських і російських селян-утікачів. Царський уряд розраховував використати військо для запобігання втечам селян на пониззя Дунаю і Задунайську Січ. В 1868 р. ліквідоване.

Нормани — в Західній Європі назва народів Скандинавії в період їхньої експансії (кінець VIII — середина XI ст.). У Скандинавії їх називали вікінгами, в Київській Русі — варягами.

О

«**О воспитании чад**» — один з перших друкованих посібників з питань виховання дітей у сім'ї. Надруковано 1609 р. у Львівській братській друкарні. Основну частину посібника становить церковнослов'янський переклад повчань отців церкви. Книга збереглася у двох примірниках. Один з них — у Львівському музеї українського мистецтва.

Облігація — цінний папір, що дає його власникові доход у вигляді процента від номінальної вартості облігації чи виграшу.

Община — виникає за первіснообщинного ладу. За Київської Русі існувала давньослов'янська община Відомі родова община, сільська (сусідська, поземельна община), сімейна община. Згідно з селянською реформою 1861 р. община та її виборні органи були нижчою ланкою адміністративного управління в селі. Община ліквідовано на початку ХХ ст. в процесі здійснення столипінської аграрної реформи.

Одеське товариство історії і старожитностей — перше наукове товариство в Україні (1839 — 1922). Вивчало археологічні та історичні пам'ятки Північного Причорномор'я, здійснювало археологічні розкопки античних міст Пантікапея, Тіри, Херсонеса, Ольвії. Видавало наукові записки.

Ольвія — античне місто-держава Північного Причорномор'я. Засноване в VI ст. до н.е. греками з Мілету на правому березі Бузького лиману (поблизу сучасного с. Парутиного Очаківського р-ну Миколаївської обл.). За формою політичного устрою була рабовласницькою республікою.

Опришки — народні месники (Галичина, Закарпаття і Буковина) проти феодално-кріпосницького гніту у другій половині XVI — першій половині XIX ст. Опришками ставали безземельні, малоземельні селяни, міська біднота. Вперше згадуються в документах 1529 р. Найвищого піднесення рух опришків досяг під час повстання народного месника Олекси Довбуша (1738 — 1745). У першій половині XIX ст. рух опришків придушений австрійським урядом.

Остготи — відгалуження германського племені готів, що в III ст. осіло у причорноморських степах. Остготи покінчили з панівним становищем у

Північному Причорномор'ї великого союзу племен на чолі з племенем аланів. З Північного Причорномор'я остготи були витиснуті племенами гунів (375).

Острозька школа — заснована К. Острозьким у 1576 р. в м. Острозі. Першим ректором був Г. Смотрицький. При школі діяли друкарня, заснована 1578 р. І. Федоровим, і науково-літературний гурток, які видавали підручники, антикатолицькі полемічні твори Г. Смотрицького, В. Суразького, Х. Філалета та ін. Друкування книжок тривало з перервами до 1612 р.

Острозький літопис — твір, написаний у кінці 30-х років XVII ст. мешканцями м. Острога. Охоплює події з 1500 до 1636 р. і розповідає про козацько-селянські повстання, турецько-татарські походи, події культурного життя, боротьбу православних проти унії тощо, широко подано історію князів з роду Острозьких. Уперше опублікований у 1951 р. академіком М.М. Тихомировим.

Острянина повстання 1638 р. — козацько-селянське повстання в Україні під керівництвом Я. Острянина, Д. Гуні, К. Скидана проти польсько-шляхетських загарбників та української шляхти. Закінчилося поразкою. Було одним з провісників визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

Отаман — 1) Виборний або призначений («наказний») ватажок козацького війська, представник козацької адміністрації у населених пунктах в Україні XVII — XVIII ст. 2) Ватажок, керівник.

П

Паланка — адміністративно-територіальна одиниця (округ) у Новій Січі (1734-1775). Очолював паланку призначуваний кошем Запорозької Січі полковник, який виконував військово-адміністративні та судові функції. До 1764 р. на Запорожжі було п'ять паланок: на правому боці Дніпра — Бугогардівська, Інгулецька, Кодацька, на лівому — Самарська, Кальміуська. У 1764 р. кошовий отаман П. Федорів (Лантух) виділив із Самарської паланки Орельську і Протовчанську, а на Кінбурнській косі за згодою з кримським ханом упорядкував Прогноївську паланку.

Палеоліт — давній кам'яний вік (найдавніша епоха людства), його поділяють на ранній (3 млн — 40 тис. років тому) та пізній (40 — 10 тис. років тому) періоди. Протягом раннього палеоліту сформувався сучасний вид людини. Люди навчилися добувати вогонь, виготовляти знаряддя праці, одяг, споруджувати житла. За пізнього палеоліту почали зароджуватися мистецтво, первісні релігії. На території України відомо близько тисячі пам'яток палеоліту.

Пантікапей — античне місто, засноване в першій половині VI ст. до н.е. на західному березі Керченської протоки переселенцями з Мілету, Теоса та інших міст Давньої Греції. З 480 р. до н.е. — столиця Боспорської держави. Жителі міста займалися ремеслами, торгівлею. 107 р. до н.е. тут сталося повстання скіфів, очолене Савмаком. У IV ст. н.е. Пантікапей зруйнували гуни.

Парламент — вищий представницький виборний законодавчий орган держави.

«Партизанська іскра» — підпільна молодіжна організація с. Кримки (тепер Первомайського р-ну Миколаївської обл.); діяла на окупованій німецько-фашистськими військами території (кінець 1941 — лютий 1943 р.). Очолювали організацію В.С. Моргуненко, П.К. Гречаний, Д.Г. Дяченко. У 1943 р. більшість членів підпілля були заарештовані окупантами і страчені.

Патріарх — глава церкви, найвищий титул у православній церкві.

Патріархат — останній період в історії первіснообщинного ладу, заступив матріархат. Характеризувався пануванням чоловіка в господарстві і в

суспільних відносинах. Існування патріархату збігалось в часі з мідним, бронзовим і раннім залізним віком.

Первіснообщинний лад — формація, основана на колективній власності окремих общин на засоби виробництва і зрівняльному розподілі. Ймовірно, виник бл. 2 млн. років тому, існував в окремих районах до V — IV тисячоліть до н.е. Первіснообщинний лад поділяється на два періоди.

Пересопницьке Євангеліє — пам'ятка староукраїнської літературної мови й мистецтва, переклад Євангелія так званою простою мовою, близькою до народної. Переклали Пересопницьке Євангеліє у 1556 — 1561 рр. М. Василевич та архімандрит Пересопницького монастиря Григорій у с. Двірці та м. Пересопниці. Написано на пергаменті пізнім уставом. Рукопис щедро орнаментований, з високохудожніми кольоровими заставками, мініатюрами, ініціалами у стилі Відродження. Пересопницьке Євангеліє відшукав у 1837 р. О. Бодяньський. Зберігається в Центральній науковій бібліотеці АН у Києві.

Переяславська рада — загальна військова рада, скликана за наказом Б. Хмельницького у Переяславі 8.01.1654 р. з метою укладення тимчасового рівноправного воєнно-політичного союзу з Московською державою проти Польщі. Переяславська рада поклала початок поступовому скасуванню царським урядом автономії України.

Переяславське князівство — давньоруське удільне князівство з центром у м. Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл.). Виникло у 1054 р. Переяславське князівство межувало на заході з Київським, на півночі і сході — з Чернігівським князівством, на півдні — з половецькими землями. Найбільшого розвитку досягло за князювання Володимира Мономаха. Після монголо-татарської навали 1239 р. припинило своє існування.

Переяславські статті 1654 р. — див. «Березневі статті» 1654 р.

Перша світова війна 1914 — 1918 рр. — війна між двома коаліціями держав — німецько-австрійським блоком і Антантою за економічні і політичні сфери впливу. У війну було втягнуто 38 країн, в яких проживало 75 % населення земної кулі. Воєнні дії велися на території Європи, Азії, Африки. Українці теж вимушені були брати участь у війні і битися на 11 її фронтах з обох

воюючих боків. Протягом усієї Першої світової війни Галичина слугувала ареною найбільших і найкровопролитніших боїв на Східному фронті, бо Росія прагнула приєднати Галичину, Австро-Угорщина — захопити Волинь і Поділля, Німеччина намагалася анексувати Україну. У серпні — вересні 1914 р. російська армія захопила Галичину і Буковину, у травні — вересні 1915 р. під тиском німецьких військ змушена була залишити Галичину. У березні 1916 р. російська армія прорвала галицький фронт і вийшла до перед гір'їв Карпат, Росія знову заволоділа Буковиною і значною частиною Галичини. Влітку 1917 р. російську армію розбито в Галичині й Буковині. Після підписання Брестського миру 1918 р. німецькі та австро-угорські війська почали окупацію України. У Першій світовій війні Німеччина та її союзники зазнали поразки. Юридичні наслідки війни зафіксовані в мирних угодах Паризької (1919 — 1920) і Вашингтонської (1921 — 1922) конференцій. За період цієї війни 9,5 млн. чол. було вбито, більш ніж 20 млн. поранено, 10 млн. померло від голоду та епідемії.

Печеніги — тюркські кочові племена, які у VIII — IX ст. жили на землях між Волгою і Уралом. У X ст. дуже часто робили напади на Київську Русь. У 1036 р. остаточно розбиті військом Ярослава Мудрого. Після цього печеніги майже не згадуються у давньоруських літописах.

Пилявецька битва 1648 р. — битва українських повстанських військ на чолі з Б. Хмельницьким проти польсько-шляхетської армії під Пилявцями (тепер с. Пилява Хмельницької обл.). Закінчилася поразкою поляків. Повстанці захопили ворожу артилерію і військовий обоз. Пилявецька битва мала велике значення у справі визволення Поділля й Волині від польсько-шляхетських загарбників, сприяла масовому поширенню антишляхетського руху.

Південне товариство декабристів — таємна революційна організація декабристів в Україні. Створене в березні 1821 р. На з'їзді 1823 р. поділене на три управи: Тульчинську на чолі з П.І. Пестелем, Кам'янську на чолі з В.Л. Давидовим і С.Г. Волконським, Васильківську на чолі з М.П. Бестужевим-Рюїнім і С.І. Муравйовим-Апостолом. Програма Південного товариства декабристів — «Руська правда». На з'їзді товариства в 1825 р. обговорювалося

питання про можливість повстання в армії проти царату. У вересні 1825 р. Південне товариство декабристів об'єдналося з Товариством об'єднаних слов'ян, яке увійшло до Васильківської управи. Після арешту П.І. Пестеля, поразки повстання на Сенатській площі в Петербурзі та придушення 1826 р. повстання Чернігівського полку Південне товариство декабристів було розгромлене.

Піст — невживання скоромної їжі, тілесне утримання, духовне очищення у визначені церквою періоди (у середу, п'ятницю, напередодні великих релігійних свят).

«Пласт» — молодіжне спортивне товариство. Утворилося 1911 р. в західноукраїнських землях на основі гуртків, що в 1910 р. почали виникати у школах Галичини. 28.06.1914 р. відбувся Шевченківський Січовий Здвиг — з'їзд-огляд військових можливостей товариств «Січ», «Сокіл», «Пласт», Українських січових стрільців. 12 тис. делегатів з'їзду репрезентували стотисячну армію напівспортивних, напіввійськових юнацьких товариств.

«Повість временних літ» — пам'ятка історіографії і літератури Київської Русі, літописне зведення, укладене в Києві на початку XII ст. Основа більшості східнослов'янських літописних зведень. «Повість временних літ» містить відомості про розселення слов'ян, утворення держави, перших князів; написана мовою, близькою до живої давньоруської XI — XII ст. Збереглася у списках Лаврентіївському (1377) та Іпатіївському (XV ст.).

Покутське повстання 1648 р. — антифеодальне повстання на Покутті проти польсько-шляхетських загарбників, в якому брали участь селяни, міщани, українська шляхта, низове православне духівництво. Один з відомих керівників повстання — С.Г. Височан. У січні 1649 р. повстання зазнало поразки.

Полемічна література — літературна творчість церковного і художньо-публіцистичного характеру, яка виникла на початку XVI ст. в Україні і Білорусі у зв'язку з посиленням католицької експансії. Представники полемічної літератури — Г. Смотрицький, І. Вишенський, С. Зизаній, М. Смотрицький, П. Могила, Л. Баранович, І. Галятовський.

Половці — середньовічна народність тюркської групи, що у другій половині XI ст. прийшла з Північно-Західного Казахстану у причорноморські степи. Половецькі племена вели кочовий спосіб життя. Постійно робили набіги на Київську Русь. Нищівних ударів їм завдавали походи князя Володимира Мономаха. Остаточно половці були розбиті ордами хана Батия у 1238 р. Боротьба проти половців відображена у народних переказах, «Слові о полку Ігоревім», літописах.

Поляни — східнослов'янське плем'я VI — IX ст., яке жило в Середньому Подніпров'ї і об'єднало навколо себе інші слов'янські народи в державу Київська Русь.

Посесійні селяни — категорія феодально залежних селян, які купувалися підприємцями і прикріплювалися до промислових підприємств для забезпечення останніх робочою силою. Ця категорія селян виникла в Росії, у тому числі й в Україні, після указу Петра I від 1721 р. Указами 1752, 1762, 1802, 1808 рр. уряд обмежував використання праці посесійних селян у зв'язку з їхньою боротьбою проти жорстокої експлуатації. У 1840 р. остаточно заборонено купувати селян для підприємств. Використання праці посесійних селян припинилося після реформи 1861 р.

Посполиті — селяни Запорожжя часів Нової Січі (1734 — 1775) та Лівобережної і Слобідської України у другій половині XVII — XVIII ст. Після знищення Нової Січі частина посполитих разом з козаками переселилася до турецьких володінь на Дунаї. Посполиті, які залишилися на Запорожжі, були перетворені царським урядом у військових поселенців, державних селян, кріпаків.

Почаївська лавра — православний монастир, заснований у XVI ст. в містечку Почаїв (тепер Тернопільської обл.). Один із центрів боротьби проти унії та католицизму. На початку XVII ст. при монастирі відкрито друкарню. В 1713 р. монастир захопили уніати. Після придушення польського повстання 1830 — 1831 рр. царський уряд повернув монастир православній церкві і надав йому статус лаври. Нині Почаївська лавра — один з найбільших центрів православного духовного життя в Україні.

Правобережна Україна — історико-географічна назва частини українських земель, яка за Андрусівським договором 1667 р. відійшла до Речі Посполитої і перебувала в її складі до другого поділу Польщі. Це території сучасних Київської, Черкаської, Житомирської, Кіровоградської, Вінницької, Хмельницької, Рівненської і Волинської областей. У 1793 р. ці землі були об'єднані з іншими українськими землями у складі Росії.

Приватизація — це процес продажу або безплатної передачі суспільної власності, переміщення центру виробництва товарів і послуг з державного до приватного сектора, коли виникають нові власники або нові форми колективного (у тому числі й змішаного) володіння. Характеризується підвищенням ефективності роботи приватизованого сектора. В Україні приватизація здійснюється на підставі законів, прийнятих Верховною Радою України: «Про приватизацію державного житлового фонду» (1992), «Про приватизацію майна державних підприємств» (1992), «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)» (1992), «Про приватизаційні папери» (1992) та ін. Ці закони регулюють правові, економічні, організаційні засади приватизації загальнодержавної, республіканської (Автономної Республіки Крим), комунальної власності. Державну політику в сфері приватизації здійснює Фонд державного майна України.

Псалтир — одна з біблійних книг Старого завіту. Складається із 150 псалмів.

Пустинківське поселення — поселення бронзового віку на березі Дніпра біля с. Пустинки Чернігівської обл. Виявлено залишки житлових господарських і культових споруд. Пустинківське поселення — родове поселення.

Р

Рабовласницький лад — суспільно-економічна формація, основана на приватній власності на засоби виробництва, коли об'єктом привласнення стає сам безпосередній виробник. Виник на пізніх стадіях розкладу первіснообщинного ладу на рубежі IV і III тисячоліть до н.е. Рабовласницький лад існував у країнах Азії, Європи та Африки аж до III — V ст. н.е. Найвищого розвитку досяг у Стародавніх Греції і Римі. На території України існував в античних державах Північного Причорномор'я (VI ст. до н.е.— IV ст. н.е.).

Рада генеральної старшини — на Лівобережній Україні в XVII — XVIII ст. до ліквідації в 1764 р. Генеральної військової канцелярії — вузький дорадчий орган при гетьмані. Складалася з генеральної старшини. Виразала інтереси козацької старшини і шляхетства. Вперше почала скликатися за гетьмана Б. Хмельницького.

Рада січової старшини — напівофіційний орган на Запорозькій Січі, в якому брали участь кошовий отаман та інші військові старшини. Здебільшого її називали старшинською сходкою. Скликали її для обговорення політичних, військових, адміністративних та інших питань. Звичайно передувала козацькій раді. Виразала інтереси старшини та заможного козацтва. За часів Нової Січі рада січової старшини фактично виконувала функції найвищого органу влади.

Радимичі — східнослов'янське плем'я (союз племен) IX — X ст. в межиріччі Дніпра і Десни. У 885 р. ввійшли до складу Київської Русі. В XI ст. землі радимичів — у складі Смоленського і Чернігівського князівств. Востаннє згадуються в літописі під 1169 р.

Революційна українська партія (РУП) — перша політична партія на центральних, південних та східних землях України. Утворена в січні 1900 р. Засновники — Д. Антонович, М. Русов, П. Андрієвський, Л. Мацієвич та ін. Рупівці вважали українське селянство рушійною силою в боротьбі за національне визволення; підтримували ідею культурно-національної автономії України. У 1905 р. РУП перейменовано в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП).

Решетилівські статті 1709 р. — законодавчий акт царського уряду щодо управління Лівобережною Україною, (укладений у відповідь на звернення до Петра I гетьмана І. Скоропадського з Решетилівки. Статті посилили залежність гетьманського правління від царату: козацьке військо підпорядковувалося російському командуванню, в деяких містах України згідно з цими статтями розташовувалися російські війська.

Рід — форма спільності людей за первіснообщинного ладу; господарське і соціальне об'єднання кровних родичів. Виник за пізнього палеоліту. Родове суспільство пройшло в своєму розвитку 2 етапи: матріархат і патріархат. З появою приватної власності на засоби виробництва і соціальних відносин рід розпався.

Різдво, Різдво Христове — одне з головних християнських свят на честь народження Ісуса Христа. Відзначається 25.12 в одних країнах — за григоріанським (новий стиль), в інших — за юліанським (старий стиль; відповідає 7.01 нового стилю) календарем.

Руїна — трагічний період в історії України, пов'язаний з третьою чвертю XVII ст. Смерть Б. Хмельницького підірвала підвалини Української держави. Посилення тиску на Україну з боку Москви, Польщі й Туреччини поступово поділило Військо Запорозьке на два табори, які почали боротьбу між собою. То був період суспільного розбрату, чужоземної інтервенції, фактичної громадянської війни.

Русини — назва українців Галичини, Буковини й Закарпаття, що набула найбільшого поширення під час їхнього перебування під гнітом Австро-Угорщини.

Руські ради в Галичині — громадсько-політичні організації українського населення в Східній Галичині в роки революції 1848 — 1849 рр. в Австрії. Виникли після створення 1848 р. у Львові Головної руської ради. Всього в Галичині було організовано близько 50 руських рад. Активними учасниками їх були літератори, громадсько-політичні й освітні діячі (І. Бірецький, Г. Гигилевич та ін.). Руські ради агітували населення домагатися

автономії Східної Галичини, створення національної гвардії, демократизації освіти, викладання українською мовою в школах тощо.

С

Сабатинівське поселення — давнє поселення, залишки якого знайдено поблизу с. Сабатинівки (Кіровоградської обл.) у 30–40-х роках XX ст. Нижній шар Сабатинівського поселення належить до трипільської культури (мідний вік); верхній, що датується XIV — XII ст. до н.е. (бронзовий вік), дав назву сабатинівській культурі.

Салтівська культура — археологічна культура VIII — X ст. племен Хозарського каганату. На території України була поширена в басейні Сіверського Дінця, в Приазов'ї, в Криму. Найвідомішу пам'ятку салтівської культури (катакомбний могильник) виявлено поблизу с. Верхній Салтів Харківської обл.

Сармати — стародавні кочові іраномовні племена. У II ст. до н.е. — III ст. н.е. посідали панівне становище у Північному Причорномор'ї. У IV ст. н.е. розгромлені гунами.

Священне Писання, Біблія — книги, які вважаються написаними Духом Божим через освячених від Бога людей, званих пророками і апостолами. Книги, написані до Різдва Христового, об'єднані у Старий завіт, після Різдва Христового — у Новий завіт (створені протягом VIII ст. до н.е. — II ст. н.е.). Слов'янський переклад частин Священного Писання з грецької зроблено в IX ст. Перше повне видання Священного Писання церковнослов'янською мовою здійснено в 1581 р. І. Федоровим («Острозька Біблія»). Переклад Священного Писання сучасною українською мовою здійснено наприкінці XIX — на початку XX ст. відомими письменниками П. Кулішем, І. Нечуєм-Левицьким і фізиком І. Пулюєм. Великий внесок у перекладання текстів Священного Писання українською мовою належить філологу й літературознавцю І. Огієнку (митрополит Іларіон).

Севастопольська оборона 1854 — 1855 рр. — 349-денна оборона Севастополя (25.09.1854 — 08.09.1855) під час Кримської війни 1853 — 1856 рр. Севастопольську оборону очолювали В.О. Корнілов, П.С. Нахімов. В.І. Істомін. За планами Е.І. Тотлебена було споруджено систему укріплень на

підступах до Малахового кургану. Тривала оборона Севастополя надовго скувала сили противника і не дала йому змоги розгорнути військові дії в Криму.

Севастопольська оборона 1941 — 1942 рр. — героїчна оборона (30.10.1941 — 04.07.1942) Севастополя радянськими військами, моряками і жителями міста від німецько-фашистських загарбників. Командував Севастопольським оборонним районом П.С. Октябрський. Тривалі військові дії в районі Севастополя надовго скували сили противника і зламали його плани на південному крилі фронту.

Севастопольська операція 1944 р. — наступальна операція (05.05 — 12.05) військ 1-го Українського фронту (командуючий Ф.І. Толбухін), Окремої Приморської армії (командуючий А.І. Єременко, згодом К.С. Мельник), Чорноморського флоту (командуючий П.С. Октябрський) і кримських партизанів. Завершила визволення Криму.

Селянська реформа 1848 р. в Галичині, на Буковині і Закарпатті — скасування кріпосного права, проведене австрійським урядом на території всієї імперії в роки революції 1848 - 1849 рр. в Австрії. Більшість закарпатських селян, звільнених від кріпосної залежності, одержали невеликі ділянки землі, були й такі, що зовсім не мали землі. У власності поміщиків лишилися майже всі ліси і пасовиська. Грабіжницька Селянська реформа викликала селянські заворушення в Східній Галичині, на Закарпатті і Буковині.

Селянська реформа 1861 р. — скасування кріпосного права, проведене царським урядом Росії. Селяни отримували особисту свободу і право вільно розпоряджатися своїм майном. За садибу і польові наділи вони повинні були сплатити викуп. Внаслідок реформи селяни Південної і Лівобережної України були позбавлені третини дореформеного надільного володіння. Невдоволення селян спричинилося до масових заворушень. Усього в Україні в 60-х роках XIX ст. відбулося близько 3,1 тис. селянських виступів.

Сердюки — козаки найманих полків на Лівобережній Україні в останній чверті XVII — першій половині XVIII ст. Формувалися з добровольців селян, козаків-утікачів з Правобережної України, волохів, сербів. Підкорялися

безпосередньо гетьманському правлінню, одержували за службу платню і були на повному утриманні. Ліквідовані за царським указом 1726 р.

Січ Запорозька — суспільно-політична та військово-адміністративна організація українського козацтва, що склалася в першій половині XVI ст. Впродовж свого існування за різних обставин змінювала своє розташування, тому виділяють 8 січей: Хортицьку (початок XVI ст. — 60-ті роки XVI ст.), Томаківську (кінець 60-х років XVI ст. — 1593 р.), Базавлуцьку (1593 — 1638), Микитинську (1638 — 1652), Чортомлицьку (1652 — 1709), Олешківську (1711 — 1734), Нову (1734 — 1775), Задунайську (1775 — 1828).

Скіфи — племена, які жили у VII ст. до н.е. — III ст. н.е. у Північному Причорномор'ї. Поділялися на царських, кочовиків, скотарів та землеробів. На початку VI ст. до н.е. утворили велике політичне об'єднання — Скіфію. Воювали з перським царем Дарієм, фракійцями, Македонією, намагалися завоювати Крим. Основні заняття скіфів — землеробство, скотарство, обробка металів. Вели торгівлю з античними державами Північного Причорномор'я. Створили високу оригінальну культуру, яка мала вплив на розвиток культури Північного Причорномор'я та Східної Європи аж до пізнього середньовіччя. Основні пам'ятки скіфів — Жаботинські кургани і поселення, кургани Чортомлик, Куль-Оба, Солоха, Мельгуновський, Товста Могила та ін.

«Слово о полку Ігоревім» — літературно-історична пам'ятка Київської Русі. Написане не пізніше 1187 р. Автор невідомий. У «Слові» розповідається про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців у 1185 р. Твір лірико-епічний, насичений поетичними картинами і фольклорними образами, містить заклик до руських князів об'єднатися для захисту рідної землі. Українською мовою окремі частини «Слова» перекладали Т. Шевченко, Я. Шашкевич, повністю — М. Максимович, Ю. Федькович, І. Франко, Панас Мирний та ін.

Слов'яни — група споріднених за походженням та мовою народів Європи. Поділяються на східних (росіяни, українці, білоруси), західних (поляки, чехи, словаки, лужичани), південних (болгари, серби, хорвати,

словенці, македонці, боснійці, чорногорці, югословени). Слов'янські мови становлять окрему групу індоєвропейської сім'ї мов.

Сопілка — український народний духовий музичний інструмент. Виготовлялася з дерева, мала 5 — 6 отворів, сучасна сопілка має 10 отворів. Різновиди: гуцульські теленка, денцівка, флюяра і зубівка.

«Софіївка» — дендрологічний заповідник АН України, пам'ятка українського садово-паркового, мистецтва епохи класицизму. Розташована: в м. Умані Черкаської обл. Створена в 1796 — 1801 рр. в маєтку Ф. Патоцького під керівництвом Л. де Метцеля за участю садівника-кріпака Заремби. В «Софіївці» збудовано різні види гідроспоруд (водоспади, фонтани, шлюзи, підземна річка), встановлено численні скульптури на античні сюжети, вирощуються рослини різних кліматичних зон і країн. З 1929 «Софіївка» — заповідник.

Софійський собор у Києві — пам'ятка архітектури й живопису першої половини XI ст. Побудований за князювання Ярослава Мудрого, виконував функції суспільно-політичного та культурного центру Київської Русі. Був також головним митрополичим храмом. Мав вигляд п'ятинефної тринадцятикупольної споруди. У 1685 — 1707 рр. Софійський собор був перебудований у формах українського бароко. У XX ст. собор реставровано, досліджено архітектуру й настінні розписи. В Софійському соборі місцями збереглися первісні мозаїка, тематичний та орнаментний фресковий живопис.

Спаський собор у Чернігові — пам'ятка архітектури Київської Русі. Будівництво почато близько 1036 р. за князя Мстислава Володимировича. Собор тринефний. Добудований у XVIII ст. Іконостас виготовлено 1798 р.

«Спілка визволення України» — сфальсифікований ДПУ процес у справі «СВУ» відбувся в 1930 р. За звинуваченням у націоналізмі та контрреволюційній діяльності до різних строків ув'язнення було засуджено 45 діячів культури, серед них академіки С. Єфремов та М. Слабченко, вчителі, науковці, письменники, церковні діячі. У серпні 1989 р. прокуратура України офіційно оголосила відсутність складу злочину і опротестувала вирок.

Стара грамада — організація київської інтелігенції, до складу якої входили професори і доценти університету, викладачі гімназій та ін.

Активізувала свою громадсько-політичну та культурницьку діяльність наприкінці 60-х — на початку 70-х років XIX ст. Зберігаючи традиції Київської громади початку 60-х років, Стара грамада об'єднувала інтелігенцію з різними політичними поглядами: відрадикально-демократичних до помірковано-ліберальних. Обстоювала ідею національного відродження України. В середині 70-х років налічувала близько 55 чол. Організаційним центром Старої грамади був «Комітет 12-ти» (В.Б. Антонович, В.Л. Беренштам, Ф.К. Волков, М.П. Драгоманов, П.Г. Житецький, М.І. Зібер, М.В. Ковалевський, О.І. Лоначевський, К.П. Михальчук, В.П. Науменко, Ю.Ю. Цвітковський, Я.М. Шульгін). Серед активних учасників Старої грамади в різний час були О.О. Русов, О.Я. Кониський, І.Я. Рудченко, М.В. Лисенко, М.П. Старицький, П.П. Чубинський, О.Ф. Кістяківський, С.А. Подолинський, О.О. Андрієвський, Ф.Г. Міщенко, Є.К. Трегубов, Ф.Т. Панченко, О.І. Михалевич, Д.І. Багалій, П.М. Дашкевич, П.А. Косач, О.І. Левицький, Д.К. Мороз, Б.С. Познанський, Т.Р. Рильський, В.Ф. Смирненко та ін. Старогромадівці брали участь у роботі Південно-Західного відділення Російського географічного товариства; організовували археологічні з'їзди, видавали газету «Киевский телеграф», популярні брошури для народу, літературні альманахи, праці з етнографії та фольклору. З прийняттям Емського указу 1876 р. діяльність Старої грамади була заборонена. В еміграції опинилися М.П. Драгоманов, Ф.К. Волков, С.А. Подолинський, М.І. Зібер та ін. У Женеві вони організували друкарню, в якій друкували журнал «Громада», здійснили видання «Кобзаря» Т.Г. Шевченка, повісті «Лихі люди» і роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного тощо. Репресії 1878 — 1880-х років проти учасників громадівського руху прискорили перехід Старої грамади на суто культурницькі позиції. У 1887 р. було прийнято рішення відмовитися від подальшого фінансування політичної діяльності М.П. Драгоманова у Женеві. Протягом 80 — 90-х років XIX ст. більшість старогромадівців об'єднувалася навколо ліберального журналу «Киевская старина» (з 1907 р.— «Україна»), підтримувала «народовців» у Східній Галичині. На початку XX ст. багато старогромадівців вступили до лав

українських національних партій. У грудні 1917 р. Стара грамада перетворилася в легальне товариство під тією самою назвою.

Старокиївська гора — історична місцевість у Києві, частина високого плато площею близько 80 га. На Старокиївській горі виявлено пам'ятки часів палеоліту, зарубинецької і черняхівської культур. Поклала початок формуванню м. Києва. На Старокиївській горі розташовані Софійський собор та залишки Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Археологічні дослідження Старокиївської гори проводяться понад 150 років.

Старослов'янська мова, давньоцерковнослов'янська мова — найдавніша літературна мова слов'ян. Виникла в IX ст. внаслідок місіонерської діяльності Кирила і Мефодія. Обслуговувала культові потреби, набула загальнослов'янського культурного й освітнього значення. З запровадженням християнства в Київській Русі проникла до східних слов'ян. Пам'ятки старослов'янської мови написані двома алфавітами — глаголицею й кирилицею.

Статус — правове становище громадян, державних і громадських органів, міжнародних організацій тощо.

Статут Володимира Мономаха — закони київського великого князя Володимира Мономаха, вміщені в розширеній редакції «Руської правди». Мав 69 статей, в яких містяться норми кримінального, цивільного і судового права. З'явився після Київського повстання 1113 р., передбачав деякі поступки міським низам.

Столиця — головне місто держави, її адміністративно-політичний центр. Столиця звичайно є місцем перебування вищих органів державної влади та державного управління, а також вищих судових, військових та інших установ. Як правило, столиця виділяється в самостійну адміністративну одиницю з особливим режимом управління.

Суботівське городище — багатошарове городище кінця бронзового і раннього залізного віку в с. Суботіві Чигиринського р-ну Черкаської обл. Досліджувалося в. 1951 та 1955 рр. Складається з малого городка та прилеглого

до нього поселення, що виникло за часів чорноліської культури. Виявлено також культурний шар зарубинецької культури.

Т

Таври — основне населення гірських і передгірських районів Криму у I тисячолітті до н.е. Займалися таври у горах — тваринництвом, у долинах — землеробством, на узбережжі — рибальством. Перші відомості про них є у давньогрецького історика Геродота (V ст. до н.е.). В кінці II ст. до н.е. таври підпали під владу Понтійського царства.

Таврида — назва Кримського півострова, яку почали вживати після приєднання його в 1783 р. до Росії.

Таврійська губернська вчена архівна комісія. Створена 1887 р. у Сімферополі (адміністративний центр Таврійської губ.) для збирання, упорядкування і збереження документальних матеріалів та охорони пам'яток старовини. Проводила археологічні розкопки на території Криму. В її роботі брали участь відомі вчені М.І. Веселовський, В.О. Городцов, А.Ю. Кримський, Ю.А. Кулаковський та ін. При комісії діяв музей, де було зібрано майже 7 тис. експонатів. Видавала «Известия Таврической ученой архивной комиссии» (т. 1 — 57, 1887 — 1920). Свої архівні матеріали комісія передала створеному 1920 р. Кримському центральному архіву, а музей комісії — створеному 1921 р. Центральному музею Тавриди у Сімферополі. У 1923 р. комісія перетворена на Таврійське товариство історії, археології та етнографії, що діяло до 1929 р. і видавало «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии» (т. 58 — 60, 1927 — 1929).

Таврія — назва Кримського півострова, поширена за середніх віків. У XIX — на початку XX ст. Таврією називали не тільки Крим, а й усю територію Таврійської губернії, до якої входили Бердянський, Дніпровський, Мелітопольський, Євпаторійський, Перекопський, Сімферопольський, Феодосійський та Ялтинський повіти.

«**Таємна дружина**» — підпільна селянська організація, створена народниками 1877 р. До організації входило близько тисячі селян. Складалася з дружин. «Таємна дружина» існувала близько 6 місяців. Центром селянського руху було с. Щабельники. На сходках селяни приймали присягу та домовлялися не сплачувати податків, домагатися розподілу поміщицький земель. Повстання

призначалося на жовтень 1877 р. У червні — вересні 1877 р. відбулися масові арешти. 5 активних учасників організації були засуджені до тюремного ув'язнення.

Таран — колода з металевим наконечником, підвішена на канатах або ланцюгах до дерев'яної вежі, що пересувалася на колесах і була прикриттям для воїнів. У давнину використовувався для руйнування фортечних мурів, веж і воріт. Саме завдяки широкому застосуванню таранів військо хана Батия після 10-тижневої облоги зруйнувало фортечні укріплення і стіни Десятинної церкви й змогло штурмом здобути Київ у 1240 р.

Татарбунарське повстання 1924 р. — один з найбільших селянських виступів на півдні України проти жорстокого режиму економічного поневолення, політичного беззправ'я і національного гніту з боку румунських окупантів. До татарбунарців приєдналися селяни навколишніх сіл. Усього у повстанні брали участь бл. 6000 чол. На придушення його було кинуте 10 полків румунської регулярної армії, загони жандармів, підтягнуто Дунайську флотилію і частину кораблів Чорноморського флоту. Багато селян загинули в боях. 500 повстанців віддано до суду, засуджено до тривалого ув'язнення і каторжних робіт.

Теребовльське князівство — давньоруське удільно князівство, до складу якого входили землі південно-східної Галичини, Буковини і Поділля. Столиця — Теребовль (тепер м. Теребовля). Першим князем Теребовльського князівства з 1092 р. був Василько Ростиславич. З 40-х років XII ст. увійшло до складу Галицького князівства.

Тернопільські селянські страйки 1900 р. — масові виступи сільськогосподарського пролетаріату на Тернопільщині. Страйкувало понад 50 сіл. Селяни вимагали підвищення заробітної плати. Поміщики змушені були піти на поступки страйкарям і збільшити платню за працю в поміщицьких маєтках.

Тиверці — східнослов'янський племінний союз. Вперше згадуються у «Повісті временних літ». Жили на території між Дністром, Прутом і Дунаєм.

Основне заняття — орне землеробство. З середини X ст. — у складі Київської Русі. У XII ст. землі тиверців входили до Галицького князівства.

Тисяча — ополчення у Київській Русі у IX — X ст., в подальшому — території (в Києві, Чернігові тощо), якими управляли довірені особи князя — тисяцькі.

Тмутараканське князівство — давньоруське князівство на Таманському півострові з центром у м. Тмутаракань. Утворилося внаслідок колонізації Північного Причорномор'я східнослов'янськими племенами. Вперше згадується в літописах під 988 р., коли князь Мстислав Володимирович отримав його в уділ від Володимира Святославича. Протягом XI ст. Тмутараканське князівство — опорний пункт Київської Русі на Північному Кавказі і в Криму.

Товариство українських поступовців (ТУП). Засноване 1908 р. в Києві представниками радикально настроєної інтелігенції. Мало на меті домогтися автономії України в рамках буржуазної конституції Росії. Лідерами ТУП були М. Грушевський, С. Єфремов, Є. Чикаленко. Обережна тактика діячів ТУП дала змогу цій організації тривалий час зберігати свої сили недоторканими. ТУП — один із засновників Центральної Ради. В березні 1917 р. перейменовано на Союз українських автономістів-федералістів, у червні 1917 р. — на Українську партію соціалістів-федералістів.

Товста Могила — скіфський курган IV ст. до н.е. в Дніпропетровській обл. Досліджений у 1971 р. У похованні знайдено понад 600 золотих прикрас, багато речей побуту, зброї тих часів. Велику художню та історичну цінність становить золота нагрудна прикраса — пектораль. Товста Могила — важливе джерело для вивчення соціального устрою, звичаїв, культури скіфських племен.

Топильнянські селянські заворушення 1873 р. — виступ селян с. Топильної (тепер Шполянського р-ну Черкаської обл.) проти примусового відмежування їхніх земель від поміщицьких, внаслідок чого вони втратили 317 дес. землі. Селяни кілька разів виганяли з села мирового посередника і землеміра. 07.07.1873 р. до села прибув київський віце-губернатор з 2 ескадронами драгунів. Селяни вчинили опір. Топильнянські селянські заворушення було придушено, 107 селян віддано до суду.

Тоталітаризм — форма правління, що характеризується всеосяжним (тотальним) деспотичним втручанням авторитарно-бюрократичної держави у всі сфери суспільного життя.

Тотемізм — одна з первісних форм релігійних вірувань, для якої характерна віра у спільне походження і кровну спорідненість між даною родовою групою людей і певним видом тварин, рослин, рідше — тим чи іншим предметом або явищем природи.

Трахтемирівський монастир — православний чоловічий монастир поблизу Трахтемирова (тепер село Черкаської обл.). У 1578 р. переданий реєстровому козацькому війську і перетворений на шпиталь-притулок для поранених і старих козаків. Під час визвольних селянсько-козацьких повстань в Україні в кінці XVI — першій половині XVII ст. Трахтемирівський монастир неодноразово грабували польсько-шляхетські каральні загопи. Остаточо зруйнований під час придушення селянсько-козацьких повстань 1664 — 1665 рр.

Трибунал луцький — вищий апеляційний суд Брацлавського, Волинського та Київського воєводств, створений 1578 р. на вимогу української шляхти постановою загальнопольського сейму. Діяв у Луцьку (звідси назва). Організований за зразком трибуналу коронного. Складався з 13 суддів (депутатів), що обиралися на один рік. Судочинство велося українською мовою. У 1589 р. трибунал луцький приєднаний до коронного трибуналу. Ліквідація Трибуналу луцького була одним із заходів, здійснюваних польським урядом з метою посилення колонізації українських земель.

Трипільська культура — археологічна культура мідного віку (4000 — 2000 до н.е.). В кінці XIX ст. її пам'ятки вперше дослідив В.В. Хвойка у с. Трипілья (Київської обл.). Була поширена переважно на Правобережній Україні і в Молдові. Поселення склалися з 30 — 40 наземних глинобитних жител, розташованих по колу. Основне заняття носіїв культури — землеробство і скотарство. Предмети праці, побуту та прикраси виготовляли з кременю, каменю, кісток, рогу і глини. Мали поширення культ родючості і культ предків. Основа суспільної організації — рід, що ділився на великі патріархальні сім'ї. З

пізнішим етапом цієї культури пов'язаний початок майнового розшарування і виділення родоплемінної верхівки. Про це свідчить поява багатих поховань (Усатівські кургани, Червонохутірський могильник). За рішенням ЮНЕСКО 1993 р. оголошено міжнародним роком трипільської культури.

Троїцький Іллінський монастир у Чернігові — пам'ятка архітектури. Заснований 1069 р. Антонієм Печерським. У 1239 р. був зруйнований ордами Батия. Відбудований у 1649 р. Один із центрів українського літописання другої половини XVII ст. У 1679 р. до монастиря з Новгорода-Сіверського переведено друкарню, в якій вийшло багато книг історичного змісту. В кінці XVII ст. в монастирі склав свого «Хроніку» Л. Боболінський. Монастир мав велику бібліотеку, у якій за реєстром 1776 р. налічувалося 11 304 книги. В середині XVII ст. Троїцькому Іллінському монастирю належало понад 10 тис. кріпаків, 24 села, 30 млинів тощо. Серед споруд монастиря збереглися П'ятницька церква (кінець XII — початок XIII ст.), Іллінецька церква (кінець XII — початок XIII ст.), Троїцький собор (1679 — 1695), дзвіниця (1775). Біля Троїцького собору похований письменник Л.І. Глібов.

Турбаївське повстання 1789 — 1793 рр. — виступ селян проти феодального гніту в с. Турбаях (тепер Глобинського р-ну Полтавської обл.). Колишні козаки, перетворені гетьманом Д. Апостолом та його наступниками на кріпаків, 16.01.1789 р. відмовилися виконувати панщину, створили сільське самоврядування. Обурені відмовою урядовців записати їх у козаки, 19.06.1789 р. повсталі вбили поміщиків Базилевських. Протягом чотирьох років турбаївці всі громадські справи вирішували на зборах, виконавчу владу в селі здійснювали виборні отамани, суддя, писар. Турбаївське повстання придушене в червні 1793 р. С. Турбаї за наказом уряду було перейменоване на Скорботне. Попередню назву відновлено в 1919 р.

Тясминське городище — укріплене поселення часів чорноліської культури на високому правому березі притоки Дніпра — р. Тясмину поблизу с. Великої Андрусівки Кіровоградської обл. Досліджувалось у 1956 — 1957 рр. Вперше серед досліджених пам'яток передскіфського часу тут виявлено

систему оборонних споруд дитинця. Під час розкопок знайдено багато побутових предметів.

У

Удільні селяни — феодално залежні селяни Росії, що належали сім'ї імператора В 1849 — 1861 рр. основну частину удільних селян переведено до розряду державних селян, 1863 р. — до селян-власників.

Ужгородська церковна унія — об'єднання православної церкви Закарпатської України, територія якої потрапила під владу угорських феодалів, з католицькою церквою. Проголошена на церковному соборі в Ужгороді у 1646 р. (за іншими джерелами — у 1649 р.). Це викликало опір народу і православного духівництва. У 1662 р. з допомогою військової сили Ужгородську церковну унію впроваджено на всій території Закарпаття. Після прийняття Народною Радою Закарпатської України у березні 1945 р. «Декрету про свободу зміни релігії» почався масовий відхід віруючих від уніатської церкви і повернення їх до православ'я. У 1949 р. Мукачівська уніатська єпархія оголосила про саморозпуск. Акт ліквідації Ужгородської церковної унії у. 1646 р. та Берестейської унії 1596 р. затвердив помісний собор Російської православної церкви, що відбувся 1971 р.

Україна — країна (територія) і держава на південному заході Східно-Європейської рівнини. За даними перепису 1989 р., в Україні проживає 51,4 млн. чоловік понад 130 національностей. Найчисленніша з них корінна національність — українці, яких налічується 37,4 млн. або 72,7 %. Україна вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1187 р. Назва означала поняття «край», «земля». Її територія — основа держави Київської Русі в IX — XII ст. Окремі частини території перебували в різні часи під владою Польщі, Литви, Угорщини, Румунії, Чехословаччини, Туреччини. Як самостійна держава Україна існувала під час національної козацької революції середини XVII ст. З 1654 по 1917 р. більша частина України перебувала під гнітом Російської імперії. У 1917 — 1921 рр. Україна вела боротьбу за самостійність. З 1922 до 1939 р. західноукраїнські землі перебували у складі Польщі, а Наддніпрянська Україна увійшла до складу СРСР. У 1939 р. до СРСР приєднано Західну Україну, в 1940 р. — Північну Буковину і Ізмаїльщину, в 1945 Закарпатську Україну. 24.08.1991 р. Верховна Рада проголосила Україну незалежною

демократичною державою. Всеукраїнський референдум 01.12.1991 р. підтвердив Акт проголошення незалежності України. Україна є республікою. Вся влада в Україні належим, народові і здійснюється на основі Конституції безпосередньо та через систему державних органів і органів місцевого самоврядування. Систему територіального устрою України складають Республіка Крим, яка має правовий статус автономії, області (землі), міста, райони, селища і села (2014 р. анексована Російською федерацією). Державна мова — українська. У місцях компактного проживання національних груп поряд з державною мовою може вживатися як офіційна в державних органах та установах мова, прийнятна для більшості жителів даного пункту. Державним гербом України є Тризуб золоті барви на синьому щиті. Державний прапор — полотно з двох рівних смуг: верхня — синього кольору, нижня — жовтого кольорів. Державним гімном є музика національного гімну «Ще не вмерла Україна». Столиця України — м. Київ. Держава сприяє розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності усіх національних меншин. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Зовнішня політика України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва на основі неухильного додержання принципів поваги до державного суверенітету.

Українізація — державна політика в галузі культури та мови, що провадилася з середини 20-х років ХХ ст. Її складовою частиною було широке впровадження української мови в діловодство, пресу, державні, культурні установи, школи тощо, а також висування на керівні посади представників корінного населення. Політику українізації було згорнуто на початку 30-х років, її ініціаторів — М.О. Скрипника, О.Я. Шумського та ін. — репресовано.

Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). Проголошена 5 травня 1920 р. на зібранні представників українських парафій. Першим єпископом УАПЦ шляхом соборної висвяти став Василь Липківський. Під тиском тоталітарно-більшовицького режиму собор УАПЦ проголосив про її

саморозпуск у січні 1930 р. В кінці того ж року вдалося поновити структуру УАПЦ. У 1936 — 1937 рр. припинила свою легальну діяльність і перейшла в підпілля. Відновлена після проголошення незалежності України 24.08.1991 р.

Українська лінія — система укріплень, збудованих за Наказом царського уряду в 1731 — 1733 рр. для охорони. Довжина укріплень становила понад 285 км. На лінії було споруджено 16 фортець, понад 200 редутів, з'єднаних між собою високим суцільним земляним валом. Обороняли її 14 кінних і 6 піхотних полків чисельністю близько 22 тис. чол. Стратегічне значення українська лінія втратила під час російсько-турецької війни 1768 — 1774 рр., коли в зв'язку з переміщенням державних кордонів Росії на півдні було збудовано Дніпровську лінію.

Українська повстанська армія (УПА) — військове формування, засноване в 1942 р. Організацією українських націоналістів. Воювала на два фронти — проти німецько-фашистських загарбників і сталінського деспотичного режиму в західноукраїнських землях. Через неї пройшло понад 500 тис. чол. Протягом 1945 — 1953 рр. ОУН і УПА вели боротьбу з загонами МДБ, НКВС, Радянської Армії.

«Український історичний журнал» — науковий щомісячний журнал Інституту історії АН України. Заснований у 1957 р. Друкує теоретичні статті, архівні документи, розвідки з історії запорозького козацтва, науково-публіцистичні нариси про українських державних діячів, огляди праць вітчизняних істориків минулого та їхні окремі твори, рецензії на твори зарубіжних авторів, у яких висвітлено питання історії України.

Українські ополченські полки — допоміжні військові формування, створені в Україні за маніфестом Олександра І. Організація ополчення почалася в липні 1812 р. і закінчилася на початку 1813 р. Формувалися як земські піхотні, так і кінні козачі полки. В Україні ополченські полки були організовані в Чернігівській (понад 33 тис. чол.) і Полтавській (понад 27 тис. тол.) губерніях. У цілому Україна дала понад 70 тис. ополченців. У формуванні українських ополченських полків на Полтавщині брав участь І.П. Котляревський. Ополченці

були учасниками і закордонних походів російської армії (1813 — 1814). Восени 1814 р. українські ополченські полки розформовано.

Українські січові стрільці (УСС) — військові загони (1914 р.), які відстоювали незалежність українських територій спочатку в складі Австро-Угорської армії, згодом — Центральної Ради. Їхня військова структура стала основою для формування Української галицької армії. З грудня 1918 до липня 1919 р. боронили українську землю від польської агресії. На початку 1920 р. з них створено 3 бригади Червоної української галицької армії. 1-ша бригада, прорвавши оточення, з'єдналася з Червоною Армією, 2-га і 3-тя перейшли на бік поляків і були інтерновані в Польщі..

Уличі — східнослов'янське плем'я (союз племен). За літописними даними, жили в пониззі Дніпра, Побужжі і на узбережжі Чорного моря. Вели боротьбу з навколишніми князівствами за незалежність. До складу Київської Русі ввійшли за князювання Ігоря (912 — 945). Пізніше в писемних пам'ятках не згадуються.

Уніати — прихильники та віруючі греко-католицької церкви (див. Уніатська церква).

Уніатська церква, греко-католицька церква — християнська церква. Утворилася в XVI — XVII ст. в західноукраїнських і західнобілоруських землях згідно з Берестейською унією 1596 р. Визнавала верховенство папи римського при збереженні східного обряду, мови. У Лівобережній Україні унію скасовано внаслідок визвольної війни українського народу в середині XVII ст., у Правобережній Україні — в 1839 р., в Західній Україні — в 1946 р. Відроджується після Акта проголошення незалежності України (1991).

Уніатські школи — школи, засновані католицькою церквою з метою поширення католицької релігії серед населення України. Почали створюватися з 90-х років XVI ст. Організацією, учбовими програмами і методами навчання та виховання були схожі з єзуїтськими школами. На західноукраїнських землях існували до 1939 р.

Успенська церква у Львові — пам'ятка української архітектури. Споруджена в 1591 — 1629 рр. (архітектори Б. Римлянин, В. Капінос,

А. Прихильний). У просторовій композиції втілено традиційний тип українських тризрубних триверхих дерев'яних церков. На фасадах і в інтер'єрі використано ренесансну ордерну систему. Збереглися ікони XVII — XVIII ст. З північного боку до церкви прилягає каплиця Трьох святих, збудована у 1578 — 1591 рр. архітектором П. Красовським. Завершує комплекс вежа-дзвіниця (так звана вежа Корнятка), збудована П. Барбоном у 1572 — 1582 рр. Вежа чотириярусна, квадратна у плані. Усі споруди збудовано з тесаного білого каменю.

Успенський собор. 1) У Києві — головний монастирський храм Києво-Печерської лаври. Споруджений у 1073 — 1078 рр. давньоруськими зодчими. Спочатку тринефна однокупольна споруда. Згідно з літописом, у 1083 — 1089 рр. собор розписували живописці Алімпій і Григорій. Збереглися плити XII ст. із зображенням сцен з античної міфології, фрагменти мозаїки. Після реставрації у 1723 — 1729 рр. собор набув рис українського бароко (майстри С. Ковнір, І. Білінський, Г. Пастухов). Чотириярусний іконостас виконали іконописці Я. Глинський і С. Лубенський, живопис в інтер'єрі — майстри Лаврської іконописної майстерні під керівництвом С. Лубенського (у 1772 — 1776 рр. інтер'єр відновили живописці під керівництвом З. Голубовського). В період тимчасової окупації Києва німецько-фашистськими загарбниками собор у 1941 р. був висаджений у повітря. 2) у Володимирі-Волинському — пам'ятка архітектури часів Київської Русі. Збудований у 1160 р. 3) У Чернігові — пам'ятка архітектури середини XII ст. Споруджений на території Єлецького монастиря. Тринефний однокупольний храм. Перебудований у 1668 — 1670 рр.

Усть-Кам'янські кургани — два курганні могильники — бронзового віку і сарматський I — II ст. н.е. в околицях с. Усть-Кам'янки Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. У похованнях знайдено кістки тварин, ліпний і гончарний посуд, ножі, бронзові дзеркала, фібули, скляне намисто, кинджал, наконечники стріл. Поблизу могильників виявлено залишки двох поселень — пізнього періоду епохи бронзи і ранньоскіфського часу.

Ушкальське поселення — двошарове поселення періоду пізнього бронзового віку поблизу с. Ушкалки Херсонської обл. Досліджувалось у 1953

— 1955 рр. У нижньому шарі виявлено залишки наземного житла з примітивною піччю і вогнищем відкритого типу в центрі та залишки господарської споруди. Знайдено уламки глиняного ліпного посуду, кістяні й кам'яні знаряддя праці, окремі вироби з бронзи. Датується кінцем II — початком I тисячоліття до н.е. Розкопки Ушкальського поселення дали змогу розв'язати питання хронології зрубної культури, до якої належать подібні пам'ятки.

Ф

Федерація — форма державного устрою; союзна держава, яка складається з кількох держав або державних утворень. Федерація має єдині законодавчі і виконавчі органи, збройні сили тощо. В той же час кожна складова частина федерації має свою конституцію, законодавчу та виконавчу владу.

Фольклористика — наука про народну творчість. Предметом фольклористики є словесна, пісенна, музична, драматична колективна творчість народних мас. Зародження й становлення української фольклористики припадає на початок XIX ст.

Фреска — техніка живопису фарбами (водяними або на вапняному молоці) по свіжій штукатурці; твір виконаний цією технікою. В Київській Русі фрески відомі з X ст.

Х

Харківське товариство грамотності. Засноване в 1869 р. прогресивною інтелігенцією міста на чолі з проф. М.М. Бекетовим. Мало на меті поширення в народі грамотності. Товариство відкрило в Харкові ряд народних шкіл, безплатних бібліотек-читалень, заснувало народний будинок. Видавало науково-популярну і художню літературу, зокрема «Народную енциклопедию научных и прикладных знаний», створило музей навчально-наочних посібників. Провало культурно-освітню роботу в повітах Харківської губ. Активними учасниками Харківського товариства грамотності були відомі вчені та письменники Д.І. Багалій, В.Я. Данилевський, М.Ф. Сумцов, І.П. Осипов, Є.К. Редін та ін.

Харківський колегіум — навчальний заклад, створений за зразком Києво-Могилянської колегії. Заснований 1721 р. у Білгороді як семінарія. У 1727 р. переведений до Харкова. Був центром освіти в Слобідській Україні. До початку ХІХ ст. в Харківському колегіумі навчалися представники всіх верств населення. Серед викладачів колегіуму були люди широкими науковими інтересами і прогресивними педагогічними поглядами. У 1759 — 1764 рр. тут викладав Г.С. Сковорода. Після відкриття Харківського університету (1805) Харківський колегіум став вузькостановим навчальним закладом, пізніше — духовною семінарією.

Харківсько-Київське таємне товариство — організація різночинної інтелігенції, створена в 1856 р. в Харківському університеті. Засновники — студенти Я.М. Бекман, М.Д. Муравський, П.С. Єфименко, П.В. Завадський. Мало на меті повалення самодержавного устрою революційним шляхом і встановлення республіканського ладу. Вело пропаганду серед селян, солдатів, студентів. Після виключення з університету більшість членів товариства переїхали до Києва, де продовжували революційну діяльність. У 1860 р. 22 члени Товариства було заарештовано і засуджено до заслання. У 1863 р. Харківсько-Київське таємне товариство припинило існування.

Хасидизм — релігійно-містична течія в іудаїзмі. Виник в 30-х роках ХVІІІ ст. серед єврейського населення Волині, Поділля та Галичини. Засновник

— І. Бешт (1700 — 1760). Почався хасидизм як опозиційний рух бідноти проти засилля багатіїв, проти офіційного іудаїзму. За хасидизмом кожний може злитися з богом у молитві, незалежно від знання Тори або Талмуда. Поширився в Литві, Білорусі, Румунії, Угорщині, Польщі.

Херсонес Таврійський (за середніх віків — Херсон, Корсунь) — давнє місто в Криму (в межах м. Севастополя). Заснований в 422 — 421 рр. до н.е. В V — XI ст. Херсонес — найбільше місто Північного Причорномор'я. В 989 р. Херсонес здобуло військо київського князя Володимира Святославича. Перестав існувати в середині XV ст. Розкопки провадяться з 1876 р.

Хмільницький літопис — історичне джерело і пам'ятка історіографії середини XVII ст. Присвячений опису подій на Правобережній Україні в 1636 — 1650 рр. Складений невідомим автором, який жив у м. Хмільнику на Поділлі (тепер Вінницька обл.), звідки й назва. Описує повстання під керівництвом П. Павлюка, П. Скидана, початок визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Опублікований як додаток до «Літопису Самовидця», виданого 1878 р.

Хозари — тюркомовні напівкочові племена, які з'явилися в Східній Європі в IV ст. В середині VII ст. утворили Хозарський каганат, володіння якого доходили до Дніпра. Деякий час збирали данину з частини слов'янських племен. Мали здебільшого напружені стосунки з Київською Руссю.

Холопи, хлопи — в Київській Русі, згодом у Російській державі та на українських і білоруських землях, що входили до її складу, категорія населення, яке перебувало в різних формах особистої залежності від феодалів; за своїм правовим становищем холопи близькі до рабів. У 1722 — 1724 рр. юридично зрівняні з кріпаками. В Польщі та на українських землях після 1569 р. холопи — феодально залежне селянство.

Хомина Могила — скіфський курган кінця IV — початку III ст. до н.е. поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. Досліджено в 1970 р. експедицією Інституту археології АН України. Виявлено 3 людські поховання і 2 кінські. Серед знахідок: оздоби кінських вуздечок, високохудожня лита золота скульптурка кабана.

Хортиця — (колишня Велика Хортиця) — острів на Дніпрі нижче дніпрових порогів (тепер входить до м. Запоріжжя). Була важливим стратегічним опорним пунктом Запорозької Січі, до 1775 р. (з перервами) входила до її володінь. З 1965 р. — державний історико-культурний заповідник.

Хорунжий — в XVII — XVIII ст. в українському козацькому війську ад'ютант, охоронець особи гетьмана, відав військовими справами.

Хотинська війна 1620 — 1621 рр. — війна Туреччини проти Речі Посполитої з метою загарбання польських та українських земель, що завершилася поразкою турецько-татарського війська й укладенням Хотинського договору 1621 р. У війні брали участь значні сили українського козацтва на чолі з гетьманом П. Сагайдачним. За умовами договору Туреччина і Кримське ханство зобов'язувалися припинити грабіжницькі напади на українські і польські землі, а Польща, в свою чергу, заборонити козакам здійснювати походи у володіння ханату та султанату.

Хотинське повстання 1919 р. — повстання селян Північної Буковини проти румунської окупації та умов аграрної реформи. Охопило головним чином Хотинський повіт. Керівники повстання («Хотинська директорія») орієнтувалися на Директорію. Придушене румунськими військами, які жорстоко розправилися з повстанцями. Було вбито 15 тис. чоловік, спалено кілька сіл.

Християнство — одна з основних світових релігій (поряд з буддизмом та ісламом). Поділяється три основні гілки: католицизм, православ'я, протестантизм, а також багато сект. Спільною ознакою, що об'єднує ці напрями, є віра в Ісуса Христа — боголюдину, рятівника світу. Головне джерело віровчення — Біблія.

Хронологія — наука про вимір часу. Історична хронологія — допоміжна історична дисципліна, яка визначає достовірність історичних дат і подій, вивчає системи літочислення і календарі різних народів і країн та встановлює зв'язок між історичними подіями в часі.

Ц

Центральна Рада Народова — політична організація польських поміщиків і буржуазії в Галичині. Створена 13.04.1848 р. у Львові. Була керівним органом польського національного руху, домагалася перетворення Галичини на польську автономну провінцію в складі Австрії. Захищаючи економічні й політичні інтереси польських поміщиків і буржуазії, заперечувала право українського населення Східної Галичини на національний розвиток; займала ворожу позицію щодо українського національно-визвольного руху. За ініціативою Центральної Ради Народової на протипагу «Головній руській раді» було створено «Руський собор». Припинила своє існування в листопаді 1848 р., коли після поразки повстання у Львові австрійський уряд заборонив усі політичні організації і товариства.

Цецорська битва 1620 р. — битва польсько-шляхетського війська з турецько-татарською армією під с. Цецорою поблизу Ясс. Відбулася під час війни 1620 — 1621 рр., яку почала Туреччина з метою заволодіти українськими землями. Після відступу під тиском переважаючих сил противника польські війська опинилися в оточенні. В бою під Могилевом (тепер м. Могилів-Подільський Вінницької обл.) загинув коронний гетьман О. Жолкевський, поліг М. Хмельницький та в полон потрапив його син — Б. Хмельницький, який брав участь у битві в складі реєстрових козаків.

Ч

Червона Армія — офіційна назва Радянської Армії.

Червона Русь — історична назва Галичини в писемних джерелах, переважно зарубіжних, у XVI — XIX ст.

Червона українська галицька армія (ЧУГА) — військове формування, створене на початку 1920 р. в складі Червоної Армії з частин Української галицької армії, що перейшли на бік радянської влади. Було сформовано 3 бригади ЧУГА. Під час радянсько-польської війни 1-ша бригада ЧУГА з'єдналася з радянськими військами, решта перейшла на бік польських військ.

Чернігівська губернія — адміністративно-територіальна одиниця в Лівобережній Україні в XIX — на початку XX ст. Утворена в 1802 р. в зв'язку з ліквідацією Малоросійської губернії, яку було поділено на Чернігівську губернію і Полтавську губернію. Адміністративний центр — Чернігів. Включала Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Кролевецький, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Новозибківський, Остерський, Сосницький, Стародубський, Суразький і Чернігівський повіти. В 1925 р. Чернігівську губернію ліквідовано.

Чернігівське князівство — одне з найбільших давньоруських князівств XI — XIII ст. з центром у Чернігові. Територія Чернігівського князівства включала лівобережжя Дніпра вище за впадіння в нього Десни. Першим князем був Мстислав Володимирович Хоробрий (з 1024 р.). З XII ст. в Чернігівському князівстві, а потім в уділах, на які воно розпалося на початку XIII ст., князували нащадки Олега Святославича. В 1239 р. Чернігівське князівство розорили орди Батия.

Черняхівська культура — археологічна культура II — VII ст. (за іншими даними — II-V ст.) головним чином на території України. Назва — від могильника поблизу с. Черняхова (тепер Київської обл.), що його 1899 р. досліджував В.В. Хвойка. Носії черняхівської культури — осіле землеробське населення, що знало ремесла (залізообробне, гончарне, ювелірне), вело торгівлю. Існує думка про багатоетнічність цієї культури.

Чигиринська змова 1877 р. — спроба групи народників підготувати селянське повстання в Чигиринському повіті Київської губ. Центром повстання мала бути нелегальна селянська організація «Таємна дружина», створена Я.В. Стефановичем, Л.Г. Дейчем, І.В. Бохановським. Повстання планували на 13.10.1877 р. Проте у вересні 1877 р. чигиринську змову було розкрито, близько 1000 чол. заарештовано.

Чорна могила — слов'янський курган X ст. в Чернігові. За місцевими переказами, в Чорній могилі було поховано князя Чорного, легендарного засновника Чернігова. Досліджували курган у 1872 — 1873 рр. Розкопано залишки поховального кострища, знайдено зброю, предмети ужиткового мистецтва.

Чорна рада 1663 р. — загальна козацька рада, скликана на околиці м. Ніжина для обрання гетьмана Лівобережної України. Старшина висувала полковника В. Золотаренка і наказного гетьмана Я. Сомка, але козацька й селянська біднота обрала гетьманом кошового Запорозької Січі І. Брюховецького, який обіцяв зменшити побори, обмежити феодальне гноблення. Обрання нового гетьмана не змінило на краще становище народних мас. Проти гніту козацької старшини та царських воєвод в Україні вибухнули повстання 1666, 1668, 1670 рр.

Чорний ліс — лісовий масив між річками Інгулом та Інгульцем у Кіровоградській обл., державний заказник. У XVIII ст. входив до володінь Запорозької Січі. Був одним з осередків, де формувалися гайдамацькі загони. На території Чорного лісу виявлено пам'ятки чорноліської культури (археологічна культура передскіфського часу — кінця IX — початку VII ст. до н.е.).

Чорнобильська катастрофа — аварія, що сталася у квітні 1986 р. на 4-му енергоблоці атомної електростанції поблизу м. Чорнобиля (Київська обл.). Спричинилася до людських жертв, численних хвороб у населення та призвела до радіаційного забруднення великої частини території України і сусідніх країн.

Чугуївське повстання 1819 р. — повстання військових поселенців Чугуївського полку в Слобідсько-Українській губернії. Основною причиною

повстання був жорстокий режим у військових поселеннях. Охопило всі населені пункти Чугуївського округу. Згодом до Чугуївського повстання приєдналися поселенці Таганрозького полку. Чугуївське повстання придушене військовою силою.

Ш

Шайтан-Коба — печерна стоянка часів палеоліту в долині р. Бодраку, поблизу м. Бахчисарая в Криму. Досліджувалась у 1929 — 1930 рр. Відкрито 2 культурні горизонти мустьєрського часу. Знайдено крем'яні та кістяні знаряддя праці, кістки тварин. Основним заняттям мешканців було полювання.

Шан-Коба — печерна стоянка часів мезоліту і неоліту в гірській частині Криму, в басейні р. Чорної. Досліджувалась у 1928, 1935 — 1936 рр. Відкрито 6 культурних шарів. Знайдено крем'яні знаряддя, кістки тварин, уламки глиняного посуду.

Шапка Мономаха — одна з регалій російських великих князів, а пізніше царів. Назву дістала в зв'язку з легендою, за якою її нібито прислав з Візантії імператор Константин у дар своєму внуку великому князеві київському Володимиру Мономаху. Проте шапка не грецького, а східного (середньоазіатського) походження, являє собою золотий філігранний гострокінцевий головний убір, увінчаний хрестом і оторочений соболевим хутром. Виготовлена в XIV ст. Зберігається в Москві.

Шарварок — додаткова феодална повинність на будівництві й ремонті шляхів, мостів, гребель, панських будівель на загарбаних Польщею українських землях у XV — XVIII ст.

Шарпівське городище — скіфське укріплене поселення VI — IV ст. до н.е. в урочищі Шарпівка Смілянського р-ну Черкаської обл. Досліджувалось у 1938 — 1940, 1945 — 1947 рр. Знайдено залишки наземних жител, глиняних горен для виплавки заліза, знаряддя праці, посуд, прикраси. Населення займалося землеробством, скотарством, ремеслами, мало торговельні відносини з античними містами Північного Причорномор'я.

Шебелинське повстання 1829 р. — повстання близько 3 тис. селян Слобідської України проти перетворення їх царським урядом на військових поселенців. Повстанці обрали своє управління. Урядові війська оточили Шебелинку, піддали село гарматному обстрілу; 109 чоловік було вбито, 143 — віддано до військового суду, керівників засуджено до довічної каторги.

Шестовицькі городище і могильник — давньоруські городище і курганний могильник X — XI ст. в урочищі Коровень, поблизу с. Шестовиці Чернігівської обл. Досліджували їх у 1925 — 1927, 1946, 1948, 1956 — 1958 рр. На городищі виявлено залишки напівземлянок з глинобитними печами, уламки ліпного й кружального посуду, в 150 курганах — поховання з обрядом трупоспалення і трупопокладення, зброю, прикраси, побутові речі, кінське спорядження.

Широкобалківське поселення — поселення VII — V ст. до н.е. на березі Бузького лиману. Досліджувалось у 1948 — 1949 рр. Виявлено залишки напівземлянок чотирикутної та круглої форми, в яких збереглися сліди східців, вогнищ і стовпів від перекриття, ями-сховища для зерна, залишки приміщення із сирцевих цеглин, уламки місцевого й привізного посуду, речі побутово-господарського вжитку.

Широнінці — бійці 1-го взводу 8-ї стрілецької роти 78-го стрілецького полку 25-ї гвардійської стрілецької дивізії Південно-Західного фронту, які під командуванням лейтенанта П.М. Широніна 02.03.1943 р. біля с. Таранівки (Харківської обл.) в бою проти переважаючих сил німецько-фашистських загарбників виявили виняткову мужність і героїзм. Із 25 гвардійців 19 загинули. Всім бійцям взводу присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Шкарівське поселення — поселення часів трипільської культури, залишки якого виявлено поблизу с. Шкарівки Білоцерківського р-ну Київської обл. Досліджене в 1967 — 1973 рр. На поселенні відкрито залишки жител, господарських споруд. Виявлено купольні печі, лежанки, посуд, залишки храму з вівтарями та священним вогнищем. Мешканці поселення підтримували зв'язки з племенами Подністров'я та носіями гумельницької культури. Поселення датується IV — III тисячоліттям до н.е.

Шнурової кераміки культури — археологічні культури бронзового віку. На території України це підкарпатська, городоцько-здовбицька, стжижовська культури. На поселеннях виявлено залишки напівземлянкових і наземних жител стовпової конструкції, глиняний посуд, оздоблений шнуровим (звідси назва) і врзним орнаментом, знаряддя праці, металеві вироби.

Основним заняттям племен культури шнурової кераміки було землеробство та скотарство. Пам'ятки цієї культури датують III — II тисячоліттями до н.е.

Шулаївська стоянка — двошарове поселення сурсько-дніпровської культури на о. Шулаєвому поблизу с. Звонецького Дніпропетровської обл. Досліджувалася в 1946 р. Виявлено залишки заглибленого житла, кам'яні і кістяні вироби, уламки посуду, кістки тварин. Обидва шари стоянки датують VI тисячоліттям до н.е.

Ю

ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки, культури) — міжурядова організація системи ООН, заснована 16.11.1945 р. Фактично діє з 1946 р. Постійний секретаріат ЮНЕСКО — в Парижі. Україна — член ЮНЕСКО з 1954 р., бере участь у міжнародних програмах з екології, охорони здоров'я, освіти, культури тощо. Представники України виступали з проектами поширення міжнародних культурних зв'язків, збереження та охорони культурної спадщини людства. Під егідою ЮНЕСКО відзначалися 150-річчя Т. Шевченка, 100-річчя А. Кримського, 100-річчя українського театру корифеїв та ін. У 1991 р. Софійський собор у Києві та Києво-Печерську лавру внесено до Списку всесвітньої спадщини. Діяльність України в ЮНЕСКО сприяє широкому міжнародному визнанню країни, прилученню її громадян до кращих надбань світової цивілізації.

Я

Ягнятинське поселення — поселення черняхівської культури II — VI ст. поблизу с. Ягятина Ружинського р-ну Житомирської обл. Відкрито в 1927 р. Дослідження провадилось у 1946 — 1947 рр. Виявлено залишки 10 наземних глинобитних на дерев'яному каркасі споруд. Встановлено плани двох великих споруд — гончарні двокамерні майстерні з однарусними великими печами в одній із камер. Знайдено місцевий гончарний посуд, привізну амфору IV — V ст., уламок наральника, бойовий ніж, меч, фібули (застібки), пряжки, гребінці, римську монету II ст. н.е.

Язичництво — прийнятий у християнському богослов'ї і частково в історичній літературі термін для позначення дохристиянських і нехристиянських, головним чином політеїстичних, релігій. Язичництвом називалося ще поганством. Боги язичництва уособлювали сили природи, поряд з ними вшановувалися демони, духи тощо. На основі язичницьких вірувань склалася своєрідна духовна культура у давніх слов'ян. Язичництво витиснули офіційні монотеїстичні релігії (на Русі — християнство).

Ямково-гребінцевої кераміки культури — археологічні культури доби неоліту, поширені на території північно-східної частини Лівобережної України в IV — III тисячоліттях до н.е. Пам'ятки її (залишки поселень) виявлено на берегах річок і на піщаних підвищеннях поблизу озер і боліт (Погорілівська стоянка, Мис Очкинський та ін.). Основою господарства племен культури ямково-гребінцевої кераміки були рибальство та мисливство, зароджувалися землеробство і скотарство. Характерні гостро- або круглодонний ліпний посуд, оздоблений ямково-гребінцевим орнаментом (звідси й назва), крем'яні, кістяні й рогові знаряддя (сокири, долота, тесла, ножі, скребки, різці, наконечники стріл, дротики, списи, свердла, проколки, рибальські гачки, гарпуни).

Ямна культура — археологічна культура середини III — початку II тисячоліття до н.е. її пам'ятки відомі в степовій і частково лісостеповій частині України (басейн Дніпра, Приазов'я, Крим). Назву дістала від поховань у ямах під курганными насипами. В могилу ставили посуд з їжею, клали кам'яні, кістяні, мідні знаряддя праці, зброю, прикраси. Поселення носіїв ямної

культури іноді були укріплені мурами, ровами, житла — наземні. Жили патріархально-родовим ладом. Заняття — скотарство, землеробство, мисливство, рибальство. На поселеннях ямної культури знайдено залишки колісних возів.

Ярмарки — торги, які проводилися періодично у визначеному місці. В Україні поширилися з XVI ст. На відміну від торгів, що проводилися раз на тиждень і обслуговували місцеві потреби, ярмарки відбувалися традиційно один раз на рік, були тривалими, на них з'їздилися з далеких країв. На ярмарках укладали договори, контракти на оптовий продаж товарів, оренду поміщицьких маєтків тощо, оформляли кредитні операції. З 1966 р. відновлено Сорочинський ярмарок.

Ярославська битва 1245 р. — битва між давньоруським військом та загонами угорських і польських феодалів 17.08. біля м. Ярослава на р. Сан (тепер територія Польщі). Скориставшись ослабленням Галицько-Волинського князівства внаслідок монголо-татарської навали та боротьби феодалів-бояр проти князя Данила Романовича Галицького, угорський король Бела IV влітку 1245 р. почав похід з метою загарбання князівства. На його боці виступили польські дружини. Дізнавшись про облогу м. Ярослава, Данило Галицький зібрав військо і вирушив назустріч ворогу. Під Ярославом загарбники зазнали поразки. У Ярославській битві було дано відсіч зазіханням угорських і польських феодалів на землі Південно-Західної Русі, завершено тривалу міжусобну боротьбу в Галицько-Волинському князівстві й тимчасово відновлена його єдність.

Ясир — бранці, яких захоплювали турецько-татарські нападники на українських землях з XV до 60-х років XVIII ст. Бранців продавали в рабство на невольницьких ринках Кафи (Феодосія), Гезлева (Євпаторія) в країні Сходу, решту залишали для роботи в маєтках, на галерах, рудниках тощо. Їх викупляли з полону родичі, відвойовували запорожці. Часто вони самі втікали, піднімали повстання. Бідування бранців у неволі відображено в українських народних думах, історичних піснях XVI — XVIII ст., в історичних творах українських письменників.

ДЕРЖАВНІ, ГРОМАДСЬКІ ДІЯЧІ, МИТЦІ

А

Александров Володимир Степанович (1825-894) — письменник. Народився на Харківщині. Автор п'єси «Не ходи, Грицю, на вечорниці» (1873, згодом її переробив М. Старицький), казок «Коза-дереза», «Івашечко» та ін. Писав також оповідання, вірші. Окремі поезії його стали популярними піснями. Опублікував 1887 р. «Народний пісенник з найкращих українських пісень». Виступав також як етнограф.

Алексєєв Євген Венедиктович (1869-1930) — лісознавець. Народився у Києві. Працював у Київському лісотехнічному інституті. Основоположник української лісівницької типології. Лісовпорядник Біловезької Пущі. Автор праць «Типи українського лісу» (1925), «Про основні поняття лісівницької типології» (1927), підручника з лісівництва (1929) та ін.

Аліпій (Алімпій) Печерський (?-1114) — перший відомий з писемних джерел давньоруський художник та ювелір. Виконував мозаїчні роботи в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря, писав ікони. Його майстерність відзначає «Києво-Печерський патерик».

Алчевська Христина Данилівна (1841-1920) — український педагог, діячка народної освіти. Відкрила в Харкові жіночу недільну школу, де працювала в 1862-1919 рр. Сприяла організації недільних шкіл у багатьох містах України, а згодом і в Росії. Обстоювала українську мову, пропагувала твори Т.Г. Шевченка. Брала участь у створенні й виданні тритомного посібника «Що читати народу?» (1888-1906), розробила методику навчання грамоти дорослих. У 1890 р. її обрано віце-президентом Міжнародної ліги освіти. На виставках у Москві, Нижньому Новгороді, Парижі, Антверпені демонструвався педагогічний досвід Алчевської.

Альнпек Ян (?-1636) — львівський аптекар, громадський діяч. У 1582-1586 рр. навчався аптекарської справи у Вроцлаві. Жив у Львові, обирався радником, бургомістром магістрату. Брав участь у боротьбі з епідеміями 1602 і 1623 рр., залишив опис епідемії 1623 р. Написав мемуари про виступи у Львові міщан проти міської верхівки у 1603-1607 рр. Автор «Топографії міста Львова»

(1603-1605), опублікованої в збірнику Г. Брауна «Міста світу» (Кельн, 1618). Праці містять цінні відомості з історії Львова XVI-XVII ст.

Амбодик-Максимович Нестор Максимович (1744-1812) — учений-енциклопедист. Один з основоположників вітчизняного наукового акушерства, педіатр, ботанік, фітотерапевт. Автор підручників з акушерства (1784-1786) та ботаніки (1795), енциклопедичної праці про лікарські трави (1783-1788).

Анастасевич Василь Григорович (1775-1845) — бібліограф, перекладач, видавець, громадський діяч. Навчався в Київській академії. У статті «Про бібліографію» (1811-1812) та ін. розробив теорію бібліографії. Йому належать дослідження на літературні та історичні теми, в яких є матеріали з історії та етнографії України.

Андерс Федір Фердинандович (1868-1926) — інженер-конструктор у галузі дирижаблебудування. Закінчив Київський політехнічний інститут. Створи в 1911 р. перший у Росії дирижабль цивільного призначення «Київ» (м'якої конструкції). Розробив 1924 р. оригінальний проект дирижабля жорсткої конструкції із змінюваним у польоті об'ємом.

Андрелла Михайло (псевдонім — Оросвигівський; 1637-1710) — український письменник-полеміст. Народився у с. Росвигове (тепер у складі Мукачевого) на Закарпатті. Вчився у Відні, Братиславі, Трnavі. У творах «Логос», «Оборона вірному кожному человеку» подав широку картину життя закарпатських українців, характеристику тогочасного громадського руху» виступав проти соціального й національного гніту, за возз'єднання Закарпаття з усім український народом. Для написання творів використав чимало історичних літописних матеріалів.

Андрієвич Каленик (друга половина XVI - перша половина XVII ст.) — гетьман реєстрових козаків (у 1625 р.). Належав до старшин, тісно пов'язаних з шляхетською Польщею. В 1610 р. разом із загоном реєстрових козаків у складі польського війська брав участь в облозі Смоленська. Під час повстання 1624-1625 рр. був на боці тієї козацької верхівки, яка підтримувала польських завойовників, але домогалася зрівняння у правах зі шляхтою, збереження автономії реєстрового козацтва, припинення утисків православної церкви.

Андрієвич Яків Максимович (1800-1840) — декабрист. З 1825 р. — член Товариства об'єднаних слов'ян. Вів агітацію серед робітників Київського арсеналу. На Волині намагався викликати повстання військових частин. 1826 р. заарештований і засуджений до страти, яку було замінено 20-річною каторгою. Після 1839 р. — на поселенні в Бурятії.

Андрієвський Олексій Олександрович (1845-1902) — український історик, літератор, публіцист, археограф, педагог, громадський діяч. Народився в Каневі. Закінчив Київський університет, учителював у гімназіях Катеринослава, Одеси, Києва. Учасник Одеської і Старої громад. Член Історичного товариства Нестора-літописця. Працював у журналі «Киевская старина», газетах «Труд», «Заря». З 1896 р. — директор сирітського будинку в Одесі. Був одним з ініціаторів створення «Київського товариства сприяння початковій освіті». Автор статей з історії Запорозької Січі, Правобережної України, Києва, праць про Т.Г. Шевченка, В.А. Жуковського.

Андрій Юрійович (?-1323) — галицько-волинський князь (1308-1323), син князя Юрія Львовича. Боровся з татарами, мав стосунки з Польщею, німецькими хрестоносцями. Збереглася грамота з печаткою, де він титулував себе «королем Галіції і Лодомерії».

Андріяшев Олександр Михайлович (1863-1939) — український історик-архівіст, археограф. Народився в Чернігові. Закінчив Київський університет (1886). Працював у Петербурзькій і Київській археографічних комісіях, Київському центральному архіві давніх актів. Автор праць з історії України періоду феодалізму, статей з джерелознавства.

Андрузький Георгій (Юрій, Єгор) Львович (1829-?) — учений, поет, громадський діяч. Народився в с. Вечірках на Полтавщині в сім'ї дрібного поміщика. Навчався в Київському університеті. Належав до радикального крила таємного Кирило-Мефодіївського товариства, за що був засуджений до заслання. За написання «Конституції Республіки» його ув'язнено в Соловецькому монастирі (1850-1854). Після звільнення служив чиновником Архангельської палати кримінального і цивільного суду. У віршах показав

долю пригнобленої України. На його творчості позначився вплив Т.Г. Шевченка.

Анна Іванівна (1693-1740) — російська імператриця (1730-1740). Племянниця Петра I. За її правління тривало дальше обмеження автономії України. Влада гетьмана була передана правлінню Гетьманського Уряду, яке складалося з російських чиновників та української козацької старшини. Здійснено майновий поділ українського козацтва на виборних козаків і підпомічників, посилювалося кріпацтво. Напередодні російсько-турецької війни 1735-1739 рр. для оборони кордонів було розпочато 1731 р. будівництво Української укріпленої лінії. В 1734 р. запорожці дістали дозвіл повернутися на батьківщину і заснувати Нову Січ.

Антоній Печерський (983-1073) — церковний діяч Київської Русі, один із засновників Києво-Печерського монастиря. Народився в Любечі. Брав активну участь у політичному житті, підтримуючи князя Святослава Ярославича в боротьбі за великокнязівський престол проти князя Ізяслава Ярославича.

Апостол Данило Павлович (1654-1734) — гетьман Лівобережжя (1727-1734). Брав участь у багатьох походах проти турецько-татарських нападників. У Північній війні дотримувався промосковської орієнтації.

Апостол Павло Данилович (?-1736) — миргородський полковник (1727-1736). Брав участь у російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. Смертельно поранений у бою з турками під час здобуття Гезлева (тепер м. Євпаторія).

Апостол Петро Данилович (?-1758) — лубенський полковник (1728-1757). Виховувався в пансіоні (Петербург). У 1726-1730 рр. перебував у Петербурзі і Москві як злочинець через недовір'я царського уряду до батька — гетьмана Д.П. Апостола. Зберігся його щоденник, де згадуються політичні події 1725-1727 рр. та містяться відомості з історії Лівобережної України XVIII ст.

Арандаренко Микола Іванович (1795-1867) — український історик, статистик, етнограф. У 40-50-х роках XIX ст. був управителем Полтавської палати державних маєтностей. Праця його «Записки про Полтавську губернію»

(ч. 1-3, 1848-1852) містить цінні відомості з історії, економіки, етнографії, фольклору краю.

Аркас Захарій Андрійович (1793-1866) — український історик, археолог, генерал-лейтенант. Народився у Фессалії. Грек за походженням. Разом з батьками переїхав до Росії. Закінчив у Миколаєві штурманське училище, служив у військовому флоті, (до 1839. р.). Потім був директором Морської бібліотеки в Севастополі. Дійсний член Одеського товариства історії і старожитностей. Досліджував історію Чорноморського флоту, античні міста і поселення Північного Причорномор'я.

Арпади — династія угорських князів (889-1000), потім королів (1000-1301). Заснована князем Арпадом (889-907). За правління Арпадів в кінці XI-XIII ст. Угорщина загарбала Закарпаття, в XII-XIII ст. вела завойовницькі війни проти Галицько-Волинського князівства. Арпади мали родинні зв'язки з Ярославом Мудрим, Володимиром Мономахом, Ізяславом Мстиславичем, Ярославом Осмомислом.

Арріан Флавій (між 95 і 175) — давньогрецький історик і письменник. У 134. р. проплив уздовж узбережжя Чорного моря. У звіті про це імператорові Андріану, що дійшов до нас, подав цікавий опис географічних умов південного узбережжя Чорного моря, Кримського; півострова. Написав історію аланів, однак вона не збереглася.

Аскольд і Дір — останні представники полянської династії київчів, які близько 882 р. були вбиті в Києві за наказом князя Олега.

Аскоченський Віктор Іпатійович (1813-1879) — російський історик, письменник, журналіст. Закінчив 1839 р. Київську духовну академію. Видавав у Києві, а потім у Петербурзі монархічний щотижневик «Домашня беседа» (1856-1877). Автор праць «Історія Київської духовної академії по перетворенні її в 1819 році» (1863), «Київ з найдавнішим його училищем — Академією» (1856) та ін. Т.Г. Шевченко висміяв його та інших ідеологів монархічного ладу у вірші «Умре муж велій в власяниці».

Афанасій К. (друга половина XVII ст.) — український гравер. Працював у Львові (1663-1665) і Києві (1674-1687). Автор ілюстрацій і заставок до

«Акафісту» (1674). Гравюрама його прикрашено численні львівські та київські стародруки.

Афанасій Пирятинський (XVII ст.) — український будівничий. Завершив будівництво Преображенського собору (1684-1692) Мгарського монастиря на Полтавщині, розпочате німецьким архітектором Й. Баптистом.

Афанасьєв-Чужбинський Олександр Степанович (1816-1875) — етнограф, історик, мовознавець, письменник. Народився в Лубнах у дворянській сім'ї. Закінчив Ніжинський ліцей (1830-1835). Автор праць «Нариси минулого», «Нариси Дніпра», «Побут малоросійського селянства», «Спогади про Т. Шевченка» та ін.

Ахілл, Ахіллес — у грецькій міфології найхоробріший з грецьких воїнів під час Троянської війни. Його подвиги – головна тема «Іліади» Гомера. Культ Ахілла був поширений і в Північному Причорномор'ї, де його шанували як володаря Чорного моря.

Ашик Антон Балтазарович (1802-1854) — археолог. Серб за походженням. Був директором Керченського музею (1833-1852), провадив археологічні розкопки Пантікапея, інших пам'яток Боспорської держави. Автор кількох праць з давньої історії та археології Північного Причорномор'я. З 1839 р. — дійсний член Одеського товариства історії і старожитностей.

Б

Бабель Ісак Еммануїлович (1894-1941) — письменник. Народився в Одесі. Автор збірки «Одеські оповідання (1931), п'єс «Занепад» (1928) і «Марія» (1935), кіносценаріїв. У збірці оповідань «Конармія» відобразив окремі події 1920 р. в Україні.

Багряний Іван (літературний псевдонім *Лозов'ягіна Івана Павловича*; 1906-1963) — український письменник. Закінчив Краснопільську художньо-керамічну профшколу (1922), Київський художній інститут (1929). Першу поезію «Вмісто» надруковано в журналі «Глобус» (1926), публікувався також у журналах «Гарт», «Кіно», «Плужанин», «Всесвіт». Належав до літературного угруповання «МАРС». Під час німецької окупації працював у газеті «Голос Охтирщини», у відділі пропаганди УПА. За ініціативою Багряного створено підпільний уряд — Українську головну визвольну раду (УГВР). У 1944 р. емігрував до Німеччини, де брав участь в організації Мистецтва українського руху (МУР), заснував у Новому Ульмі Українську революційно-демократичну партію (УРДП) та її друковані органи — журнал «Наші позиції», газету «Українські вісті». Багряний — автор пісень «Марш Українських січових стрільців», «За Україну», «Вставай, народе!», поем «Батіг», «Вандея», романів «Тигролови», «Сад Гетсиманський» та ін.

Бадені Казимир (1846-1909) — австрійський державний діяч. Галицький намісник (1888-1895). Обіцяв вільний розвиток української національності на засаді австрійської конституції в західноукраїнських землях. Проте, будучи в 1895-1897 рр. міністром-президентом Австро-Угорщини, проти українських політичних кіл чинив терор і зрештою придушив радикально-демократичний рух у Галичині.

Бажан Микола Платонович (1904-1983) — український поет, державний і громадський діяч, академік Академії наук України (з 1951 р.). У 1958-1983 рр. працював головним редактором Української Радянської Енциклопедії. За ініціативою і під керівництвом Бажана було видано УРЕ в 17 (1959-1965) і в 12 (1977-1985) томах, «Історію українського мистецтва» (1966-1968) у 6 томах, «Шевченківський словник» (1978). Літературну діяльність

розпочав 1923 р. Навчався в драматичній студії «Кийдрамте» в 1920-1921 рр. Свої враження від зустрічі з цим колективом відобразив у поемі «Дебора» (1978) і спогаді-есе «В світлі Курбаса» (1982). Автор статей «Лесь Курбас і Всеволод Мейєрхольд», «Буревій»; здобутки українського кіно 20-30-х років узагальнив у статтях «О. Довженко» (1930), «Шлях кіно» (1932); йому належить ряд перекладів з грузинської (зокрема, поеми «Витязь у тигровій шкурі», 1937), російської, польської, німецької та інших мов.

Базилевич Йоаникій (1742-1821) — український церковний історик, протоігумен Мукачівського православного монастиря. Виступав проти католицького засилля і доводив, що українці є автохтонним населенням, яке з давніх часів живе в Закарпатській Україні.

Балабан Гедеон (бл. 1530-1607) — львівський єпископ. Засновник греко-слов'янської школи.

Балуг'янський Михайло Андрійович (1769-1847) — економіст, юрист. Походив із закарпатських українців. Був першим ректором Петербурзького університету (1819-1821). Брав участь в урядовій комісії для складання зводу законів Росії (з 1804 р.).

Бальмен Яків Петрович (1813-1845) — український художник-аматор. Француз за походженням. Разом з М. Башиловим ілюстрував рукописний «Кобзар» Т.Г. Шевченка (1844). Автор альбому малюнків «Гоголівський час» (видано 1909). Т.Г. Шевченко присвятив Бальмену поему «Кавказ».

Бантис-Каменський Дмитро Миколайович (1788-1850) — історик, археограф, державний діяч. З 1801 р. — перекладач Московського архіву Колегії іноземних справ. Під час підходу Наполеона до Москви (1812) врятував архів Колегії, який вивіз спочатку до Владимира, а пізніше до Нижнього Новгорода. Автор «Історії Малої Росії» (1822) та інших праць з історії України XVII—XVIII ст., в яких зібрано цінний матеріал, проте мають місце фактичні помилки і некритичне ставлення до джерел.

Барабаш Іван (?-1648) — осавул реєстровців, керував загоном козаків, який брав участь у придушенні повстання Б. Хмельницького. Реєстрові козаки,

очолювані Ф. Джалалієм, повстали, вбили Барабаша і приєдналися під Жовтими Водами до війська Б. Хмельницького.

Баранович Лазар (1620-1693) — політичний, церковний діяч, письменник. З 1650 по 1657 р. — професор і ректор Києво-Могилянської колегії. З 1657 р. — чернігівський і новгород-сіверський архієпископ. Обстоював незалежність української церкви від московського патріарха. Велику увагу приділяв розвитку шкільної справи і книгодрукування. Заснував друкарню в Новгороді-Сіверському, яку 1679 р. переведено до Чернігова. Автор творів полемічного жанру (трактатів, діалогів, памфлетів), віршованих оповідань. Дискутуючи з католиками та уніатами, Баранович торкався не лише теологічних, а й філософських і соціально-політичних проблем («Нова міра старої віри», 1676; «Меч духовний», 1666; «Труби словес проповідних», 1674). Баранович був музично обдарований, створив канти і духовні пісні («Херувимська пісня»). При своєму дворі мав хорову капелу. Похований у Борисоглібському соборі в Чернігові.

Баранюк Петро (справжнє ім'я — *Іван*; 1816-1860) — український майстер декоративної кераміки. Один із засновників школи керамічного розпису в м. Косові. Виготовляв миски, кахлі, прикрашені складним геометричним орнаментом і жанровими сценками.

Барвінський Василь Олександрович (1888-1963) — український композитор, піаніст, музикознавець, педагог, доктор мистецтвознавства (з 1940 р.), почесний доктор Українського університету в Празі (з 1938 р.). Навчався на юридичному факультеті Львівського університету і водночас протягом 1895-1906 рр. — грі на фортепіано у різних педагогів. Закінчив Празьку консерваторію. У 1911-1914 рр. працював у Празі, з 1914 р. — у Львові. В 1915-1939 рр. — професор і директор Вищого музичного інверситету ім. М. Лисенка у Львові. У 20-х роках концертував по містах Західної України. У 1928-1929 рр. виступав з власними концертами в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську. У 1939-1941 рр. і 1944-1948 рр — професор і директор Львівської консерваторії. Твори: кантанти «Заповіт» (на слова Т.Г. Шевченка, 1917), «Наша пісня, наша туга» (на сл. С.Ф. Черкасенка, 1933); для симфонічного оркестру —

«Українська рапсодія (1911); дитячі п'єси на теми українських народних пісень, хорові твори. Автор статей з історії української музики.

Басаргін Микола Васильович (1799-1861) — декабрист, поручик, член Тульчинської управи «Союзу благоденства», згодом Південного товариства декабристів. Належав до поміркованого крила. Засуджений до каторги. З 1835 р. на поселенні в Тобольській губернії.

Батий (*Бату*; 1208-1255) — монгольський хан, онук Чингісхана, засновник і хан (1243-1255) Золотої орди.

Бахметюк Олександр Петрович (1820-1882) — народний майстер кераміки. Автор декоративно-орнаментних і сюжетних розписів на керамічних виробках.

Бачинський Омелян Васильович (1833-1907) — актор, режисер. Засновник українського професійного театру в Галичині. У 1857-1863 рр. виступав у Києві, Кам'янці-Подільському, Житомирі (у п'єсах «Наталка Полтавка», «Назар Стодоля»). В 1864-1867 та 1871-1873 рр — директор Руського народного театру.

Башилов Михайло Сергійович (1821-1870) — російський художник. Разом з *Я. Бальменом* ілюстрував рукописний примірник «Кобзаря» Т.Г. Шевченка (1844). Автор портретів Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, картини «Наймичка» (1857) та ін.

Бенардос Микола Миколайович (1842-1905) — винахідник у галузі електрозварювання. Народився на Миколаївщині. Навчався в Київському університеті (1862-1866), Петровській землеробській та лісовій академії (Москва, 1866-1867). Винайшов способи дугового зварювання (1881), підводного зварювання і різання, точкового і шовного контактного зварювання.

Беринда Памво (?-1632) — український педагог, письменник, лексикограф. Працював у Стратині, Львові, Києві. Був завідувачем Києво-Печерської друкарні. Автор праці «Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіє» (1627).

Берлинський Максим Федорович (1764-1848) — український історик і археолог. Народився на Сумщині. Закінчив 1786 р. Київську академію.

Протягом 1788-1834 рр. учителював у Києві. Твори: «Короткий опис Києва» (1820), «Історичний огляд Малоросії та міста Києва» (1844).

Білецька Віра Юхимівна (1894-1933) — український фольклорист і етнограф. Народилася на Сумщині. Збирала і видавала робітничий фольклор, вивчала український народний одяг.

Біляшівський Микола Федотович (1867-1926) — археолог, етнограф. Навчався в 1887-1891 рр. у Київському університеті, закінчив 1891 р. Новоросійський університет в Одесі. Працював директором Київського історичного музею (1902-1923). Досліджував археологічні пам'ятки на території України від кам'яного віку до раннього середньовіччя.

Богомолець Олександр Олександрович (1881-1946) — український патофізіолог. Закінчив Новоросійський університет в Одесі (1906). Заснував у Києві Інститут експериментальної біології і патології та Інститут клінічної фізіології. Президент АН України з 1930 р. Під керівництвом Богомольця створено багатотомну працю «Основи патологічної фізіології». Група вчених на чолі з Богомольцем розробила интиретикулярну цитотоксичну сироватку. За його ініціативи 1938 р. відбулася перша конференція з питань довголіття, а також було створено диспансер для боротьби проти передчасного старіння. Праці Богомольця сприяли розвитку ендокринології, дослідженням у галузі імунітету та алергії, патології кровообігу.

Бодянський Осип Максимович (1808-1877) — український філолог, історик, письменник. Активно вивчав українську народну творчість. Підтримував тісні взаємини з видатними славістами, зокрема з П. Шафариком. Переклав російською мовою праці різних авторів з історії України. У 1844-1845 рр. зблизився з Т. Шевченком; брав участь у виданні збірки Я. Головацького «Народні пісні Галицької та Угорської Русі».

Боженко Василь Назарович (1871-1919) — учасник бойових дій в Україні 1918-1919 рр. Народився в сім'ї селянина с. Бережанки Олександрівського повіту Херсонської губернії. Брав участь у російсько-японській війні. У роки першої світової війни працював у механічних майстернях Києва. У жовтні 1917 р. — член виконкому Київської Ради. У 1918-

1919 рр. — командир Таращанського партизанського полку, який брав участь у боях проти німецьких військ і Директорії.

Бокаріус Микола Сергійович (1869-1931) — учений, один із засновників судової медицини. Закінчив медичний факультет Харківського університету (1895). З 1910 р. керував кафедрою судової медицини цього університету. Заснував перший в Україні науково-дослідний інститут судової експертизи (м. Харків). З 1923 р. — головний державний експерт України. Засновник і редактор журналів «Архів кримінології і судової медицини» та «Питання криміналістики і науково-судової експертизи» (українською мовою). Автор наукових праць і підручників із судової медицини та експертизи.

Боплан Гійом Левассер де (бл. 1600-1673) — французький військовий інженер. Автор опублікованих «Опису України» (1650) та карт України (1648-1650).

Борецький Іов (Іван Матвійович) (?-1631) — працював учителем, потім ректором Львівської братської школи. 1615 р. брав участь в організації Київської братської школи. З 1620 р. — київський православний митрополит. Можливо є автором знаменитого антиуніатського памфлету «Пересторога».

Боровиковські — українські живописці. **Лука Іванович Боровиковський (Боровик)** (?-1775) — родоначальник художньої династії. Писав ікони для церков Миргородщини і Полтавщини. Виконав портрет Данила Туптала (пізніше — митрополит Дмитрій Ростовський). Грав на гусях. Автор рукопису «Ноти церковних пісень». **Володимир Лукич Боровиковський** (1757-1825) — живописець, портретист, іконописець, мініатюрист. До 1788 р. жив і працював у Миргороді. Писав ікони і портрети у традиціях українського живопису XVIII ст. (портрети П. Руденка 1780-ті роки, О. Капніст, 1780; ікони «Богоматір з немовлям» 1784, «Богоматір на троні», 1780-ті роки, «Цар Давид», 1785). У 1787 р. на замовлення В. Капніста виконав кілька картин для палацу в Кременчуці, в якому мала зупинитися Катерина II під час подорожі у Крим (згоріли в 1788 р.). У 1788 р. оселився в Петербурзі навчався у І. Лампі. З 1795 р. — академік петербурзької Академії мистецтв, з 1802 — її радник. У петербурзький період написав портрети В. Арсенєвої (1795), М. Лопухіної

(1797), Павла I (1800), київського війта Б. Борщевського (1816) та ін.; ікони для угорських врат головного іконостасу Казанського собору в Петербурзі (бл. 1809), Покровської церкви в с. Романівці на Чернігівщині (1814-1815), Троїцького собору Олександрівської лаври в Петербурзі (20-ті роки XIX ст.) та ін.

Брюховецький Іван (?-1668) — гетьман Лівобережної України (1663-1668). Обраний у червні 1663 р. на раді в Ніжині. Його суперники Я. Сомко і В. Золотаренко були заарештовані й страчені. Підкорявся Москві. Запровадив воєводську адміністрацію. Зводив рахунки з політичними противниками. Незадоволені політикою Брюховецького козаки повстали і вбили його.

В

Василенко Віктор Іванович (1839-1914) — етнограф, дослідник художніх народних промислів. Народився на Полтавщині. Працював у Полтавському земстві. Вивчай культуру, побут, ремесла, історію братств і цехів Полтавщини. Автор праць «Вжитки селянські на Полтавщині» (1906), «Кустарні промисли сільських станів Полтавської губернії» (1885-1887), «Бандуристи і лірники» (1902).

Василько Ростиславич (?-1124) — князь теребовльський, син Ростислава Володимировича. Разом з братом Володарем Ростиславичем боровся за незалежність Галичини від Києва, воював проти Угорщини і Польщі. Після з'їзду князів у Любечі 1097 р. київський князь Святополк і володимировинський удільний князь Давид Ігорович осліпили Василька Ростиславича, але брат допоміг зберегти його володіння.

Ватутін Микола Федорович (1901-1944) — воєначальник, генерал армії (1943), В армії з 1920 р. У роки Другої світової війни виявив талант полководця. Командував військами Воронежського та 1-го Українського фронтів, брав участь у визволенні території України від німецько-фашистських військ. Помер від ран. Похований у Києві.

Вахвянин Анатоль Климентійович (1841-1908) — український композитор, письменник, педагог, музично-громадський діяч. Навчався в Перемишлі, Відні, Львові. Засновник і керівник музично-хорових товариств «Торбан» (1870), «Боян» (1890-1891), Музичної спілки (1903), Вищого музичного інституту у Львові (1903-1908). Автор опери «Купало», музики до драм, хорів, романсів, пісень, статей з історії української музики.

Величковський Яків Іванович (1689-1758) — український золотар. Працював у Києві. На замовлення Києво-Печерської лаври виготовляв ікони, шати, потири тощо.

Вересай Остап Микитович (1803-1890) — український кобзар. Походив з кріпаків. Виконував історичні, побутові, сатиричні пісні, народні думи. Вересай знав Т.Г. Шевченко, подарував йому «Кобзар». Виконавське мистецтво Вересая вивчав М. В. Лисенко.

Верлан (XVIII ст.) — один з керівників визвольної боротьби українського народу проти польської шляхти на Правобережній Україні в першій половині XVIII ст. Сотник надвірних козаків. На початку 1734 р. очолив гайдамацьке повстання на Брацлавщині й оголосив себе наказним полковником. Повстання охопило Поділля й Західну Україну. Після придушення повстання Верлан відступив у Молдову, Подальша доля невідома.

Верхратський Іван Григорович (1846-1919) — український філолог, письменник і природознавець. Закінчив 1868 р. Львівський університет. Автор праць з української діалектології, лексикології і термінології, підручників для середньої школи українською мовою з ботаніки, зоології, мінералогії.

Верьовка Григорій Гурійович (1895-1964) — хоровий диригент, композитор, педагог. Навчався 1918-1921 рр. у Київському музично-драматичному інституті (закінчив його екстерном 1933 р.). З 1919 р. викладав у навчальних закладах Києва і керував самодіяльними робітничими хорами. З 1943 р. — організатор, художній керівник і головний диригент Українського народного хору (з 1965 р. — його імені). Автор хорів, пісень, обробок народних пісень.

Виговський Іван Остапович (?-1664) — гетьман України (1657-1659). Навчався у Києво-Могилянській колегії. Керував справами Луцького земельного суду тощо. За Б. Хмельницького Виговський був генеральним писарем Запорозького війська. Будучи гетьманом уклав союз із Швецією і Кримом, розірвав відносини з Росією, підписав у вересні 1658 р. з поляками Гадяцький договір. Народні маси виступили проти такого договору, побоюючись повернення старих часів із польськими порядками. Їх підтримали запорозькі козаки на чолі з І. Сіркою. Зрікся булави.

Вишенський Іван (між 1545 і 1550 - після 1620) — публіцист. Народився в містечку Вишні на Галичині. В юнацтві прийняв чернецтво. Глибоко співчував стражданням народу, який перебував під владою польських феодалів. У своїх посланнях з Афону в Україну («Послание к утекшим от православное веры епископом», «Облічення діавола-миродержца», «Послание до всех обще в

Лядской земли живущих»), написаних протягом 1588-1614 рр., виступав проти польсько-католицької реакції.

Вишневецький Ієремія Михайлович (1612-1651) — князь, український магнат. Прийняв католицизм (1631). Придушував козацько-селянські повстання в Україні. Брав участь у війні 1632-1634 рр. проти Росії. Ставши коронним гетьманом (1649), боровся за відновлення польсько-шляхетського панування в Україні.

Вітовт (1350-1430) — литовський князь (1392 р.). Боровся за незалежність Литви від Польщі. Протягом 1406-1408 рр. тричі вторгався в Московське князівство. Ліквідував удільні князівства на території України. Воював проти татар. 1399 р. в битві на р. Ворсклі зазнав поразки, проте відняв у татар Південне Поділля. Вітовт заважав об'єднавчій політиці московських князів, підтримуючи їхніх суперників: 1427 р. — тверського, 1430 р. — рязанського князя.

Владислав III Варненчик (1424-1444) — король Польщі (з 1434 р.) і Угорщини (з 1440 р.). Син Владислава II Ягайла. За Владислава III на українських землях обмежено право переходу селян від одного пана до іншого. 1444 р. Владислав III уклав 10-річне перемир'я з Туреччиною, але порушив його. Загинув у битві з турками під Варною (Болгарія).

Владислав IV Ваза (1595-1648) — польський король (з 1632 р.). Син Сигізмунда III. Пішов на поступки українським православним магнатам. Прийняв «Статті для заспокоєння руського народу», за якими легалізувалася православна церква. Православним митрополитом обрано Петра Могилу (1632-1647). На час правління Владислава IV припадають значні селянсько-козацькі повстання в Україні (1637-1638), жорстоко придушені. Десятиріччя по тому (1638-1648) шляхта називала часом «золотого спокою».

Волков (Вовк) Федір Кіндратович (1847-1918) — етнограф, фольклорист, антрополог, археолог. Навчався в Новоросійському в Одесі та Київському університетах. Один з перших дослідників палеолітичних пам'яток на території України. Учасник «Комітету 12-ти» Старої громади; з 1899 р. — дійсний член Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Брав участь (як

один з упорядників) у зарубіжних українських виданнях творів Т.Г. Шевченка («Кобзар», т. 1-2, Прага, 1876; «Кобзар», Женева, 1878). З 1907 р. — приват-доцент, з 1917 р. — професор Петроградського університету.

Володимирко (*Володимир Володаревич*; 1104-1152) — князь Звенигородський (з 1124 р.), перемишльський (з 1129 р.), галицький (з 1141 р.). У 1144 р. створив єдине Галицьке князівство з центром у Галичі. Зробив спробу підкорити Волинь. Допомогавав Юрію Долгорукому у боротьбі за Київ. Успішно відбивав напади угорських і польських феодалів. Багато років воював з князем Іваном Ростиславичем (Берладником). З 1139 р. втручався в усобиці князів, брав участь у феодальній війні в Польщі (1142). 1152 р. був розбитий угорським королем Гейзою, але зміг досягти мирної угоди.

Волох Петро (1698-1768) — ювелір. Працював у Києво-Печерській лаврі. Разом з І. Завадовським, за моделлю С. Тарановського, для іконостаса Софійського собору 1747 р. виконав срібні царські врата.

Волошин Максиміліан Олександрович (*Кирієнко-Волошин*; 1877-1932) — поет, художник, критик. Закінчив Московський університет (1897). Жив у Коктебелі. Автор живописних творів «Блакитна затока» (1912), «Гірський пейзаж. Крим» (1916), «Рожеві сутінки» (1925), «Пейзаж з деревами» (1930) та ін., у яких відобразив природу Криму; статей про творчість художників.

Врангель Петро Миколайович (1878-1928) — замінив Денікіна на посту головнокомандуючого залишками Добровольчої армії. Встановив на півдні України жорсткий режим військової диктатури. Після поразки у Північній Таврії та Криму (листопад 1920 р.) втік за кордон.

Всеволод Велике Гніздо (1154-1212) — князь владимиристо-суздальський з 1176 р., син Юрія Долгорукого. Боровся проти бояр за зміцнення князівської влади, підкорив Київ, Переяслав, Рязань, Новгород. Робив успішні походи проти половців. Один з найвпливовіших князів на Русі. Почав титулувати себе «великим князем».

Всеволод Ольгович (?-1146) — князь чернігівський у 1127-1139 рр., великий князь київський з 1139 р. Учасник князівських міжусобиць. За його

правління значно зросли феодальні податки. Княжі тітуни Ратша, Тудор та інші жорстоко пригнічували народ. Смерть Всеволода Ольговича стала приводом до повстання 1146 р., в ході якого кияни вигнали його наступників з Києва.

Всеволод Ярославич (1030-1093) — великий князь київський з 1078 р. Син Ярослава Мудрого і батько Володимира Мономаха. Об'єднав під своєю владою Київ, Чернігів, Смоленськ, Переяслав, землі над Волгою. В союзі з братами Ізяславом і Святославом вів боротьбу проти половців. Підтримував зв'язки з Німеччиною, Візантією. Високоосвічена людина, володів п'ятьма мовами. Брав участь у складанні «Руської правди» («Правди Ярославичів»), Заснував Видубицький монастир у Києві.

Всеслав Брячиславич (?-1101) — князь полоцький з 1044 р. У 1067 р. потрапив у полон до Святославичів у Києві. Звільнений повсталими киянами у 1068 р. і посаджений на київський престол. Організував оборону Києва від половців. Вигнаний після придушення повстання. Повернувся до Полоцька. Всеславу Брячиславичу присвячено цілий цикл билин.

Г

Гасвський Григорій Парфенович (1872-1933) — режисер, художник і педагог. Народився у Тульчині. Закінчив 1894 р. Київський університет і музичну школу М. Тутковського. Працював за кордоном. З 1918 р. — професор Київського музично-драматичного інституту ім. М.В. Лисенка. Автор першого в Україні посібника з режисури «Завдання режисера» (в книзі «Театральний порадник», 1920). Вистави: «Повстання Марі» В. Винниченка, «Вогні Іванової ночі» Г. Зудермана (обидві — 1918).

Галаган Микола (1882 - після 1945) — громадський і політичний діяч, публіцист, за фахом фізик. Народився на Чернігівщині. Член Революційної української партії (РУП), пізніше — соціал-демократичної спілки, з 1917 р. — член УСДРП, представник Центральної Ради на Кубані, згодом в Румунії, за Гетьманщини (1918) — директор департаменту Міністерства народного здоров'я; за Директорії — голова української дипломатичної місії в Будапешті. В еміграції у Відні — голова Українського допомогового комітету, в Празі — голова Українського громадського видавничого фонду, організатор і голова Української громади (1927-1939). Автор мемуарів «З моїх споминів», публікацій з фізики.

Галагани — поміщики, власники великих земельних маєтностей на Лівобережній Україні XVIII — початку ХХ ст. Походили з козацької старшини. **Гнат Іванович Галаган** (?-1748) — чигиринський (1709-1713), потім прилуцький (1714-1739) полковник. Брав участь у Північній війні 1700-1721 рр. Допомагав царському військові 1709 р. зруйнувати Запорозьку Січ. Відзначався жорстокістю щодо селян. **Григорій Павлович Галаган** (1819-1888) — громадський діяч, поміщик на Полтавщині і Чернігівщині. Як член підготовчих комісій реформи 1861 р. обстоював інтереси українських селян. У пам'ять померлого сина заснував Колегію Павла Галагана в Києві (1871), матеріально підтримував видання «Киевской старини».

Галаневич Євген (1886-?) — юрист. Закінчив Київський університет (1909). У 1917 р. — військовий прокурор корпусного суду. З березня 1918 р. — завідувач кодифікаційного та видавничого відділу канцелярії Української

Центральної Ради. З червня 1918 р. — начальник відділу Департаменту загальних справ Державної канцелярії, з лютого 1919 р. — директор того ж Департаменту, з квітня 1920 р. — віце-директор Державної канцелярії. З квітня 1921 р. — директор Канцелярії Ради Республіки УНР.

Галик Алімпій (бл. 1685-1763) — живописець і гравер. Народився на Київщині. Працював у Києві. Брав участь у розписах Успенського собору (1724-1731) і Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври (1742-1744). Збереглися його рисунки.

Галятовський Іоаникій (?-1688) — український письменник, церковний і громадський діяч. Закінчив Києво-Могилянську колегію, з 1657 р. — її ректор. Викладав риторику. З 1669 р. — архімандрит Єлецького монастиря в Чернігові. Автор збірки проповідей «Ключ розуменія...» (три видання: 1659, 1663, 1665; український переклад — 1985), збірок легенд «Небо нове» (1665, 1677, 1699) і «Скарбница потребная» (1676), теологічного трактату «Души людей умерлих» (1687) та полемічно-публіцистичних трактатів, написаних книжною українською і польською мовами, спрямованих проти католицизму та унії. Найбільшим досягненням української полемічної літератури другої половини XVII ст. були «Фундаменти», де Галятовський спростовує тридцять католицько-уніатських «фундаментів» єдності Русі з Римом.

Гамалії — старшинсько-козацький рід XVII — XVIII ст. **Григорій Михайлович Гамалія** (?-1702) — лубенський полковник (1665-1668; 1687-1688). У 1659 р. був послом І. Виговського в Туреччині. Повернувшись в Україну, став прибічником І. Брюховецького. Потім підтримував П. Дорошенка. **Андрій Михайлович Гамалія** (?-1696) — лохвицький сотник, генеральний осавул (1689-1694). Прибічник І. Мазепи.

Гамарник Ян Борисович (1894-1937) — політичний, державний і військовий діяч. Народився в Житомирі в родині дрібного конторського службовця. Брав участь у січневому (1918) повстанні у Києві проти Центральної Ради як керівник загальноміського Військово-революційного комітету. За Гетьманщини (квітень 1918 р.) — член підпільного Всеукраїнського центру «Повстанська дев'ятка», один з керівників підпільних

більшовицьких організацій в Одесі, Харкові, Криму під час німецько-австрійської окупації. 1919 р. як член Реввійськради 12-ї армії, комісар 58-ї дивізії брав участь у поході Південної групи військ під командуванням Й.Е. Якіра. У 1920-1923 рр. — голова Одеського, Київського губкомів КП(б)У, голова Київського губвиконкому. З 1929 р. — начальник Політуправління Червоної Армії і член Реввійськради СРСР; відповідальний редактор газети «Красная звезда». З 1930 р. — заступник наркома оборони СРСР і заступник голови Реввійськради СРСР. Під час масових сталінських репресій покінчив життя самогубством. 1955 р. реабілітований по справі про учасників так званої антирадянської троцькістської військової організації.

Ганжа Іван (?-1648) — сподвижник Б. Хмельницького. Учасник козацьких морських походів, згодом — старшина у війську польського магната О. Конецпольського. На початку народного повстання перейшов на бік повстанського війська. У 1648 р. — уманський полковник. Загинув у битві під Пилявцями.

Ганицький Тадей Денисович (1844-1937) — скрипаль, педагог, диригент, композитор. Навчався в Одесі, Відні, Берліні. Виступав з концертами в Італії, Німеччині, Польщі, Росії, Україні. Викладав музичні дисципліни в Берліні, Варшаві, Лодзі, Петербурзі. Засновник і директор музичної школи в Кам'янці-Подільському. Автор симфонічних і хорових обробок, п'єс, науково-методичних розробок, статей і рецензій.

Ганцов Всеволод (1892-1979) — мовознавець, науковий співробітник Всеукраїнської академії наук (ВУАН) у Києві, співредактор академічного словника української мови 1924-1932 рр. На інспірованому процесі «Спілки визволення України» (1930) засуджений до восьми років ув'язнення. У 1956 р. повернувся до Чернігова, де намагався відновити наукову діяльність. До ув'язнення працював над проблемами нормалізації української літературної мови, історією білоруської мови. Особливе значення мають праці Ганцова з української історичної діалектології. Виходячи з опису північноукраїнських говорів Чернігівщини, дійшов висновку, що українська мова сформувалася із злиття двох говіркових груп — південної і північної, продовженням яких є

сучасні південно-західні й північні українські діалекти. Це дало змогу переглянути класифікацію діалектології і схему історії української мови.

Гаркуша Семен Іванович (1739-1784) — ватажок повстанських загонів в Україні в 70-80-х роках XVIII ст. З дев'яти років жив на Запорозькій Січі, де й дістав прізвисько Гаркуша. Був знайомий з І. Гонтою і брав участь у Коліївщині. У 1784 р. в Ромнах був заарештований і після жорстоких катувань засланий на довічну каторгу в м. Херсон.

Гатцук Микола (XIX ст.) — український фольклорист, мовознавець і письменник. Видав збірку пісень, дум, приказок і прислів'їв «Ужинок рідного поля» (1857) та «Дев'ять струн української бандури» (1863), де подано пісні з нотами. Займався питаннями українського правопису. Написав підручник «Українська абетка» (1861). Автор драми «Оксана» (1907).

Ге Григорій Миколайович (1830-1911) — письменник, культурний діяч. Брат художника-передвижника М.М. Ге. Гімназичну освіту здобув у Києві. Закінчив 1854 р. петербурзьку школу гвардійських підпрапорщиків та кавалерійських офіцерів. З 1855 р. працював мировим посередником у селах Поділля. Пізніше жив у Херсоні і Миколаєві. Був ініціатором заснування і першим директором першої громадської бібліотеки в Херсоні (1871-1873). Писав українською і російською мовами. Автор п'єс «Ганнуся» (1870), «Каникулы» (1868), «Шквал» (1892).

Гедеон (князь *Святополк-Четвертинський*; XVII ст.) — митрополит Лівобережної України (1685-1690). Обраний на Елекційному соборі в Києві у 1685 р. Наступного року українська православна церква на східних землях була підпорядкована московському патріарху, а Гедеону залишено лише Київську архієпархію.

Гермайзе Осип (Йосип) Юрович (1892 - після 1935) — історик. Професор Київського університету, реорганізованого в Інститут народної освіти (ІНО) в 20-ті роки; науковий співробітник ВУАН, керівник археографічної комісії. Дослідник історії Коліївщини. Автор праць, присвячених громадським рухам в Україні XIX-XX ст. Редактор багатьох історичних збірників і документальних матеріалів. Засуджений у зв'язку з

процесом «Спілки визволення України» (СВУ), після відбуття заслання в Ярославлі та на Соловках знову заарештований, подальша доля невідома.

Гізель Інокентій (бл. 1600-1683) — український церковний та освітній діяч, історик. Родом з Пруссії. Закінчив Києво-Могилянську колегію (1642). Викладач і ректор (з 1646 р.) Києво-Могилянської колегії. З 1656 р. — архімандрит Києво-Печерської лаври, керівник її друкарні, звідки вийшли у світ «Києво-Печерський патерик (1661) і перший підручник з історії України «Синопис» (1674), авторство якого приписують самому Гізелю. Автор богословських і філософських творів («Мир з богом людини», 1669; «Твір про всю філософію», 1645-1647).

Гладкий Йосип Михайлович (1789-1866) — кошовий отаман задунайських запорожців, пізніше наказний отаман Азовського козацького війська.

Гладкий Матвій (?-1652) — миргородський полковник; Брав участь у боях під Корсунем, Пилявцями і Збаражем. У Берестецькій битві 1651 р. (коли татари полонили Б. Хмельницького) виконував обов'язки гетьмана.

Глібов Леонід Іванович (1827-1893) — поет, байкар. Народився на Полтавщині. Закінчив 1855 р. Ніжинський ліцей. Автор понад 100 байок, у яких засуджував кріпосницькі порядки, ліричних поезій, поеми «Перекотиполем, п'єси «До мирового», творів для дітей.

Гнилосиров (Гнилосир) Василь Степанович (1836-1901) — письменник, журналіст, педагог. Народився в м. Кобеляки (тепер Полтавська обл.). Навчався в Харківському університеті. Вчителював на Харківщині та у м. Звенигородці (тепер Черкаська обл.). У 1873-1895 рр, завідував міським двокласним училищем у Каневі. Друкувався у журналах «Основа», «Зоря», «Киевская старина».

Гоголь Микола Васильович (1809-1852) — письменник, найвизначніший, представник української школи в російській літературі. Народився на Полтавщині. Закінчив Ніжинську гімназію вищих наук. У 1828 р. переїхав до Петербурга. У циклі повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1831-1832) змалював поетичний образ України, овіяний повір'ями і легендами.

Автор псевісті-епопеї «Тарас Бульба» (1835) про героїчну боротьбу українського народу проти чужоземних гнобителів. У повісті. «Шинель», комедії «Ревізор», поемі «Мертві душі» (т. 1, 1842) показав непарадний бік дворянського життя. Опублікував розвідку з історії України «Погляд на утворення Малоросії» (1834).

Голий Гнат (XVIII ст.) — запорозький козак, один з керівників гайдамацького руху на Правобережній Україні в 30-40-х роках. Організував у Чорному лісі (у верхів'ях р. Інгулу) загін. В 1741 р. Голий стратив у с. Степашках (Вінницька обл.) колишнього гайдамацького ватажка С. Чалого, який зрадив і перейшов на службу до польської шляхти.

Головатий Антон (Антін) Андрійович (1744-1797) — козацький старшина, полковник Бузького козацького війська, один із засновників Чорноморського козацького війська під протекторатом Г. Потьомкіна. З 1796 р. — кошовий отаман Чорноморського козацького війська.

Голота Ілля (?-1649) — козацький полковник, сподвижник Б. Хмельницького.

Голуб Олифер Остапович (?-1628) — гетьман реєстрового козацтва (1622 — 1623). Провадив щодо Польщі лояльну політику. У 1625 р. брав участь у війні з поляками як полковник козацького війська. Під час походу 1628 р. козаків на Крим загинув у бою з татарами.

Голубович Всеволод (1890-?) — політичний та державний діяч. У 1917 р. — член ЦК УПСР, за Центральної Ради з літа 1917 р. — генеральний секретар шляхів, згодом — торгівлі і промисловості, перший голова української делегації на переговорах у Бересті-Литовському (січень 1918 р.), після проголошення IV Універсалу — голова Ради народних міністрів (до гетьманського перевороту). Заарештований і знищений сталінським режимом у 1930-х роках.

Голубович Сидір (1873-1938) — громадський діяч, адвокат, посол до австрійського парламенту від Галичини і до Галицького сейму, член Головної української ради, державний секретар із судових справ Української

національної ради (1918), голова секретаріату ЗУНР (1919), один із засновників українського національно-демократичного об'єднання.

Гордієнко Кость (?-1733) — кошовий отаман Запорозької Січі. Підтримував державницьку ідею І. Мазепи. До 1728 р. очолював Олешківську Січ, сподвижник П. Орлика.

Горкуша (Гаркуша) Филон (XVII ст.) — козацький полковник, сподвижник Б. Хмельницького. Влітку 1648 р. очолював козацький загін, що його послав Б. Хмельницький на допомогу білоруським повстанцям проти литовської шляхти. Навесні 1651 р. разом, із загонами М. Небаби, А. Ждановича захищав північні кордони України від нападу війська Я. Радзивілла. Посол Б. Хмельницького в Москві (1654).

Горленко Василь Петрович (1853-1907) — літературний критик, мистецтвознавець, фольклорист та етнограф. Походив з відомого українського старшинського роду. Навчався в Ніжинському ліцеї та в Сорбонні. З часу заснування журналу «Киевская старина» (1882) був одним з його співробітників.

Горська Алла Олександрівна (1929-1970) — живописець. Працювала у галузі станкового і монументального живопису. В 1964 р. Горську виключено зі Спілки художників за відтворення протестуючого Шевченка на вітражі Київського університету. Діяч дисидентського руху 60-х років.

Грабенко (Конощенко) Андрій Михайлович (1857-1932) — фольклорист, земський діяч, статистик. Учасник Єлизаветградської громади 1880-х років, Херсонської громади. В січні 1885 р. Грабенка було заарештовано і взято під нагляд поліції (тривав до 1897 р.). Член ТУП. З 1927 р. Грабенко працював у складі; Етнографічної комісії ВУАН.

Грабянка Григорій Іванович (?- бл. 1738) — козацький літописець. Обіймав посади гадяцького полкового осавула, обозного, судді. З 1729 р. — гадяцький полковник. Відомий як автор цінного історичного твору літописного характеру «Действия презельной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки... Року 1710». В

1992 р. видано українською мовою «Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки» (переклад із староукраїнської Р.Г. Іванченка).

Гребінка Євген Павлович (1812-1848) — письменник. Народився на хуторі Убіжище поблизу Пирятина (тепер с. Мар'янівка Полтавської області), в сім'ї маломоєтного дворянина. Закінчив 1831 р. Ніжинську гімназію вищих наук. З 1834 р. працював у Петербурзі. Сприяв викупу Т.Г. Шевченка з кріпацтва, допоміг видати 1840 р. «Кобзар». У 1834 р. вийшла збірка байок Гребінки «Малоросійські приказки», де він викривав хабарництво суддів, сваволю поміщиків, неучтво. Романтична поезія Гребінки проіннята любов'ю до України, захопленням її героїчною історією. Поема «Богдан» (1843) — один з найкращих тогочасних творів про Б. Хмельницького.

Греков (Греків) Олександр (1875-1958) — генерал-хорунжий генерального штабу армії УНР. Родом з Чернігівщини. В 1917-1918 рр. — командир другої Сердюцької дивізії, згодом — військовий міністр УНР. Учасник дипломатичних переговорів з Антантою в Одесі, з червня 1919 р. — начальний вождь Української галицької армії і організатор Чортківської офензиви. З 1921 р. в еміграції. У 1945-1956 рр. — в'язень сталінських концтаборів (схоплений в Відні 1945 р. агентами НКВС). Помер і похований у Відні.

Григорій (Григор'єв) Матвій (1888-1919) — колишній офіцер царської армії, отаман українського війська. Підтримував Директорію, діяв у районі Миколаєва (1918). У березні — квітні 1919 р. допомагав більшовикам у наступі на Миколаїв, Херсон, Одесу. У травні 1919 р. виступив проти більшовиків, очолив повстання, ліквідоване Червоною Армією. Перейшов на бік Махна. Убитий махновцями.

Григорович Василь Іванович (1786-1865) — історик мистецтва. Народився на Полтавщині. Сприяв розвитку мистецької освіти в Україні. Брав участь у звільненні з кріпацтва Т. Шевченка (поет присвятив йому поему «Гайдамаки»).

Грузинський Олександр Сергійович (1881-1954) — філолог, палеограф. Закінчив 1909 р. Київський університет. Автор праць про мову, графіку,

орнамент староукраїнських писемних пам'яток, про творчість Г. Сковороди, Ф. Прокоповича.

Грушевський Михайло Сергійович (1866-1934) — історик, політичний та громадський діяч. З 1894 р. Грушевський — завідуючий кафедрою історії Східної Європи у Львівському університеті. У 1908-1913 рр. — редактор «Записок Українського наукового товариства». Грушевський був засновником (1908) Товариства українських поступовців (ТУП), а з березня 1917 р. — головою Центральної Ради. У 1919 р. виїхав за кордон; брав участь в організації часописів «Східна Європа», «Борітеся, поборете», «Наш стяг», заснував у Відні Український соціологічний інститут. 1924 р. повернувся в УРСР.

Грушевський Олександр Сергійович (1877-1943) — історик, літературознавець, етнограф. Брат М.С. Грушевського. Був членом Української Центральної Ради. З 1917 р. — приват-доцент Київського університету. У 1920-1936 рр. — голова Комісії АН України по складанню історико-географічного словника України. Наукові інтереси Грушевського як історика зосереджувались переважно навколо проблем суспільного й економічного життя України XIV—XIX ст.

Гулак Микола Іванович (1822-1899) — педагог, учений. Родом з Полтавщини. Закінчив Дерптський (Тартуський) університет. У 1845-1847 рр. працював у канцеляріях київського, подільського і волинського генерал-губернаторів. Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, належав до його лівого крила. Автор наукових праць з історії, філософії, літературознавства, математики.

Гулак-Артемівський Петро Петрович (1790-1865) — поет. Народився в м. Городищі (тепер місто Черкаської обл.) в сім'ї священника. Навчався в Київській академії (до 1813 р.), з 1817 р. — у Харківському університеті, 1821 р. захистив дисертацію на звання магістра історії. З 1838 р. — декан словесного факультету, в 1841-1849 рр. — ректор Харківського університету. В літературі виступив як байкар («Пан та Собака», «Тюхтій та Чванько» та ін.).

Гулак-Артемівський Семен Степанович (1813-1873) — композитор. Закінчив Київську духовну семінарію, з 1838 р. навчався у композитора

М.І. Глінки, потім в Італії у П. Романі. Автор першої української опери «Запоржець за Дунаєм», музики до водевілю «Ніч на Івана Купала», солоспівів. Укладач статистико-географічної таблиці міст Російської-імперії (1854).

Гулевичівна Єлизавета (Галшка) Василівна (1575-1642) — одна із засновниць Київського браства. Заповітом (1615) відписала свої маєтки в Києві для заснування монастиря, шпиталю та школи, що стало початком Києво-Могилянської академії. Останні роки життя провела в Луцьку, де брала активну участь діяльності Луцького братства.

Гуляницький Григорій (XVII ст.) — ніжинський полковник (1656-1659), за походженням з волинської шляхти. Брав участь у ліквідації повстання Барабаша і Пушкаря (1657), відзначився в обороні Конотопа (1659). Після поразки І. Виговського усунутий від полковництва. У 1663 р. брав участь у поході П. Тетері на Лівобережжя. У 1664 р. внаслідок інтриг Тетері ув'язнений у тюрмі в Марієнбурзі.

Гуслистий Кость Григорович (1902-1973) — історик і етнограф. Працював в Інституті історії АН України (1936-1954), Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України (1954-1970). Автор праць з історії та культури України XIV—XVIII ст., з питань етнічного розвитку українського народу.

Д

Даль Володимир Іванович (1801-1872) — лексикограф, письменник, етнограф. Народився в м. Луганську. Закінчив 1829 р. медичний факультет Дерптського (тепер Тартуський) університету. Основна праця Даля — «Тлумачний словник живої великоруської мови» (т. 1-4, 1863-1866), що містить близько 200 тис. слів. Прожив майже 20 років в Україні, знав українську мову, зібрав цінний український фольклорний і мовний матеріал. Зібраний Далем матеріал для українського словника (близько 8 тис. слів) залишився неопублікованим.

Даниїл Паломник — давньоруський мандрівник і письменник другої половини XI ст. — початку XII ст. Ігумен одного з монастирів у Чернігові. У 1106-1108 рр. здійснив подорож у Палестину, відвідав Єрусалим, Назарет, Віфлеєм, Ієрихон та інші міста, пов'язані з біблійною історією. Автор «Життя и хождения Данила Русьскыя земли игумена». Значне місце в творі займають легендарно-апокрифічний матеріал та опис християнських святинь. До нашого часу дійшло близько 100 списків «Хождения». Його перекладено багатьма європейськими мовами.

Данилевич Василь Юхимович (1872-1936) — український історик і археолог. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. З 1902 р. — доцент Харківського університету, з 1907 р. — доцент Київського університету. В 30-х роках — професор Інституту Червоної професури (Київ). Належав до так званої Київської школи істориків В. Антоновича. Працював в історичних установах, створених при Українській академії наук (УАН) М.С. Грушевським.

Данилевський Григорій Петрович (псевдонім *А. Скавронський*; 1829-1890) — письменник. Народився на Харківщині. Закінчив 1850 р. Петербурзький університет. Зазнав впливу демократичних ідей. Автор творів про життя, побут, культуру, історичне минуле українського народу. Досліджував історію української літератури. Данилевський — один з перших біографів українського ученого В. Каразіна. Провадив просвітницьку діяльність

в Україні. Бібліотека Данилевського (понад 3 тис. томів) зберігається у Харківській науковій бібліотеці ім. В. Короленка.

Данькевич Костянтин Федорович (1905-1984) — композитор, педагог, диригент. Закінчив 1929 р. Одеський музично-драматичний інститут. В 1941-1944 і 1956-1966 рр. — голова Спілки композиторів України. Автор опер «Трагедійна ніч» (1935), «Богдан Хмельницький» (1951, друга редакція 1953), «Назар Стодоля» (1960), балету «Лілея» (1939), двох симфоній, камерних, хорових творів.

Дараган Юрій (1894-1926) — поет. Народився в сім'ї службовця. Закінчив Тираспольське реальне училище. Учасник Першої світової війни. З 1920 р. жив у Польщі, з 1923 р. — у Чехословаччині. Навчався в Українському вищому педагогічному інституті (Прага), не закінчив через тяжку хворобу. Автор збірки «Сагайдак» (1925). Вірші на історичні теми та поема «Мазепа» містять філософське осмислення окремих подій і періодів Історії України.

Дашкевич Микола Павлович (1852-1908) — історик, літературознавець і фольклорист, академік Петербургської АН з 1907. р. Народився в с. Бежів Житомирської обл. Працював у Київському університеті. З кінця 90-х років — голова Історичного товариства Нестора-літєписця. Представник культурно-історичної школи та порівняльно-історичного методу у літературознавстві. Історіограф. Автор «Нарисів історії української літератури ХІХ ст.» (1888).

Дашкевич Роман (1892-1975) — генерал-хорунжий армії УНР, організатор «Січей» (фізкультурних організацій військового спрямування, поширених у Галичині в 1900-1930 рр., а також на Буковині, Закарпатті), Українських січових стрільців та корпусу січових стрільців у Києві (1917). Голова молодіжної пожежно-спортивної організації «Луг», редактор місячника «Вісті з Лугу». Після Другої світової війни — в еміграції в Австрії.

Дельвіг Сергій (1866-1944) — генерал-полковник армії УНР, військовий історик, артилерист, начальник інспекторату артилерії Генерального штабу армії УНР (з листопада 1917 р.), керівник української місії на переговорах з Польщею (червень 1919 р.), голова української військової надзвичайної місії в Румунії (1919-1921). Після 1921 р. — в еміграції в Румунії.

Дем'янчук Василь Климентійович (1897-1942) — мовознавець. Автор праць «Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в.», «Бібліографічний огляд української діалектології за рр. 1914-1927».

Денікін Антон Іванович (1872-1947) — генерал-лейтенант російської царської армії. Один з організаторів Добровольчої армії. В 1919-1920 рр. — головнокомандуючий білогвардійськими збройними силами півдня Росії. З весни 1919 р. армія Денікіна розпочала наступ на Україну, громила українські культурні організації, школи, газети, видавництва, окупувала Київ (вересень-грудень 1919 р.). Денікін сповідував ідеї «єдиної неділимої Росії», реставрації російського монархізму. З квітня 1920 р. в еміграції.

Дерібас (de Рібас) Йосип Михайлович (1749-1800) — російський адмірал (з 1798). Народився в Неаполі. Іспанець за походженням. З 1772 р. — на російській військовій службі. Брав участь у війнах з турками 1768-1774 і 1787-1791 рр. У 1794 р. керував будівництвом морської гавані і м. Хаджибей, 1795 р. перейменованого на Одесу.

Джалалій (Джеджалій) Філон (XVII ст.) — полковник прилуцький, потім кропивнянський, з татарського роду. Один з найближчих помічників Б. Хмельницького. Учасник битв під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом. Під час Берестецької битви обраний наказним гетьманом. Виконував дипломатичні доручення, очолював посольство до Стамбула 1648 р., де було укладено союз із Туреччиною.

Дилецький Микола Павлович (бл. 1650 — після 1723) — український музичний теоретик, композитор, диригент, педагог. Навчався у Віленській академії. Автор праці «Грамматика музикальна» (1677), багатоголосих композицій.

Дівович Семен (XVIII ст.) — письменник. Навчався у Київській академії і Петербурзькому університеті. Був перекладачем Генеральної військової канцелярії в м. Глухові. 1762 р. написав у формі діалогу великий віршований твір «Разговор Великороссии с Малороссией», в якому яскраво висловлено ідею національної державної самостійності України.

Діонісій Балабан (XVII ст.) — митрополит київський, потім Правобережної України (1657-1663). На Елекційному соборі, що відбувся вже після смерті Б. Хмельницького, за І. Виговського, на митрополита було обрано Діонісія Балабана. Про цей собор не попереджали Москву, і Діонісій Балабан дістав посвячення від царгородського патріарха. Це свідчить про те, що українська церква протягом певного часу після Переяславської ради зберігала свою незалежність від Московського патріархату. Але потім руїна зачепила і церкву.

Діофант (II ст. до н.е.) — полководець поїтійського царя Мітрідата VI Євпатора. Діофант очолив три військових походи на Крим, щоб відбити наступ скіфів на Херсонес і Боспорську державу. Під час третього походу придушив повстання скіфів на Боспорі під проводом Савмака, після чого Боспор було приєднано до Понтійського царства.

Дніпрова Чайка (псевдонім **Василевської Людмили Олексіївни**; 1861-1927) — письменниця, перекладачка. Закінчила 1879 р. гімназію в Одесі, вчителювала. Брала участь у роботі київської «Просвіти». 1884 р. подала на VI археолого-етнографічній з'їзд (Одеса) три зошити «Українських народних пісень, що їх співають у Дніпровському уїзді Тавричеської губернії».

Дністрянський Станіслав Северинович (1870-1935) — юрист, громадсько-політичний діяч. Закінчив Віденський університет (1893). Професор Львівського, а згодом Празького університету. Як член австрійського парламенту (1907-1918) був автором низки законів. 1919 р. емігрував. Академік ВУАН (з 1928 р.). Автор праць з цивільного права (українською, чеською, німецькою мовами).

Добриня (X ст.) — воєвода великого князя київського Володимира Святославича; його дядько. Допоміг Володимирові перемогти Ярополка Святославича й посісти великокнязівський престол. Допомігав, за літописними даними, Володимирові поширювати християнство на Русі, зокрема в Новгородській землі.

Довженко Олександр Петрович (1894-1956) — кінорежисер, письменник, сценарист, художник. Один із засновників української

кінематографи. Закінчив 1914 р. Глухівський учительський інститут, навчався в Києві в Академії мистецтв. Працював на Одеській кінофабриці (1926-1928), на Київській студії художніх фільмів (1929-1941), на «Мосфільмі» (з 1946 р.). Новаторською і визначальною у творчості Довженка стала його кінопоема «Звенигора» (1928). На Міжнародному кінофестивалі в Брюсселі (1958) фільм Довженка «Земля» (1930) визнано одним з дванадцяти найкращих фільмів усіх часів і народів. Весною 1941 р. Довженко завершив роботу над кіноповістю «Тарас Бульба» за однойменним твором М. Гоголя, зйомки фільму припинилися у зв'язку з війною. У повісті «Україна у вогні» (1943) Довженко розповів гірку правду про причини наших поразок і прорахунків у перші роки війни. Сталін заборонив друкувати й екранізувати її. Довженка позбавили права повертатися в Україну й очолювати Київську кіностудію. Відтоді він жив і працював у Москві, зазнаючи несправедливих звинувачень. За життя Довженка не друкували і не приймали до постановки через відсутність образу вождя «Повість полум'яних літ» (1944, екранізувала 1961 р. Ю.І. Солнцева). Написав автобіографічну повість «Зачарована Десна» (1957), п'єси «Потомки запорожців» («На зламі століть», 1943-1953), «Життя в цвіту» (1955). Через несприятливі умови незакінченими залишилися роман «Золоті ворота», повість «Загибель богів», кінокомедія «Цар», п'єси «Міра життя» та «Заступник дурня». Ім'ям Довженка названо Київську кіностудію художніх фільмів (1957). У 1983 р. встановлено премію ім. О. П. Довженка.

Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (1867-1934) — історик, фольклорист, етнограф. Закінчив 1894 р. Київський університет. З 1902 р. — професор цього університету. Після 1917 р. працював переважно в Білорусі. Видав цінні фактичним матеріалом праці з історії Київської Русі, Великого князівства Литовського, з історії селянства Білорусі тощо. Вивчав суспільні течії в Росії, передусім декабристський рух.

Долинський Лука (бл. 1745-1824) — живописець. Написав ікони для собору Святого Юра, церков Святого Духа, П'ятницької, Святого Онуфрія, всі — у Львові. Очолив роботи по оформленню Успенського собору в Почаєві (1807-1810).

Доманицький Василь Миколайович (1877-1910) — історик, філолог, фольклорист і бібліограф. Закінчив 1900 р. історико-філологічний факультет Київського університету. Деякий час учителював. Автор теоретичної праці «Козаччина на переломі XVI і XVII в., 1591-1603» (1904). Перевірив за рукописами і прижиттєвими публікаціями велику частину поезій Т.Г. Шевченка. Редактор «Історії України-Русі» М. Аркаса.

Донцов Дмитро Іванович (1883-1973) — український критик, публіцист, політичний діяч. Навчався 1900-1907 рр. у Петербурзькому, 1909-1911 рр. — Віденському університетах. Був членом УСДРП. В уряді Скоропадського очолив Українське телеграфне агентство (1918), заснував партію українських хліборобів-демократів. З 1922 р. мешкав у Львові, 1939 р. емігрував за кордон. У 1948-1953 рр. викладав українську літературу в Монреальському університеті (Канада). У працях «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926) Донцов виклав основні засади ідеології націоналізму.

Дорошенко Володимир Вікторович (1879-1963) — літературознавець, бібліограф. Родом з Полтавщини. Закінчив 1913 р. філософський факультет Львівського університету. Член Револьюційної української партії (РУП), згодом — УСДРП. Протягом 1908-1944 рр. — бібліотекар, згодом — директор бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка, заступник директора Львівського філіалу Бібліотеки АН України. 1944 р. виїхав за кордон, з 1949 р. жив у США, де співробітничав з українськими емігрантськими організаціями. Автор ряду літературно-критичних праць, збірки статей на літературно-громадські теми «Житє і слово» (1918), статті про Наукове товариство імені Шевченка (1913) та ін.

Дорошенко Дмитро Іванович (1882-1951) — політичний діяч, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф. Нащадок козацько-гетьманського роду з Чернігівщини. Навчався у Варшавському та Петербурзькому університетах. Закінчив 1909 р. Київський університет. Працював у журналах «Украинский вестник» (1906) та «Україна» (1907), в редколегії газети «Рада» (1907-1909), редагував тижневик «Дніпрові хвилі» (1910-1913) та «Літописи» (1909-1913). Засновник товариства «Просвіта» на Катеринославщині. Видав

1914 р. у Катеринославі «Повний збірник творів Т.Г. Шевченка». З 1908 р. — секретар Українського наукового товариства у Києві, з 1923 р. — член Наукового товариства імені Шевченка. У травні-листопаді 1918 р. був міністром закордонних справ гетьманату. В 1919 р. — приват-доцент Кам'янець-Подільського університету. З 1919 р. — в еміграції. Працював в Українському вільному університеті у Відні, у Карловському у Празі та Варшавському університетах. Викладав історію України в коледжі св. Андрія у Вінніпегу. (1947-1950). Більшість наукових досліджень написав під час еміграції. Їх кваліфікують як праці нового методологічного підходу до висвітлення минулого України, як роботи оригінального наукового синтезу.

Дорошенко Михайло (?-1628) — козацький полковник з 1618 р. Брав участь у поході гетьмана П. Сагайдачного на, Москву. В 1625-1628 рр. — гетьман реєстрових козаків. Здійснював умови Куруківського договору 1625 р., проводячи політику зменшення напруження між козаками і польським урядом. Водив козаків у походи на Крим. Загинув під Бахчисараєм.

Драй-Хмара Михайло Панасович (справжнє прізвище — *Драй*, 1889-1939) — поет, літературознавець, перекладач. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Студював фонди бібліотек і архівів Львова, Будапешта, Загреба, Белграда та Бухареста, працював у Петроградському університеті. 1917 р. повернувся в Україну. В 1918-1923 рр. — професор Кам'янець-Подільського університету, в 1923-1929 рр. — професор кафедри українознавства Київського медичного інституту. У 1930-1933 рр. працював у Науково-дослідному інституті мовознавства при ВУАН. Належав до літературного угруповання «неокласиків». Причиною переслідувань поета став сонет «Лебеді» (1928), сприйнятий офіційною критикою як виступ проти радянської дійсності, як войовничий виклик з боку опозиції. Заарештований 1935 р. за звинуваченням у націоналістичній контрреволюційній діяльності і засланий на Колиму. Реабілітований 1956 р. Єдина прижиттєва збірка віршів — «Проростень» (1926), дві інші — «Сонячні марші» та «Залізний обрій» — побачили світ у 1969 р. Автор манускрипту «Леся Українка» (1926). Твори Драй-Хмари виходили також за кордоном: збірник

«Поезії» (Нью-Йорк, 1964). Наукове товариство імені Шевченка в Нью-Йорку перевидало майже всі дослідницькі праці Драй-Хмари («З літературно-наукової спадщини», 1979).

Дрогобич Юрій (Котермак, син Доната; бл. 1450-1494) — учений, перший з відомих вітчизняних докторів медицини. Пеходив з родини ремісника. Навчався в Краківському університеті, де 1470 р. здрубув ступінь бакалавра, 1473 р. — магістра. Ступінь доктора медицини і філософії Дрогобич здобув у Болонському університеті, в якому він викладав астрономію й медицину, а в 1481-1482р. був ректором. З 1488 р. — професор медицини та астрономії Краківського університету. Його лекції слухав М. Коперник. З Кракова Дрогобич не раз приїжджав в Україну. Дрогобич є першим відомим вітчизняним автором друкованої книги. Його твір «Прогностична оцінка 1483 року» видано латинською мовою у Римі 1483 р. Книгу присвячено переважно питанням астрономії.

Дрозд (Дрозденко) Василь (?-1665) — ватажок повстанців на Правобережній Україні 1664-1665 рр. Після усунення П. Тетері виявив свої претензії на гетьманську булаву, але був, узятий у полон. П. Дорошенком був розстріляний.

Дубровський Василь Васильович (1897-1966) — український історик, громадський діяч. Професор Харківського університету, працював на кафедрі академіка Д.І. Багалія, яка була осередком ВУАН. Після другої світової війни емігрував за кордон. Член Української вільної академії наук, заснованої 1945 р. з Аугсбурзі (Західна Німеччина). Належав до школи істориків України В.Б. Антоновича. Автор праць «Про Гилянський поход 1725 р.» (1928), «Селянські рухи на Україні після 1861 р.» (1928), «Селянські втечі на Лівобережній Україні» (1928), «Найновіша советська концепція історії України» (1956), «Музеї на Україні».

Е

Енгельгардти — російські поміщики, родичі Г.О. Потьомкіна, які володіли маєтностями в Звенигородському, повіті Київської губернії, зокрема містечком Вільшана та селами Моринці та Кирилівка. У поміщика П.В. Енгельгардта 4.05.1838 р. був викуплений з кріпацтва Т.Г. Шевченко.

Є

Євпраксія Всеволодівна (1071-1109) — давньоруська князівна, дочка великого князя київського Всеволода Ярославича, сестра Володимира Мономаха, німецька імператриця. В 1088 р. була заручена з німецьким імператором Генріхом IV, діставши ім'я Адельгейди, 1097 р. виїхала в Угорщину, а звідти — на батьківщину, де 1106 р. постриглася у черниці.

Євпраксія Мстиславівна (*Зоя, Добродія*; 1108-1172) — київська князівна, дочка великого князя Мстислава Володимировича, онука Володимира Мономаха, дружина (з 1122) візантійського царевича Олексія (після шлюбу мала ім'я Зоя). З молодих років вивчала народну медицину, лікувала хворих (звідси прізвисько Добродія). Автор наукового трактату «Мазі» — своєї рідної енциклопедії лікарських знань XII ст.

Єлизавета Петрівна (1709-1762) — російська імператриця у 1741-1762 рр. Дочка Петра I і Катерини I. Захопила престол за допомогою гвардії і при підтримці дворянства. У 1742 р. таємно обвінчалася з українським козаком, співаком придворної капели О.Г. Розумовським. На прохання української старшини відновила гетьманство в Україні, за її вказівками на Глухівській раді 1750 р. гетьманом було обрано К.Г. Розумовського.

Єлизавета Ярославна (?-1076) — дочка великого князя київського Ярослава Мудрого. З 1044 р. дружина лицаря Гаральда Суворого. Після загибелі Гаральда Єлизавета Ярославна в 1067 р. вийшла заміж за короля Данії Свена Естрідсена.

Єськович Михайло (XVI ст.) — отаман надвірних козаків українського магната Дмитра Вишневецького, першого відомого в історії козацького гетьмана. В березні 1556 р. козацький загін під керівництвом Єськовича брав участь у поході російського війська на Крим і в здобутті фортеці Очаків та визволенні від татарської неволі багатьох українських бранців. Виконував дипломатичні доручення Д. Вишневецького у Москві.

Єфименко Олександра Яківна (дівооче прізвище — *Ставровська*; 1848-1918) — історик, етнограф. Працювала в Чернігові (з 1877 р.), Харкові (з 1879 р.). Брала участь у створенні історико-філологічного товариства при

Харківському університеті. Викладала історію України. Досліджувала творчість Т. Шевченка, Г. Сковороди, і Котляревського. Опублікувала два томи збірника «Південна Русь», «Нариси історії Правобережної України», «Історію України та її народу» і фундаментальне дослідження в двох томах «Історія українського народу». У 1910 р. Харківський університет їй першій серед жінок тогочасної Російської імперії присвоїв звання почесного доктора історії.

Єфименко Петро Петрович (1884-1969) — археолог, академік АН України. Народився в Харкові в сім'ї О.Я. та П.С. Єфименків. Після закінчення Петербурзького університету працював у музеях та наукових установах. У 1946-1954 рр. — директор Інституту археології АН України. Автор наукових праць «Первісне суспільство», «Палеолітичні пам'ятки УРСР і сучасний стан їх вивчення», «Кріпость Ярослава Мудрого в Києві» та ін., досліджень з історії та культури давніх слов'ян, з етнографії.

Єфименко Петро Савич (псевдонім — П. Одинець; 1835-1908) — український етнограф, народознавець. Народився в с. Великий Токмак на Запоріжжі. Навчався у Харківському і Московському університетах. За участь у Харківсько-Київському таємному товаристві був засланий до Пермі, а потім в Архангельську губернію. Разом з дружиною О.Я. Єфименко вивчав історію промислів, вірувань і побут населення Чернігівщини та Слобідської України. Автор праць «До питання про українське народництво», «Українські обрядові пісні», «Збірник малоросійських заклинань», «Кустарні, відходні та деякі сільські промисли в Сумському повіті», «Рудні на Сіверщині», «Матеріали для вивчення економічного становища селян Харківського повіту», в яких обстоював самотність українського народу. Керував виданням «Харківського календаря», в якому багато уваги приділяв народознавчим, економічним, правовим і регіональним проблемам.

Ж

Жаботинський Володимир Євгенович (1880-1940) — єврейський мислитель і літератор, один з керівників Всесвітньої сіоністської організації. Народився в Одесі. Своє життя присвятив національно-визвольній справі, єврейського народу. Керував загонами єврейської самооборони в Одесі та Єрусалимі. Член «Ліги оборони прав єврейського народу в Росії», всесвітньої єврейської молодіжної організації. Автор праць з національного питання. Крім єврейських тем, охоплював широке коло проблем, пов'язаних з національно-визвольним рухом українського народу.

Жаткович Юрій (1855-1920) — історик Закарпатської України. Народився в Ужгороді. Закінчив Ужгородський богословський інститут. Обіймав церковні посади в Береговому і Сваляві. Автор «Короткого нарису історії української літератури», статей з церковної історії та етнографії Закарпаття, перекладів угорською мовою творів І. Франка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, М. Коцюбинського.

Жданов Андрій Олександрович (1896-1948) — один з найближчих соратників Й. Сталіна, секретар ЦК ВКП(б) з ідеології (з 1944 р.). Під його керівництвом та за безпосередньою участю було розгорнуто кампанію проти багатьох діячів науки, літератури, мистецтва в усіх республіках колишнього СРСР. В Україні ідеологічні репресії спрямовувалися проти так званих українських буржуазних націоналістів. Нищівна критика нових напрямів науки, зокрема генетики, кібернетики, а також діяльності інститутів історії України, історії української літератури АН України, творчих спілок, редакцій ряду журналів і газет мала вкрай негативний вплив на розвиток вітчизняної науки і культури.

Жданович Антон (XVII ст.) — київський полковнику. Командував родами козаків на Польщу і Литву, очолював посольства до Туреччини (1650) і Польщі (1653). Після смерті Б. Хмельницького перейшов на бік І. Виговського.

Жебуньов Сергій Олександрович (бл. 1849-1924) — учасник народницького руху. Народився в сім'ї поміщика Олександрівського повіту

Катеринославської губернії. Навчався в Харківській гімназії. У 1873 р. виїхав до Цюріху, де організував народницький гурток. З метою пропаганди своїх поглядів серед селянства, поселився 1874 р. в с. Кошарах Чернігівської губернії. (тепер Сумська область). Цього ж року заарештований і засланий до Тобольська. У 90-х роках відійшов від революційної діяльності.

Желябов Андрій Іванович (1851-1881) — революціонер-народник. Народився у Феодосійському повіті в сім'ї кріпака. Вчився на юридичному факультеті Новоросійського (в Одесі) університету, звідки був виключений за участь у студентському русі. Здійснюючи «ходіння в народ», поселився в Городищі на Черкащині, мав стосунки з Київською громадою. Брав участь в організації «Народна воля», був автором її програмних документів. Організовував замах на представників царської влади. Страчений разом з іншими учасниками вбивства Олександра II.

Жемчужников Лев Михайлович (1828-1912) — художник. Вчився в петербурзькому пажеському корпусі й відвідував Академію мистецтв. У 50-х роках жив в Україні, де збирав фольклор. У 1860 р. познайомився з Т.Г. Шевченком, був прихильником і популяризатором його творчості. Продовжуючи традиції шевченківської «Живописної України», під такою самою назвою видав 1861-1862 рр. свій альбом офортів як додаток до журналу «Основа».

Жила Іван (?-1737) — ватажок гайдамацького загону, запорозький козак. Загін, очолюваний Жилою перебував у Чорному лісі на р. Цибульнику. В 1736 р. гайдамаки під проводом Жили оволоділи кількома містечками й укріпленими замками в Київському воєводстві та зруйнували навколишні шляхетські маєтки. Загинув у бою кримськими татарами під Переволочною.

Житецький Гнат (Ігнат) Павлович (1866-1929) — літературознавець, історик, книгознавець. Син П.Г. Житецького. Протягом 1890-1924 рр. учительовав у середніх навчальних закладах Петербурга і Києва. Один із засновників Всенародної бібліотеки України при ВУАН (тепер Центральна наукова бібліотека АН України ім. В.І. Вернадського), в якій завідував відділом рукописів (1922-1929). Автор ґрунтовних статей про українських письменників

і вчених І. Вишенського, М. Марковського, М.О. Максимовича, М. Смотрицького, Т.Г. Шевченка, М.І. Костомарова, М.П. Драгоманова.

Житецький Іродіон Олексійович (1851-1913) — публіцист, етнограф, громадський діяч. Брав активну участь в громадському русі Києва, Одеси. У 1878 р. разом з групою учасників березневих студентських виступів виключений з Київського університету і висланий до Вятської, а у 1882 р. — до Астраханської губернії. Автор етнографічних праць «Зміна народностей у Південній Росії», «Нариси побуту астраханських калмиків» та ін.

Житецький Павло Гнатович (1837-1911) — український філолог, педагог, громадський діяч, член Наукового товариства імені Шевченка у Львові, активний учасник Старої громади. Закінчив 1864 р. Київський університет. У 1868-1880 і 1882-1893 рр. працював у навчальних закладах Києва. Досліджував історію української літературної мови. Автор першої ґрунтовної праці з історичної фонетики української мови «Нарис звукової історії малоруською наріччя» (1876). Житецький багато зробив для розвитку української лексикографії, заклав основи теорії і практики українського перекладу. Створив кілька підручників для різних типів середніх навчальних закладів («Теорія поезії», «Нариси з історії поезії»).

Жук Михайло Іванович (1883-1964) — художник і поет. Народився в м. Каховці в сім'ї робітника-малюра. Вчився у Київській рисувальній школі та Краківській академії мистецтв. В 1925-1953 рр. викладав у м. Одесі в художній школі та університеті. Працював у галузі живопису, графіки, художньої кераміки. Створив з натури галерею портретів українських діячів літератури та мистецтва: І. Франка, М. Коцюбинського, В. Винниченка, М. Хвильового, Б. Лепкого, П. Тичини, М. Бажана, В. Сосюри, В. Блакитного, В. Чумака, М. Зерова, М. Вороного та ін. Автор спогадів, оповідань, віршів, казок.

Жураковські (Жураховські) — український старшинський рід. *Михайло Жураковський* (XVII ст.) — сосницький сотник (1649). *Яків Жураковський* (?- бл. 1704) — глухівський сотник, ніжинський полковник (1678-1685), брав участь у боях (1677) проти турецько-татарських військ під Чигирином. *Лук'ян Якович Жураковський* (?-1718) — наказний ніжинський полковник (1708-1718).

Василь Якович Жураковський (?-1730) — генеральний осавул (1719-1724), член першої Малоросійської колегії, прибічник наказного гетьман П. Полуботка. В січні 1724 р. його за наказом Петра I було заарештовано і ув'язнено. Після звільнення повернувся в Україну.

Жураховський Данило Данилович (?-1867) — український актор і антрепренер. У 20-х роках ХІХ ст. працював зі своєю трупою переважно на півдні України. В 50-х роках оселився в Севастополі, де побудував театр, в якому давав вистави навіть під час облоги Севастополя в ході Кримської війни 1853-1856 рр. Як актор виступав у комедійних ролях.

Журба Андрій (?-1768) — ватажок одного з гайдамацьких загонів під час Коліївщини. Боровся проти польської шляхти (Біла Церква, Фастів). Загинув у липні 1768 р, в с. Блощинцях у бою з царським військом, яке послала Катерина II на допомогу полякам для придушення антифеодального повстання. Як соратник М. Залізняка Журба згадується у народних піснях.

Журба Василь (XVIII ст.) — полковник повстанських загонів під час селянської війни під проводом О. Пугачова (1773-1775). Після поразки О. Пугачова в кінці 1774 р. організував нові повстанські загони на території Слобідської і Лівобережної України, а також в районі Воронежа та Ростова-на-Дону. Очолювані ним повстанці більше року продовжували, боротьбу, спираючись на підтримку селян. Після поразки повстання місцеві жителі переховували Журбу. Подальша доля невідома.

Забіла Віктор Миколайович (1808-1869) — поет. Навчався у Ніжинській гімназії вищих наук (1822-1824). Творчості Забіли характерні риси романтизму. Пісенна форма лірики близька до народної творчості. Вірші «Гуде вітер вельми в полі», «Не щебечи, соловейку» покладені на музику М. Глінкого. Перебував у дружніх стосунках з Т.Г. Шевченком, який узимку 1847 р. жив на його х. Кукуріківщина (нині Забілівщина Борзнянського району Чернігівської області) і намалював портрет Забіли та зобразив його під іменем Віктора Олександровича у повісті «Капитанша». Брав участь у похороні Т.Г. Шевченка і впорядкуванні його могили.

Забіла Наталя Львівна (1903-1985) — письменниця, перекладачка. У 1925 р. закінчила Харківський інститут народної освіти. Вчителювала, працювала в редакціях журналів «Нова книга», «Барвінок», в Українській книжковій палаті. Писала переважно для дітей. Збірки віршів «Ясоччина книжка» (1934), «Про дівчинку Маринку» (1956) та ін. Драматичну казку Забіли «Троянові діти» (1971) удостоєно премії ім. Лесі Українки. Твори Забіли гостросюжетні, динамічні, розкривають психологію вчинків і поведінки героїв. Автор перекладів казок О. Пушкіна, творів М. Некрасова, С. Мйхалкова, А. Барто, С. Маршака, К. Чуковського. Журнал «Малютко» встановив премію ім. Н.Л. Забіли за кращий літературний твір року.

Заболотний Данило Кирилович (1866-1929) — український мікробіолог та епідеміолог, академік. В 1919-1923 рр. — ректор Одеського медичного інституту.

Завадовський (Завадов) Євстахій (1660-1690) — гравець по дереву. Працював у Києві, Львові. Автор гравюр «Євангеліст Іоанн» (1683), «Вседержитель на престолі» (Псалтир, 1697), «Євангеліст Лука» (Євангеліє, 1694) та ін.

Завадський Петро Васильович (1838—1894) — один із засновників Харківсько-Київського таємного товариства — організації різночинної інтелігенції. У 1856 р. закінчив Харківський університет. Один з авторів статуту та секретар Харківського таємного товариства (1856). Організатор

недільних шкіл у Харкові. Заарештований у 1860 р. і засланий у Петрозаводськ. У 1861 р. повернувся на Полтавщину.

Загоровський Василь Петрович (?-1580) — український письменник. Активно сприяв організації першого Волинського культурного осередку. Автор твору «Духовное завещание Василя Загоровского, кастеляна брацлавского. Наставленіє детям и правила для их воспитания, распоряженіє об устройстве церквей, госпиталей и школы» (1577), в якому, крім педагогічних порад, дає настанову не цуратися української мови і народних звичаїв. Заповів гроші на будівництво лікарні та переписування книг.

Закревський Микола Васильович (псевдонім *М. Шагінян*; 1805-1871) — історик, фольклорист, етнограф, лінгвіст, письменник. Автор «Опису м. Києва» (1868), цінного значним фактичним матеріалом, збірки українських пісень, дум, приказок, прислів'їв «Старосвітський бандуриста» (1860-1861), «Словника малоросійських ідіом» на 11 тис. реєстрових слів (за творами української літератури і фольклору).

Залізняк Максим (XVIII ст.) — запорозький козак, один з керівників Коліївщини. Його героїчна доля знайшла відображення у поемі Т. Шевченка «Гайдамаки» та в однойменному романі Ю. Мушкетика.

Залозний Петро Федорович (1866-1921) — мовознавець і педагог, Автор підручника «Коротка граматики української мови», (ч. 1-2, 1906-1913), який значною мірою сприяв унормуванню української граматичної термінології, збірки поезій «Русалочка», оповідань.

Заньковецька Марія Костянтинівна (справжнє прізвище — *Адасовська*; 1854-1934) — актриса і театральна діячка. Одна із засновниць українського професійного театру. Навчалася у приватному пансіоні в Чернігові (вчитель М. Вербицький). 1882 р. дебютувала в Єлизаветграді в першому українському професійному театрі, очолюваному М. Кропивнацьким. Була провідною артисткою труп М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського, П. Саксаганського та І. Карпенка-Карого. Заньковецька — майстер художнього перевтілення в сценічний образ. З однаковою майстерністю виступала як у драматичних, так і в музичних виставах. Ролі:

Наталка, Терпилиха («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Галя («Назар Стодоля» Т. Шевченка), Харитина, Софія («Наймичка», «Безталанна» І. Кариенка-Карого) та ін.

Заславський Євген Йосипович (1845-1878) — революціонер, організатор і керівник «Південноросійського союзу робітників» (1875). З кінця 60-х років — учасник студентського руху в Петербурзі, у 1872 р. переїхав до Одеси, де організував для робітників друкарню, касу взаємодопомоги та бібліотеку. У грудні 1875 р. у зв'язку з розгромом «Союзу» заарештований і в 1877 р. засуджений до 10 років каторги. Помер у в'язниці.

Земка Тарасій Левович (?-1632) — автор віршів, передмов до церковних книг, перекладів з грецької і латинської мов.

Земляк Василь Сидорович (справжнє прізвище — *Вацук*; 1923-1977) — письменник. Народився в с. Конюшівці Вінницької області. Закінчив Житомирський сільськогосподарський інститут. У своїх творах відобразив минуле подільського села, боротьбу українського народу проти німецько-фашистських загарбників, суперечливі проблеми селян післявоєнного періоду. Автор повістей «Кам'яний Брід» (1957), «Гнівний Стратіон» (1960), романів «Лебедина згря» (1971), «Зелені Млини» (1976).

Зизаній (Зизаній-Тустановський) Лаврентій Іванович (справжнє прізвище — *Кукіль*; ?-1634) — педагог, письменник, перекладач, церковний діяч. Викладав у братських школах Львова, Бреста, Вільнюса. У 20-х роках XVII ст. прибув до Києва, працював у Києво-Печерській друкарні редактором, перекладачем. Активний діяч аптикатолицького руху. Автор надрукованих у Вільнюсі «Грамматіки словенської съвершеного искусства осми частій слова...» та букваря «Наука ку читанню і розуменю писма словенского», до якого додав церковнослов'янсько-український словник «Лексис» (1596).

Зизаній (Зизаній-Тустановський) Стефан Іванович (справжнє прізвище — *Кукіль*; 1570-1600) — письменник і освітній діяч. Брат Лаврентія Зизанія. Один із засновників Львівської братської школи. У трактаті «Казанье святого Кирила...» (1596) викривав зловживання церковної верхівки та обгрунтовував необхідність дотримання релігійних канонів.

Зібер Микола Іванович (1844-1888) — вітчизняний економіст. Закінчив 1866 р. юридичний факультет Київського університету. У 1873-1875 рр. — доцент, професор кафедри політекономії і статистики цього університету. Член «Комітету 12-ти» Старої громади. У січні 1876 р. на знак протесту проти звільнення М.П. Драгоманова виїхав до Швейцарії. Зустрічався з К. Марксом і Ф. Енгельсом, пропагував економічну теорію К. Маркса, однак не сприймав у марксизмі неминучості пролетарської революції, був прихильником еволюційного розвитку. Вважав, що перехід до нового ладу відбудеться мирним шляхом через кооперативний рух. Автор статей «Економічна теорія Маркса», «Давід Рікардо і К. Маркс в їх суспільно-політичних дослідженнях» (1885).

Золотаренко Василь Никифорович (?-1663) — ніжинський полковник (1658-1663). Разом з братом — наказним гетьманом І. Золотаренком — брав участь у поході українського козацького війська в Білорусь (1654-1655). Підтримував гетьмана І. Виговського, однак у 1659 р. виступив проти нього. Після Чорної ради (1663) звинувачений у зраді і з наказу гетьмана І. Брюховецького страчений.

Золотаренко Іван Никифорович (?-1655) — ніжинський полковник (1653-1655), сподвижник Б. Хмельницького. З 1654 р. — наказний гетьман. На чолі 20-тисячного українського козацького війська під час війни з Польщею брав участь у визволенні Мінська в 1655 р. Загинув у жовтні 1655 р. під час облоги Старого Бихова.

I

Іванишев Микола Дмитрович (1811-1874) — український історик права. З 1840 р. — професор. Автор праць «Відомості про початок унії, виявлені в актах Київського центрального архіву» (1858), «Про давні сільські общини в Південно-Західній Росії» (1863) та ін.

Івасюк Володимир Михайлович (1949-1979) — поет і композитор. Автор тексту і музики пісень «Я піду в далекі гори» (1968), «Червона рута» (1969), «Водограй» (1969), «Пісня буде поміж нас» (1971) та ін. Всього написав близько 40 пісень у лірико-естрадному жанрі на слова сучасних поетів.

Івасюк Микола Іванович (1865-1937) — український живописець. Народився в м. Заставна Чернівецької області. Навчався у віденській (1884-1889) та мюнхенській (1890-1896) АМ. Твори: «Битва під Хотинном» (1903), «В'їзд Б. Хмельницького в Київ» (1912); портрети Ю. Федьковича (1885), Т. Шевченка (1925), Л. Українки (1925). 1899 р. організував у Чернівцях першу на Буковині художню школу, де викладав до 1908 р.

Ігор Ольгович (?-1147) — князь новгород-сіверський, з 1146 р. — великий князь київський. Брав участь у міжусобній князівській боротьбі на боці чернігівських князів. Городяни Києва, невдоволені утисками Ольговичів, підняли повстання, під час якого Ігора Ольговича було вбито.

Ігор Святославич (1150-1202) — князь новгород-сіверський. Брав участь у боротьбі за великокнязівський престол, спираючись на допомогу половців. У 1185 р. спільно з іншими князями виступив у похід проти половців. Похід закінчився невдачею. Ігор Святославич потрапив у полон, звідки йому пощастило втекти. Похід 1185 р. є сюжетною основою «Слова о полку Ігоревім».

Ізяслав Давидович (?-1162) — чернігівський князь (з 1151 р.) і великий князь київський (1154-1155). Вів боротьбу за великокнязівський престол з нащадками Володимира Мономаха.

Ізяслав Мстиславич (близько 1097-1154) — великий князь київський. У 1146 р. заволодів престолом, скориставшись із повстання проти Ольговичів. У 1149 р. Юрій Долгорукий вигнав Ізяслава Мстиславича з Києва, але в 1151 р.

він знову захопив у Києві владу і князував тут до кінця життя. Ізяслав Мстиславич розірвав церковні зв'язки з Константинополем і 1147 р. призначив київським митрополитом Климента Смолятича. Про його князування йдеться в Іпатіївському літописі.

Ізяслав Ярославич (1024-1078) — великий князь київський з 1054 р. Під час київського повстання 1068-1069 рр. утік до Польщі. В 1069 р. за допомогою поляків повернувся до Києва. В 1073 р. знову втік до Польщі, а в 1077 р. удруге захопив Київ і великокнязівський престол. Брав участь у складанні другої частини «Руської правди» — «Правди Ярославичів».

Ільницький Лука Васильович (1844-?) — громадський діяч, архівіст, видавець. Належав до Київської громади. У 1871-1881 рр. працював у Київському архіві давніх актів. У 1873-1876 рр. був дійсним членом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства з Києва. Мав у Києві книгарню української книги (до 1885 р.). Розповсюджував українську літературу в Галичині і на Закарпатті. Засланий до Сибіру.

Іоанн (XVI ст.) — український живописець. У Львівському музеї українського мистецтва зберігається написана ним ікона «Богоматір» із с. Лискуватого (Лемківщина).

Іоанн (XVIII ст.) — український живописець, ієромонах. Брав участь у розписах Троїцької надбрамної церкви у Києво-Печерській лаврі.

Ірчан Мирослав (літературний псевдонім *Андрія Дмитровича Бабюка*; 1897-1937) — український письменник. У 1914 р. закінчив Львівську учительську семінарію. Під час першої світової війни був у загонах січових стрільців. У 1922-1929 рр. перебував у Чехословаччині та Канаді, працював у пролетарських громадських організаціях. З 1929 р. у Харкові очолював письменницьку організацію «Західна Україна», яка об'єднувала літераторів і художників — вихідців із Західної України. Ірчан був відповідальним редактором журналу «Західна Україна». Його перший твір «Сміх Нірвани» (1918) був позначений впливом символізму. Інші твори були присвячені спогадам про події 1917-1921 рр. в Україні, повстанню селян у Східній Галичині.

Іскра Захар Юрійович (?-близько 1730) — корсунський полковник (1684-1707), один з керівників визвольного руху на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту. В 1683 р. брав участь у поході проти турецьких загарбників. Пізніше Іскра сформував козацький полк на Корсунщині. Підтримував визвольну боротьбу, очолювану С. Палієм. Щоб схилити Іскру на свій бік, польський уряд надав йому та його синам шляхетство, але він відмовився. У 1704 р. перейшов з Корсунським полком на Лівобережну Україну. Прихильник приєднання Правобережної України до Росії.

Іскра Іван Іванович (?-1708) — полтавський полковник (1696-1703). Брав участь у походах на турецько-татарські фортеці у пониззі Дніпра. В 1700 р. очолив великий козацький загін у Лівобережній Україні. Конфліктував з Мазепою, за що той позбавив Іскру полковництва. У серпні 1707 р. Іскра та генеральний суддя В.Л. Кочубей надіслали Петру I листа, в якому викривали таємні зносини Мазепи з поляками. Проте Мазепі вдалося зобразити це повідомлення як наклеп. Іскра та Кочубей були видані Мазепі і страчені. Потім Іскру та Кочубея було поховано в Києво-Печерській лаврі.

Іскра Іван Якович (?-1659) — козацький полковник. На початку 1658 р. брав участь у повстанні під проводом М. Пушкаря проти шляхетсько-старшинського угруповання, очолюваного гетьманом І. Виговським. Восени 1658 р. разом з кошовим отаманом І. Сіркою та наказним гетьманом І. Безпалим організував на Лівобережній Україні повстання проти І. Виговського. Іскра був одним з претендентів на посаду гетьмана. Загинув у бою з загонами І. Виговського.

Іслам-Гірей III (1604-1654) — кримський хан (1644-1654). Проводив агресивну зовнішню політику: грабував і брав у полон мирне населення України, Росії і Польщі. В 1648 р. вступив у союз з Б. Хмельницьким проти Польщі. Але у битвах під Зборовом (1649), Берестечком (1651), Жванцем (1653) Іслам-Гірей III зраджував Б. Хмельницького. Після рішення Земського собору 1653 р. та Переяславської ради 1654 р. про встановлення тісного воєнно-

політичного союзу України з Росією Б. Хмельницький розірвав союз з Іслам-Гіреєм III.

ї

Їжакевич Іван Сидорович (1864-1962) — український живописець і графік. Народився в с. Вишнополі (тепер Тальнівський район Черкаської області). У 1876-1882 рр. навчався в Лаврській іконописній майстерні, в 1882-1884 рр. — у Київській рисувальній школі, в 1884-1888 рр. — у Петербурзькій АМ. Працював у галузі станкового і монументального живопису, книжкової ілюстрації. Друкував у російських ілюстрованих журналах малюнки, в яких показував життя, побут, історичне минуле українського народу. Створив ряд картин з історії України: «Заколот селян у с. Веселому», «Повстання селян у Галичині проти феодального гніту під керівництвом Мухи в 1490 р.», «Битва козаків з шляхтою», «Гайдамаки під Уманню» та ін. Ілюстрував. Творчості Їжакевича властиві глибока народність образів і реалістична виразність зображальних засобів.

Й

Йогансен Михайло (Майк) Гервасійович (літературні псевдоніми *В. Вецеліус, М. Крамар*; 1895-1937) — український письменник. Закінчив 1916 р. Харківський університет. Був членом Спілки пролетарських письменників «Гарт» та Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). Автор поетичних збірок «Д'горі», «Револуція», «Крокове коло», «Балада про війну і відбудову». В романі «Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі-Руперта та інших», повісті «Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки Альчести у Слобожанську Швейцарію» і збірках оповідань розвивав пригодницький жанр. Виступав як літературознавець («Як будуються оповідання»), переклав окремі твори Г. Уеллса.

Йордан (VI ст.) — історик готів. Автор праці «Про походження та діяння готів» (виклад подій доведений до 551 р.) — одного з основних джерел з історії готів та інших племен Північного Причорномор'я. У праці містяться цінні відомості і про місця розселення та етнічну єдність слов'ян.

Йосиф Сліпий (1892-1984) — богослов, кардинал і патріарх української греко-католицької церкви. У 1926 р. очолив духовну семінарію, а в 1928 р. — богословську академію у Львові. В листопаді 1944 р. після смерті митрополита А. Шептицького став його наступником. У 1945 р. заарештований за релігійні переконання та національно-визвольні ідеї. Перебував у тюремному ув'язненні з деякою перервою до 1963 р. Звільнений з в'язниці за клопотанням папи Іоанна ХХІІІ. Вийшовши за кордон, домігся відновлення у Римі Українського католицького університету, випуску богословських праць. Помер у Римі 1984 р. У серпні-вересні 1992 р. прах Й. Сліпого перенесено з Риму до Львова у собор св. Юра.

К

Кавалерідзе Іван Петрович (1887-1978) — скульптор, кінорежисер, драматург. Автор пам'ятників княгині Ользі в Києві, Т. Шевченку в Ромнах, Полтаві, Сумах; Г. Сковороді у Лохвиці та Києві та ін. Створив портретну галерею образів українських акторів. Поставив фільми «Перекоп» (1930), «Коліївщина» (1933), «Григорій Сковорода» (1958) та ін. Писав п'єси, спогади.

Каганович Лазар Мойсейович (1893-1991) — політичний діяч. За пропозицією Й. Сталіна у 1925 р. очолив Компартію України. Причетний до згортання політики українізації, до політичних репресій проти української інтелігенції, державних та партійних діячів. Діяльність Кагановича в Україні спричинилася до появи опозиції, тому в 1928 р. його було переведено до Москви. Каганович був причетний до організації голодомору 1932-1933 рр. в Україні. У 1947 р. знову очолив Компартію України, тоді ж відновилися репресії проти української інтелігенції, звинувачуваної в прихильності до буржуазного націоналізму.

Капущак Іван Олексійович (1807-1868) — громадський діяч Галичини. Обраний послом до австрійського парламенту (1848-1849), де виголосив промову проти гніту поміщиків та австрійських загарбників. Брав участь у боротьбі селян за право користуватися лісами.

Каргер Михайло Костянтинович (1903-1976) — археолог, історик, мистецтвознавець, закінчив Петроградський університет (1923), працював у Російському музеї в Ленінграді, в Інституті археології АН СРСР. Досліджував питання історії давньоруської культури, мистецтва давньоруських міст Києва, Переяслава-Хмельницького, Галича, Володимира-Волинського, де під його керівництвом проводилися реставраційні та археологічні роботи. Один з авторів фундаментальних праць «История культуры Древней Руси» (1-2 т., 1957-1961), «Древний Киев» (1-2 т., 1958-1961).

Касіян Василь Ілліч (1896-1976) — художник-графік. Навчався у Празькій академії образотворчих мистецтв (1920-1926). З 1927 р. викладав у Київському художньому інституті. Твори (дереворити, гравюри, малюнки — «Іван Франко», «Т. Шевченко», ілюстрації до «Кобзаря» Т. Шевченка, повістей «Борислав сміється» І. Франка, «Земля» О. Кобилянської, новел В. Стефаника

та ін.) відзначаються романтичною піднесеністю образів, композиційною вишуканістю, технічною віртуозністю. Автор праць з мистецтвознавства. З 1972 р. встановлено премію ім. В. Касіяна. У 1982 р. в м. Снятині відкрито художньо-меморіальний музей Касіяна.

Керенський Олександр Федорович (1881-1970) — політичний діяч. Очолював фракцію трудовиків у 4-й Державній думі. Після розгрому Корнілова Керенський став верховним головнокомандуючим. 07.11.1917 р. В липні 1917 р. в ході переговорів з Центральною Радою у Києві, згодився визнати її законним урядом України, але остаточне вирішення питання про автономію України відкладалося до Установчих зборів, що й зафіксовано III Універсалом.

Кий, Щек, Хорив і Либідь — три брати і сестра, які, за переказом, вміщеним у «Повісті временних літ», були засновниками Києва. Археологічними розкопками на згаданих у «Повісті» київських горах знайдено залишки поселень і городищ, що поклали початок Києву. Вважають, що Кий був реальною історичною особою — полянським князем, який жив у кінці VI — на початку VII ст.

Кирило Туровський (між 1130 і 1134-близько 1182) — письменник-проповідник, церковно-політичний діяч Київської Русі. Один з найосвіченіших представників свого, часу, майстер поетичного та ораторського мистецтва, автор багатьох казань («Слів») і повчань. Творчість Кирила Туровського свідчить про високий рівень розвитку культури Київської Русі.

Кішка Самійло (?-1602) — гетьман реєстрового козацтва (1599-1602). Брав участь у морських походах козаків на Туреччину, під час одного з них потрапив у полон. Пробувши 25 років у полоні, у 1599 р. очолив новстання українських невільників на турецькій галері біля м. Гезлева (нині Євпаторія), які, перебивши яничарів, повернулися в Україну. На чолі загону козаків Кішка у 1600 р. у складі польського війська брав участь у поході на Волощину, у 1601-1602 рр. — на Лівонію.

Ковалевський Микола Васильович (1841-1897) — громадсько-політичний діяч, педагог. У 60-х роках — учасник Київської громади, «Комітету 12-ти» Старої громади, у 1878-1879 рр. — Одеської громади.

Прихильник М.П. Драгоманова. У 1879-1882 рр. перебував на засланні в Мінусінську. Матеріально підтримував видавничу діяльність М.П. Драгоманова, І.Я. Франка, М.І. Павлика. На кошти, зібрані Ковалевським, було видано книгу «Вольный Союз — Вільна спілка» (Женева, 1884). Автор популярної «Короткої історії малоруського народу» (Львів, 1875).

Ковнір Степан Дем'янович (1695-1786) — архітектор, один з творців стилю українського бароко. Був кріпаком. Будівельної справи навчився у Києво-Печерській лаврі. Створив архітектурні споруди оригінального стилю, в якому поєднував традиції української народної архітектури та декоративно-пластичні якості бароко (так званий Ковнірівський корпус, 1744-1745; дзвіниці на Дальніх, 1754-1761, та Ближніх, 1759-1763, печерах; дзвіниця Братського монастиря, 1756-1759; церква Антонія і Феодосія та дзвіниця у Василькові, 1756-1759, та ін.). Творчість Ковніра сприяла піднесенню української архітектури XVIII ст. до загальноєвропейського рівня.

Козицький Пилип Омелянович (1893-1960) — композитор, педагог, музикознавець, громадський діяч. Навчався в духовній академії, консерваторії в Києві. Викладав у Києві, Харкові. Один із засновників і керівників Музичного товариства ім. М. Леонтовича (1921-1928), голова правління Спілки композиторів України (1952-1956). Твори: 2 опери, кантата, хори, пісні, дослідження «Спів і музика в Київській академії за 300 років її існування».

Колесса Філарет Михайлович (1871-1947) — композитор, фольклорист, літературознавець. Основоположник українського етнографічного музикознавства. Навчався у Відні, Львові. Досліджував ритміку народних пісень, народні пісні Підкарпаття, Лемківщини, Полісся. Директор філіалу Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України та Етнографічного музею. Твори: хори, обробки народних пісень, монографії про творчість М. Лисенка, І Франка, Л. Українки, фольклорні дослідження.

Комаров Михайло Федорович (1844-1913) — український бібліограф, критик, фольклорист, лексикограф, перекладач, громадський діяч. Учасник Старої громади. Займався ретроспективною і поточною бібліографією

українських видань. Під псевдонімом *М. Уманець* з колективом мовознавців-любителів створив 4-томний «Словар російсько-український» (1893-1898).

Конашевич-Сагайдачний Петро Кононович (?-1622) — гетьман реєстрового козацтва. У 1601 р. прибув на Запорозьку Січ. 1620 р. вступив до Київського братства з усім козацьким військом, сприяв відновленню ієрархії української православної церкви. Конашевич-Сагайдачний займався меценатством і благодійництвом. Своє манно Конашевич-Сагайдачний заповів Київському і Львівському братствам.

Конецпольські — польські магнати. *Станіслав Конецпольський* (1591-1646) — коронний гетьман. Брав участь у війнах з Туреччиною, Росією, Швецією. З 1623 р. очолював польські війська в Україні. Зазнав поразки від козацьких військ під Боровицею, але зумів укласти вигідну для поляків Куруківську угоду 1625 р. Жорстоко придушував визвольний рух в Україні (повстання Федоровича 1630 р., повстання Павлюка 1637 р., повстання Острянина 1638 р.). З його ініціативи збудовано фортецю Кодак (1635). *Олександр Конецпольський* (1620-1659) — син Станіслава Конецпольського. Під час визвольної війни в Україні був одним із командуючих польським військом у битві під Пилявцями (1648).

Кониський Григорій (в чернецтві *Георгій*; 1717-1795) — письменник, церковний діяч. Народився в м. Ніжині. Закінчив 1743 р. Київську академію, з 1744 р. був її викладачем, з 1751 р. — ректором. 1755 р. призначений білоруським єпископом, потім архієпископом, вів боротьбу проти католицизму та уніатства. Автор віршів, проповідей, драми «Воскресіння з мертвих», підручників з піітики, філософії, богослов'я.

Кониський Олександр Якович (1836-1900) — письменник, педагог, громадський діяч. Учасник Полтавської і Київської (згодом Старої) громад. У 1863 р. Кониського заарештовано й вислано до Вологди, потім до Тотьми (до 1866 р.). Брав активну участь у заснуванні журналу «Зоря», Наукового товариства імені Шевченка у Львові. У 70-х роках вийшов із складу Старої громади через незгоду з поглядами представників її лівого крила. Автор гімну

«Боже великий єдиний, нам Україну храни», ґрунтовної біоґрафії Т.Г. Шевченка.

Кончак (друга половина XII ст.) — половецький хан, який об'єднав східнополовецькі племена. Здійснив походи на Переяславську (1174, 1178, 1183), Київську та Чернігівську (1185, 1187) землі. Підтримував сіверських князів у міжусобних війнах. У 1184 р. був розбитий руськими князями на р. Хорол. В 1185 р. завдав поразки Ігореві Святославичу і захопив його в полон. Згодом оточив Переяслав, але зазнав поразки.

Коріятовичі — литовські князі, потомки Коріята, сина Гедиміна: *Юрій, Костянтин, Федір*. Князювали на Поділлі, яке звільнили від монголо-татар. У 1393 р. вигнані великим князем литовським Вітовтом в Угорщину, де володіли замком Мункач (тепер м. Мукачеве). *Федір Коріятович* заснував тут Мукачівський монастир, який до середини XVII ст. був одним з осередків боротьби проти уніатства.

Корнілов Володимир Олексійович (1806-1854) — начальник штабу, з 1851 р. — фактично командуючий Чорноморським флотом. Під час Кримської війни був начальником штабу гарнізону Севастополя. Очолив оборону міста з суші. Смертельно поранений на Малаховому кургані.

Короленко Володимир Галактіонович (1853-1921) — письменник, публіцист, громадський діяч. Народився в Житомирі. Навчався в Петербурзі та Москві. За зв'язки з народниками був заарештований і висланий у Якутію (1881-1884). З 1900 р. жив у Полтаві. Писав російською мовою, його твори «Сліпий музикант», «Діти підземелля», «Без язика» та інші пройняті демократичними, гуманістичними ідеями. Життя і творчість Короленка тісно пов'язані з українським народом. Його виступи проти великоруського шовінізму, антисемітизму мали широкий відгук у суспільстві. У листах, адресованих до радянського уряду, Короленко засудив політику червоного терору і жорстокість громадянської війни.

Коротченко Дем'ян Сергійович (1894-1969) — партійний і державний діяч. В 1918 р. — активний учасник партизанського руху проти німецьких окупантів на Чернігівщині. У 1938-1939 рр. — голова Раднаркому УРСР, у

1939-1947 рр. — секретар ЦК КП(б)У. Один з організаторів партизанського руху в Україні у роки другої світової війни. У 1947-1954 рр. — Голова Ради Міністрів України, один з керівників післявоєнної відбудови народного господарства. Певного мірою відповідальний за політичні репресії в Україні.

Кос-Анатольський Анатолій Йосипович (1909-1983) — композитор, педагог. Закінчив 1934 р. Львівську консерваторію. З 1952 р. — викладач Львівської консерваторії, голова правління Львівської організації Спілки композиторів України. Державна премія ім. Т. Шевченка (1980). Твори: опера, оперета, балети, кантати, хори, обробки народних пісень, наукові статті.

Косенко Віктор Степанович (1896-1938) — композитор, піаніст, педагог. Закінчив Петроградську консерваторію (1918). Працював у Житомирі, Києві. Твори: Героїчна увертюра, концерт для фортепіано з оркестром, хори, п'єси, романси, пісні, обробки народних пісень.

Косинка Григорій Михайлович (справжнє прізвище — *Стрілець*; 1899-1934) — письменник, громадський діяч. Народився у с. Щербанівці на Київщині у селянській сім'ї. Літературну діяльність почав у 1919 р. Автор нарисів, новел. Один з лідерів літературно-мистецького руху в Україні у 20-30-х роках, що увійшли в історію під назвою «розстріляне відродження»; один з фундаторів стилю імпресіонізму в українській літературі. Репресований, розстріляний 18.12.1934 р.

Косинський Криштоф (?-1593) — гетьман реєстрового козацтва. У 1591 р. Косинський оволодів Білою Церквою, що стало початком повстання, яке згодом охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля та Волинь. Для боротьби з повстанцями польський уряд звелів мобілізувати шляхетське військо, яке очолив Я. Острозький. У 1593 р. повстанці зазнали поразки і Косинський підписав угоду з поляками. У травні 1593 р. Косинський загинув, його загін був розбитий.

Косіор Станіслав Вікентійович (1889-1939) — державний та партійний діяч. Автор понад 300 праць з історії України початку ХХ ст., методології історичної науки. У 1918 р. — в складі українського радянського уряду (ВУЦВК); один з керівників боротьби проти німецько-австрійської, польської

окупації, денікінщини, Директорії. Очолював (1928-1938) ЦК Компартії України. Брав участь у безпідставних гоніннях на українських діячів науки і культури, звинувачуючи їх у націоналізмі; не зайняв принципових позицій під час хлібозаготівельної кампанії 1932 р., що призвело до голодомору в Україні. У 1938 р. звільнений з усіх посад, звинувачений в створенні терористичного центру в Україні, розстріляний.

Косов Сильвестр (?-1657) — церковний діяч, письменник. Викладав у Львівській братській школі. З 1647 р. — митрополит київський. Автор полемічних творів, у яких виступав проти Берестейської унії 1596 р. В кінці 40-50-х роках очолив опозицію вищого українського духовенства політиці союзу України з Росією, виступав за незалежність української православної церкви від московського патріарха.

Костанді Кириак Костянтинович (1852-1921) — український художник, член Товариства передвижників, один із засновників Товариства південноросійських художників. Народився в Одесі. Закінчив петербурзьку Академію мистецтв (з 1907 р. — її академік). Викладав в Одеському художньому училищі. Автор жанрових картин, пейзажів, портретів, характерних ліричним настроєм, довершеним колористичним рішенням. Творчість Костанді сприяла формуванню оригінального південноукраїнського напрямку в українському мистецтві, що відзначався цікавими пошуками в царині колориту і був близький до європейського мистецтва кінця XIX — початку XX ст.

Котляревський Іван Петрович (1769-1838) — фундатор нової української літератури і театру його вклад відзначено встановленням у 1990 р. Державної премії його ж імені.

Коцюбинський Михайло Михайлович (1864-1913) — письменник, громадський діяч. Очолював товариство «Просвіта» у Чернігові. Брав активну участь у культурному житті України. Основна тема літературної творчості Коцюбинського — тяжка доля малоземельного селянства, пробудження його соціальної свідомості, визрівання масового протесту та соціального вибуху в українському селі кінця XIX ст. Широко відомим ім'я письменника зробив

цикл дитячих оповідань («Ялинка», «Маленький грішник» та ін.). Коцюбинський — майстер соціально-психологічної новели. У повісті «Фата моргана» відтворено широку панораму суспільно-політичних подій 1905-1907 рр. Сатиричною загостреністю відзначені твори «Сміх», «Коні не винні». Високий гуманізм і поезія характерні для творів останніх років: «Тіні забутих предків», «Хвала життю!» та ін. Творчий доробок Коцюбинського, його громадська діяльність сприяли розвитку демократичних традицій в українській літературі, піднесенню її до літератур світового рівня. Коцюбинський був предтечею українського культурно-мистецького відродження 20-х років ХХ ст.

Кочубей Василь Леонтійович (1640-1708) — генеральний писар (1687-1699), генеральний суддя (1699-1708) в уряді І.С. Мазепи. Брав участь в Азовських походах Петра I у складі козацьких військ. Дізнавшись про таємні переговори І. Мазепи з шведським королем Карлом XII та польським королем С. Лещинським, кілька разів попереджав Петра I. Але цар, довіряючи гетьману, вважав це за наклеп. Кочубей і полковник Іскра були видані І. Мазепі і страчені.

Кравченко Михайло Степанович (1858-1917) — український кобзар. Виконував народні пісні та думи, пісні на слова Т. Шевченка. Створив думи «Про сорочинські події 1905 року» і «Чорна неділя в Сорочинцях» про повстання селян, учасником якого він був.

Кримський Агатангел Юхимович (1871-1942) — сходознавець, славіст, історик, письменник. Навчався в Московському університеті, Лазаревському інституті східних мов. Автор праць з історії та літератури арабів, турків, персів, кримських татар. Досліджував історію української та інших слов'янських мов. Один із засновників у 1918 р. Української академії наук і до 1928 р — її беззмінний секретар. В 1921 р. заснував Інститут української мови (тепер Інститут мовознавства) і до 1929 р. керував ним; дійсний член ВУАН, професор Лазаревського інституту східних мов, Київського університету. Репресований у 1941 р. Реабілітований посмертно у 1957 р.

Крип'якевич Іван Петрович (1886-1967) — історик. Освіту здобув у Львівському університеті, учень М. Грушевського. З 1939 р. — професор,

завідувач кафедри Львівського університету, з 1940 — завідувач відділу Інституту історії АН України, з 1953 — директор Інституту суспільних наук АН України у Львові. Автор численних статей та розвідок з історії козацтва, воєнної історії, історії української культури. Брав участь у підготовці фундаментальних праць: «Велика історія України», «Історія українського війська», «Історія української культури», «Всесвітня історія» та ін. Автор методичних посібників, підручників, зокрема «Історії України», що й досі не втратили науково-методичної цінності. Довгий час наукова спадщина Крип'якевича замовчувалася через неузгодженість його поглядів з офіційним тлумаченням історії України.

Кричевський Станіслав-Михайло (?-1649) — учасник визвольної війни українського народу, сподвижник Б. Хмельницького. Коли у 1647 р. Б. Хмельницького було заарештовано польською владою, Кричевський, який був полковником реєстрових козаків, допоміг йому звільнитися. В 1648 р. разом з реєстровим військом перейшов на бік повсталих, брав участь в походах Б. Хмельницького. Влітку 1649 р. на чолі 15-тисячного загону воював у Білорусі. В бою під Лоевом тяжко пораненого Кричевського захопили в полон поляки. Помер у полоні.

Кричевські — родина українських художників. *Василь Григорович Кричевський* (1872-1952) — живописець, архітектор, графік. Спеціальної художньої освіти не мав. Автор кількох архітектурних проектів в оригінальному стилі українського модерну у Полтавській області, проекту і художнього оформлення Канівського музею-заповідника «Могила Т.Г. Шевченка». Писав пейзажі та жанрові картини, займався книжковою графікою, художнім оформленням спектаклів для театру М. Садовського, кінофільмів «Тарас Шевченко», «Сорочинський ярмарок» та ін. Брав участь у створенні державної символіки УНР (великий і малий герби, відповідні печатки, грошові знаки). Викладав у Київському художньому інституті. *Федір Григорович Кричевський* (1879-1947) — живописець, графік. В 1910 р. закінчив петербурзьку Академію мистецтв. Викладав у Київському художньому училищі (1917-1922). Професор Української Академії мистецтв. Автор картин на

історичну, побутову тематику, портретів, що увійшли в золотий фонд національного мистецтва.

Кропивницький Марко Лукич (1840-1910) — драматург, актор, режисер, композитор. Сценічну діяльність почав у аматорському театрі, з 1871 р — на професійній сцені. Створив кілька театральних труп, з якими гастролював у містах України та Росії. В основі репертуару були твори української класичної драматургії. Кропивницький уперше поставив багато п'єс українських авторів, виховав видатних режисерів та акторів. Писав музику для вистав, романси, вокальні дуети. Автор понад 40 п'єс («Чмир», «Скрутна доба» та ін.), в яких яскраво змальовано майнове розшарування українського села в кінці XIX ст. Діяльність Кропивницького сприяла становленню українського професійного театру, школи національної театральної режисури та акторської майстерності. Драматургія Кропивницького є основою репертуару українського театру.

Крушельницька Соломія Амвросіївна (1872-1952) — співачка. Закінчила 1893 р. Львівську консерваторію, вдосконалювала майстерність у Мілані. Мала світову славу як майстер співу бельканто. Співала на сценах провідних театрів світу: в Одесі, Петербурзі, Варшаві, Римі, Парижі, Мілані та ін. У творчому доробку Крушельницької понад 60 оперних партій. Пропагувала за кордоном українські народні пісні, твори українських композиторів. З концертами виступала у Львові, Тернополі, Чернівцях. У 1939 р. повернулася до Львова, викладала в консерваторії.

Крушельницький Мар'ян Михайлович (1897-1963) — актор, режисер, педагог. Сценічну діяльність почав у 1916 р. в Тернополі; в 1921-1923 рр. — у Руському народному театрі у Львові, з 1923 р. — актор, а з 1933 — режисер і керівник театру «Березіль» (з 1935 р. — український драматичний театр ім. Т. Шевченка) в Харкові. У 1952-1963 рр. — актор, режисер (з 1954 р. — головний режисер) Київського українського драматичного театру ім. І. Франка, професор Київського інституту театрального мистецтва. Зіграв провідні ролі в п'єсах М. Куліша, О. Корнійчука, О. Островського, В. Шекспіра. Поставив вистави за

п'єсами М. Кропивницького, І. Кочерги, О. Корнійчука та ін. Творчість Крушельницького належить до класики українського театрального мистецтва.

Кубійович Володимир (1900-1985) — український історик, географ. Уродженець м. Новий Танч (тепер у Польщі). Професор Львівського університету. В роки другої світової війни очолив у Кракові дозволений окупантами Український центральний комітет (УЦК), який відав справами українців на території заснованого німцями генерал-губернаторства Польща, до якого увійшли і західноукраїнські землі. Після війни був професором Українського вільного університету (Відень, Прага, Мюнхен). Разом з З. Кузелею, професором того самого університету, редагував «Енциклопедію українознавства», яка видавалася у 60-80-х роках за кордоном (Париж; Нью-Йорк).

Куліш Микола Гурович (1892-1937) — драматург, театральний діяч, один з лідерів українського відродження 20-30-х років. З 1925 р. редагував журнали «Червоний шлях», «Літературний ярмарок». У 1926-1930 рр. — голова українського товариства драматургів і композиторів, член спілки пролетарських письменників «Гарт», у 1926-1928 рр. — президент літературних організацій ВАПЛІТЕ. П'єси Куліша «97», «Отк загинув Гуска», «Народний Малахій» та інші мали великий громадський резонанс, багато з них увійшли до репертуару українських театрів у 20-30-х роках. Репресований у 1934 р. Помер на Соловках.

Кульчицька Олена Львівна (1877-1967) — живописець, графік. Художню освіту здобула у Львові та Відні. У 1945-1951 рр. викладала у Львівському поліграфічному інституті. Твори: картини «Жнива», «Діти на леваді», «Бабуля», портрети. Автор циклу акварелей «Народна архітектура західних областей України», «Народний одяг західних областей України», ілюстрацій до творів М. Коцюбинського, І. Франка. Твори майстра відзначені вишуканою декоративністю, колористичною і композиційною гармонією. В 1971 р. у Львові відкрито меморіальний музей О. Кульчицької.

Курбас Лесь (*Олександр Зенон Степанович*; 1887-1937) — режисер, актор, теоретик театру, драматург і публіцист. Реформатор вітчизняного

драматичного мистецтва, засновник режисерської школи, організатор театральної справи. Навчався у Віденському та Львівському університетах. У 1922-1933 рр. викладав у Київському та Харківському музично-драматичних інститутах. Співзасновник ряду театральних журналів, «Молодого театру» в Києві (1916-1919), театру «Березіль» у Харкові (1922). Вперше на українській сцені здійснив інсценізації та постановки ряду творів Т. Шевченка, Л. Українки, П. Тичини, М. Куліша, Софокла, В. Шекспіра та ін. Автор п'єс, перекладів п'єс європейських авторів, численних робіт з театрознавства. Заарештований у 1933 р. В ув'язненні у Соловецькому таборі створив театр і поставив кілька п'єс. Реабілітований посмертно у 1957 р.

Л

Лазаревський Олександр Матвійович (1834-1902) — історик. Закінчив 1858 р. Петербурзький університет. Член Історичного товариства Нестора-літописця. Один із засновників журналу «Киевская старина». Вивчав процеси зростання феодально-поміщицького землеволодіння та закріпачення селян і козаків Лівобережної України в другій половині XVII-XVIII ст. Головні праці: «Нариси малоросійських фамілей. Матеріали для історії суспільства в XVII і XVIII ст.», «Люди старої Малоросії», «Історичні нариси сіл Конотопського повіту», «Павло Полуботок», «Замітки про Мазепу» та ін.

Лев Данилович (близько 1228 - близько 1301) — галицький князь. Після смерті свого батька Данила Галицького в 1264 р. успадкував Перемишльське князівство і Львів, після 1269 р. — Галич, Волзьке, Холмське і Дорогочинське князівства.

Левитський Микола Васильович (1859-1936) — громадський діяч, ліберальний народник. Закінчив 1885 р. Харківський університет. У 90-х роках XIX ст. організував серед селян Херсонської губернії землеробські кооперативи-артілі, які швидко розпалися. Брав участь у діяльності Центральної Ради. У роки радянської влади — на педагогічній роботі; працював у кооперативних установах України.

Левицький Орест Іванович (1848-1922) — історик, правознавець, археограф, етнограф. Закінчив 1874 р. Київський університет. Був секретарем Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (1874-1921), членом Історичного товариства Нестора-літописця та Наукового товариства імені Шевченка. Автор праць з історії України XVI-XIX ст.

Леонтович Микола Дмитрович (1877-1921) — композитор, диригент, педагог, музично-громадський діяч, збирач, музичного фольклору. Навчався в Кам'янці-Подільському, Петербурзі, Москві, Києві. Вчитель співів і музики у школах Поділля, викладав у Музично-драматичному інституті в Києві. Один із засновників української державної хорової капели. Працював у Наркомосі України в Києві (1918-1919). Автор хорової обробки народних пісень (близько

200 авторських обробок пісень), літургії, церковних хорів, посібника з музики для українських шкіл.

Лепкий Богдан Сильвестрович (1872-1941) — український письменник, критик, історик літератури, педагог. Народився в с. Крогулець (тепер Гусятинського району Тернопільської області). Закінчив Львівський університет. Автор збірок віршів «Осінь», «Книжка горя», «З глибин душі», «Доля», «Під тихий вечір», поеми «Буря» та інших. Його перу належить текст пісні «Чуєш, брате мій». Опублікував ряд спогадів та літературознавчих досліджень («Василь Стефаник», «Начерк історії української літератури», «Про життя великого поета Тараса Шевченка», «Свято Котляревського у Львові», «Коцюбинський у Кракові»). У повісті «Вадим» Лепкий відобразив славне історичне минуле періоду Київської Русі, у повісті «Крутіж» художньо відтворив історію козаччини, а в трилогії «Мазепа» — складні історичні процеси, що відбувалися в Україні у першій чверті XVIII ст.

Лизогуби — український козацько-старшинський і поміщицький рід. *Іван Кіндратович Лизогуб* (?-1662) — канівський і уманський полковник (1659-1662). *Яків Юхимович Лизогуб* (1675-1749) — генеральний обозний (1728-1749). Імовірний автор Лизогубівського літопису. *Андрій Іванович Лизогуб* (1804-1864) — ліберальний поміщик, знайомий Т.Г. Шевченка.

Лисенки — українська козацько-старшинська родина на Лівобережній Україні. *Іван Якович Лисенко* (?-1699) — чернігівський полковник (1669-1671), генеральний осавул (1672-1676), переяславський полковник (1677-1678, 1690-1692). *Федір Іванович Лисенко* (?-1751) — генеральний осавул (1728-1741), генеральний суддя (1741-1751).

Лисенко Микола Віталійович (1842-1912) — багато зробив для пропаганди української народної пісні як хоровий диригент. Творча спадщина Лисенка пройнята демократичними ідеями. Його музика відзначається національним колоритом, органічним розвитком основ і традицій народнопісенної культури.

Лобода Григорій (?-1596) — запорозький гетьман у 90-х роках XVI ст. Належав до заможного реєстрового козацтва. Брав участь у походах проти

Туреччини, у селянсько-козацькому повстанні 1594-1596 рр., очолюваному С. Наливайком, проти польсько-шляхетських загарбників. У 1596 р. Лобода вступив у таємні переговори з коронним гетьманом С. Жолкевським. Звинувативши Лободу у зраді, повстанці вбили його.

Лозинський Михайло (1880-1937) — громадський, політичний та державний діяч, юрист і публіцист. З березня 1919 р. — товариш державного секретаря закордонних справ ЗУНР. У 1921-1927 рр. — професор Українського вільного університету (Прага), з 1927 р. — завідуючий кафедрою Інституту народного господарства в Харкові. Репресований ОДПУ.

Любарт (?-1384) — литовський князь, син Гедиміна. Після смерті князя Юрія-Болеслава (1340) бояри проголосили Любарта галицько-волинським князем. Вів тривалу боротьбу проти Польщі та Угорщини, які зазіхали на галицько-волинські землі. За допомогою великого князя литовського Кейстута Любарт оволодів Волинською, Холмською і Белзькою землями.

Людкевич Станіслав Пилипович (1879-1979) — композитор, музикознавець, фольклорист, педагог. Навчався у Львові і Відні. Брав участь в організації Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові, у 1910-1915 рр. — його директор. З 1939 р. — професор Львівської консерваторії. Один з яскравих майстрів української симфонічної музики і кантат. Твори: 2 опери, 3 кантати, інструментальні концерти, солоспіви, хори, пісні, дослідження з історії української музики.

Лябурб Жанна Марі (1877-1919) — учасниця боротьби проти іноземної окупації в Україні. Народилася у містечку Ла-Палісі (Франція). 1918 р. вступила до РСДРП(б). Була членом президії «Іноземної колегії» — підпільної агітаційно-пропагандистської групи при Одеському обласному комітеті КП(б)У. Вела агітаційну роботу серед французьких військ в Одесі. 01.03.1919 р. заарештована французькою контррозвідкою і розстріляна.

Лянцкоронський Предслав (?-1531) — хмільницький староста. Очолював походи козаків під турецькі міста Білгород (1516) та Очаків (1528), де турки й татари були розбиті вщент. Лянцкоронському і Є. Дашкевичу випала перша роль якщо не в організації козацького стану, як стверджують деякі

історики, то, в усякому разі, у згуртуванні його. За них центром українського козацтва стали міста Черкаси і Канів.

Лясота Еріх (близько 1550-1616) — австрійський дипломат. У 1594 р. за дорученням австрійського імператора виїхав до Запорозької Січі, щоб запросити козаків на Імператорську службу для участі у війні проти турків. Автор щоденника, в якому вміщено важливі відомості з історії України: подано картину політичного життя й побуту Запорозької Січі, опис міст Києва, Львова, Луцька, Прилук, Кам'янця та інших

Лятошинський Борис Миколайович (1894-1968) — композитор, диригент, педагог. Закінчив Київський університет (1918) та Київську консерваторію (1919). Викладав у Київській та Московській консерваторіях. Серед його учнів — Ю.М. Олександров, І.Ф. Белза, Л.О. Грабовський, К.Л. Караєв. Твори: 3 опери, 5 симфоній, поеми, « камерно-інструментальні ансамблі, п'єси, романси, пісні.

М

Майборода Платон Іларіонович (1918-1989) — композитор. Твори: «Героїчна увертюра» (1947), ораторія «Дума про Дніпро» (1954), симфонічна поема «Тополя» (1966; за Шевченком), кантата «Полтава» (1974), думи, хори, ліричні пісні («Білі каштани», «Київський вальс», «Ми підем, де трави похилі», «Рідна мати моя», «Моя стежина» та інші), музика до кінофільмів і драматичних вистав. Нагороджений Державною премією України ім. Т.Г. Шевченка (1962).

Майборода Сава (XVIII ст.) — запорозький козак, ватажок гайдамацького загону під час Коліївщини (1768). Гайдамаки на чолі з Майбородою діяли поблизу Канева. В бою проти царських військ під містечком Мошнами (тепер село Черкаського району Черкаської області) повстанці зазнали поразки. Захопленого в полон Майбороду було страчено.

Майстренко Олексій (XVIII ст.) — запорозький козак, ватажок гайдамацького загону під час селянського повстання 1750 р. на Правобережній Україні. Навесні 1750 р. Майстренко сформував із запорозької сіроми Бугогардівської паланки гайдамацький загін. Повстанці здобули Смілу, Корсунь, Ржищів, Ходорів та зруйнували навколишні шляхетські маєтки. У серпні 1750 р. біля с. Стайок, поблизу Канева в бою проти царського карального війська гайдамацький загін зазнав поразки. Майстренку пощастило врятуватися, подальша його доля невідома.

Макаренко Андрій (1885-1963) — організатор українських залізниць і голова Всеукраїнської спілки залізничників (1917). У 1918 р., за Гетьманщини — директор департаменту в Міністерстві залізниць. Один із співорганізаторів антигетьманського повстання. Член Директорії УНР. З 1919 р. — в еміграції.

Макаренко Антон Семенович (1888-1939) — педагог і письменник. Народився в м. Білопільлі (тепер Сумська область) в сім'ї робітника. Закінчив у 1917 р. Полтавський учительський інститут. У 1920 р. організував поблизу Полтави трудову колонію ім. М. Горького для неповнолітніх правопорушників. З кінця 1927 р. керував дитячою комуною ім. Ф. Дзержинського, заснованою в передмісті Харкова. В 1935-1936 рр. — заступник начальника відділу трудових

колоній НКВС УРСР; у 1936-1937 рр. керував трудовою колонією в Броварах (під Києвом). З 1937 р. жив у Москві. Свої педагогічні погляди виклав у творах «Марш 30-го року» (1932), «Педагогічна поема» (1933-1935), «Книга для батьків» (1937), «Прапори на баштах» (1938) та інших.

Макаренко Микола Омелянович (1877-1936) — археолог і мистецтвознавець. Закінчив Училище технічного рисування Штігліца в Петербурзі та Петербурзький археологічний інститут. Працював у 1902-1919 рр. в Ермітажі; у 1920-1925 рр. — директор Київського музею західного та східного мистецтва. Праці: «Мистецтво книги» (1924), «Орнаментация української книжки XVI-XVIII ст.» (1926), «Етюди з трипільської культури» (1927), «Біля чернігівського Спаса» (1926), «Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів» (1930), «Маріупольський могильник» (1933) та інші.

Маковей Осип Степанович (1867-1925) — письменник, критик, публіцист і громадський діяч. Народився в м. Яворові (Львівської області). З 1899 р. викладав в учительських семінаріях Чернівців, Львова, Заліщиків. Автор збірки «Поезії» (1895), повісті з сільського життя «Залісся» (1897), гумористично-сатиричних оповідань «Клопоти Савчихи» (1895), «Три політики», «Як Шевченко шукав роботи» (обидві 1912) та інші. В історичній повісті «Ярошенко» (1905) Маковей описав битву під Хотиним об'єднаних сил запорозьких козаків і польського війська проти турецьких нападників у 1621 р. Досліджував творчість Ю.А. Федьковича, І.Я. Франка, О.Ю. Кобилянської та інших.

Максимейко Микола Олексійович (1870-1941) — юрист. Праці Максимейко присвячені вивченню історії права України, Росії, Литви, зв'язків російського та литовського права з правом Київської Русі, дослідженню «Руської правди».

Максимович Іван (1679-1745) — живописець. Родом з Пирятина (Полтавської області). Виконав настінні розписи в Золотоніському, Мгарському та Переяславському монастирях, Успенському соборі Києво-Печерської лаври

(не збереглися). З 1718 р. жив у Києві, очолював Лаврську іконописну майстерню.

Максимович Михайло Олександрович (1804-1873) — історик. Був першим ректором Київського університету (1834-1835). Створив етимологічний український правопис, так звану «максимовичівку».

Маланюк Євген Филімонович (1897-1968) — поет. Закінчив Київську військову школу. В 1917 р. — сотник армії УНР. Тема України — провідна в творчості Маланюка. Літературно-критичні і публіцистичні статті Маланюка: «Малоросійство» (Нью-Йорк, 1961), «Книга спостережень» (Торонто, т. 1 — 1962, т. 2 — 1966).

Малашевич Іван Олексійович (?-1737) — кошовий отаман Олешківської і Нової Січі (1714-1737). Коли за царським наказом у 1709 р. було зруйновано Стару (Чортомлицьку) Січ як вогнище незалежного українського національного духу, частина запорожців перейшла на татарську територію і у володіннях Кримського ханства заснувала Олешківську Січ. У 1714, 1716, 1727 і 1728 рр. кошовий отаман Малашевич через гетьманів І.І. Скоропадського і Д.П. Апостола звертався до царського уряду з проханням дозволити запорожцям повернутися на батьківщину. Офіційний дозвіл повернутися на Запорожжя козаки дістали в березні 1734 р., коли почалася підготовка до війни з Туреччиною. Повернувшись на колишні місця, запорожці заснували Нову Січ, кошовим отаманом якої було обрано Малашевича. Помер Малашевич під час походу запорожців на Очаків.

Малишко Андрій Самійлович (1912-1970) — поет, громадський діяч. Народився на Київщині. Друкуватися почав у 1930 р. У поемах «Ярина» (1938), «Кармалюк» (1940), «Дума про козака Данила» (1941) відтворив минуле українського народу. Твори періоду другої світової війни, багато повоєнних поезій Малишка присвячені висвітленню героїзму воїнів, які боронили Вітчизну («Україно моя!», «Битва», поема «Прометей», «Лірика», «Ярославна»). Автор збірок поезій «За синім морем» (1950), «Що записано мною» (1956), «Полудень віку» (1960), «Віщий голос» (1961), «Далекі орбіти» (1962), «Дорога під яворами» (1963), «Рута» (1966) та інші. Поезія Малишка

близька до народної поетичної творчості, романтично піднесена, музикальна. Його ліричні твори, покладені на музику П. Манбородою («Київський вальс», «Пісня про рушник», «Стежина», «Пісня про вчительку» та інші), О. Білашем («Цвітуть осінні тихі небеса»), стали народними піснями. Літературно-критичні праці: «Слово про поета М. Рильського та його творчість» (1960).

Мальований Володимир Григорович (1848-1893) — громадський діяч демократичного напрямку, поет. Народився на Катеринославщині. Був вільним слухачем Новоросійського університету (Одеса), де увійшов до групи демократично настроєної молоді. В 1879 р. був заарештований і засланий до Сибіру в м. Балаганськ, звідки 1881 р. втік до Женеви. За кордоном познайомився з М.П. Драгомановим. Після повернення в Україну знову заарештований і засланий до Томська, де й помер. На засланні писав вірші, один з яких («Не потурай!») умістив І. Франко в журналі «Житє і слово» (1897).

Манастирський Антон Іванович (1878-1969) — живописець, народний художник України. Навчався у Львівській художньо-промисловій школі (1895-1899), Краківській академії красних мистецтв (1900-1905). Жив і працював у Львові. Автор пейзажів («Зима в Карпатах», 1904; «Міст над Прутом», 1914; «В Карпатах», 1951; «Гірський потік», 1955), жанрових картин («Ярмарок у селі Ділятині», 1914; «Два приятелі», 1920 та інших), історичних полотен («Прощайте, товариші!», 1917; «Запорожець», 1932; «Вчора і сьогодні», 1940; «У таборі Кармелюка», 1950), картин на теми українських народних пісень («Ой під гаєм, гаєм», 1917; «Ой ходила дівчина бережком...», 1926) та поезій Т. Шевченка («У ворожки», 1910; «Катерина», 1913); ілюстрацій до дитячих книжок і шкільних підручників. Твори Манастирського зберігаються у Львівському музеї українського мистецтва та Державному музеї українського образотворчого мистецтва в Києві.

Манжура Іван Іванович (літературний псевдонім *Іван Калічка*; 1851-1893) — поет, фольклорист, етнограф. Вивчав життя народу, його мову, побут, звичаї, збирав фольклор. Манжура — автор вбірки поезій «Степові думи та співи» (1889). Підготував збірку віршів «Над Дніпром» та збірку літературно опрацьованих фольклорних матеріалів (за життя поета не були опубліковані). У

1885-1886 рр. на фольклорному матеріалі написав поему-казку «Трьомсин-богатыр» — про мужність запорозького козацтва.

Мануїльський Дмитро Захарович (1883-1959) — партійний і державний діяч. У 1911 р. закінчив юридичний факультет Сорбоннського університету (Париж). Член Тимчасового Бюро ЦК ВКП(б)У та мирної делегації під час переговорів з Польщею (1920-1921), наркомзем УРСР. У грудні 1921 р. — перший секретар ЦК КП(б)У. З 1922 р. працював у Комінтерні. В 1944-1953 рр. — заступник Голови Раднаркому (з 1946 р. — Ради Міністрів) УРСР, у 1944-1952 рр. — одночасно міністр закордонних справ УРСР.

Маркович Опанас Васильович (1822-1867) — етнограф і фольклорист. В 1846 р. закінчив Київський університет. В 1847 р. за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві відбував заслання в Орлі. Маркович зібрав численні етнографічні й фольклорні матеріали (опубліковані у виданнях А. Метлинського, В. Антоновича і М. Драгоманова). Автор видання «Українські приказки, прислів'я і таке інше». Скомпонував музику до п'єси «Наталка Полтавка» І. Котляревського (1857).

Матюшенко Панас (Опанас) Миколайович (1879-1907) — один з керівників повстання на панцернику «Потьомкін». З 1900 р. служив на Чорноморському флоті. На панцернику «Потьомкін» вів революційну пропаганду серед матросів. Очолював судову комісію, що керувала панцерником під час повстання 1905 р. В 1907 р. Матюшенко заарештовано і страчено.

Махно Нестор Іванович (1889-1934) — отаман селянського руху в 1917-1921 рр. Емігрував та друкувався в «Анархическом вестнике» — органі російських анархістів-комуністів та в «Деле труда» (Париж). Написав спогади, надруковані після його смерті під редакцією С. Воліна. Помер у Парижі.

Метлинський Амвросій Лук'янович (1814-1870) — поет, фольклорист. Видав фольклорну збірку «Народные южнорусские песни».

Мирний Панас (справжнє прізвище — *Рудченко*; 1849-1920) — письменник. Соціальні конфлікти лежать в основі драматичних творів Мирного «Лимерівна» (1883), «У черницях» (1884), «Перемудрив» (1885) та ін. Автор

повістей 80-х-90-х років «Голодна воля», «За водою», «Лихо давнє й сьогочасне», роману «Повія», циклу оповідань-образків «Як ведеться, так і живеться» та ін.

Многогрішний Дем'ян Гнатович (XVII ст. - початок XVIII ст.) — гетьман Лівобережної України (1668-1672). Активний учасник визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Брав участь в антимосковському повстанні І. Брюховецького 1668 р. В 1665-1668 рр. — полковник чернігівський. Твердо стояв на ґрунті самостійності України, відверто висловлювався проти імперської політики Москви. У 1672 р. звинувачений у державній зраді і засланий царським урядом до Сибіру. У 1688 р. звільнений з ув'язнення, перебував на військовій службі в Сибіру. У 1696 р. постригся в ченці.

Могильницький Іван (1777-1831) — освітній і церковний діяч. Дбав про поширення українських народних шкіл. Був засновником і директором дяковчительського інституту в Перемишлі (1817). Автор першої в Галичині граматики української мови (1829). У праці «Відомість о язиці рускім» (видана в 1829 р. у польському перекладі) доводить самостійність української мови.

Модзалевський Вадим Львович (1882-1920) — історик, архівіст. Директор земського музею старожитностей у Чернігові і керуючий справами Чернігівської губернської архівної комісії (1911-1918). Автор праць з історії України, переважно періоду Гетьманщини («Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чернусской, Куренской и Варвинской сотен», «Гути на Чернігівщині»), побудованих на цінних архівних документах, а також праць з української генеалогії, найвизначніші з яких «Малоросійський родословник» (т. 1-4, 1908-1914) і «Малоросійський гербовник», написаний у співавторстві з істориком В.К. Лукомським (1914; ілюстрував видання художник-графік Г.І. Нарбут). Видавець архівних джерел, зокрема згрупованих у збірник «Актовые книги Полтавского городского уряда XVII ст.» (1911-1914). Послідовник історика О.М. Лазаревського.

Мозолевський Борис Миколайович (1936-1993) — археолог, історик, поет. У 1971 р. дослідив царський курган Товста Могила, де знайшов унікальний витвір стародавнього мистецтва — золоту скіфську пектораль.

Автор численних наукових праць та поетичних книг. Найбільш відомими є монографії «Товста Могила» (1979) та «Скіфський степ» (1983), збірки поезій «Кохання на початку осені» (1985), «І мить як вік...» (1986), «Дорогою стріли» (1991). Основу останньої збірки Мозолевського становлять твори високого громадянського звучання, в яких пекучі питання сьогодення розглядаються в контексті загальнофілософських проблем — сенсу буття, етики людських відносин, діалектики життя і смерті.

Морозенко Нестор (*Мрозовицький Станіслав*; ?-1649). Походив з галицько-подільського шляхетського роду. Навчався у Краківському і Падуанському університетах. З 1638 р. — полковник реєстрового козацького війська. В 1645-1646 рр. — полковник корсунський, керував повстанським військовим загоном на Поділлі. Брав участь в битві під Пилявцями, керував кіннотою під Збаражем. Загинув у бою.

Муравйов-Апостол Матвій Іванович (1793-1886) — декабрист, підполковник. Брат С.І. Муравйова-Апостола. Член Південного товариства декабристів. Був учасником повстання Чернігівського полку. Заарештований у 1826 р. і засуджений до страти, яку замінено 20-річною, а потім 15-річною каторгою.

Муравйов-Апостол Сергій Іванович (1796-1826) — декабрист, підполковник. Разом з М.П. Бестужевим-Рюмінім очолював Васильківську управу Південного товариства декабристів (з 1823 р.). У 1823 р. встановив зв'язок з польським «Патріотичним товариством», організував приєднання Товариства об'єднаних слов'ян до Південного товариства декабристів (1825). Брав участь у з'їздах, нарадах декабристів у Києві, Тульчині, Кам'янці (1822-1825). У співавторстві з М.П. Бестужевим-Рюмінім склав Катехізіс (популярний виклад програми Південного товариства декабристів), який вони читали перед повстанням солдатам і розповсюджували серед селян Київської губернії. У січні 1826 р. організував і очолив повстання Чернігівського полку. Муравйова-Апостола страчено разом з іншими чотирма керівниками декабристів.

Мурашко Микола Іванович (1844-1909) — живописець і педагог. Народився на Сумщині. У 1863-1868 рр. навчався у петербурзькій АМ. У 1875 р. заснував рисувальну школу в Києві. Твори: пейзажі, портрети Т.Г. Шевченка, (1864-1867), М. Ге (1906) та ін.

Н

Навроцький Володимир Михайлович (1847-1882) — український економіст-статистик і публіцист. Закінчив Львівський університет (1866-1871). Був одним з найактивніших народовців товариства «Просвіта». Підтримував зв'язки з М. Драгомановим, М. Бучинським, В. Барвінським та іншими. Статті з економічних питань друкував у журналах «Правда», «Дело», «Киевский телеграф», «Вестник Европы». У 1887 р. за редакцією І. Франка вийшов один том повного зібрання творів Навроцького.

Нарбут Георгій Іванович (1886-1920) — український графік. Ректор Української академії мистецтв, начальник відділу образотворчих мистецтв Наркомосу України (1919). Глибоке вивчення і розуміння українського народного мистецтва сприяли виробленню неповторного орнаментального стилю Нарбута, якому властиві лаконічність художніх засобів та використання національних традицій. Твори: ілюстрації до книжок «Три байки Крилова» (1913), «Малоросійський гербовник» Г. Лукомського, «Старовинні садиби Харківської губернії» Г. Лукомського (всі 1914-1916), «Українська абетка» (1917), «Енеїда» І. Котляревського (1919); силуетні портрети (1913-1917); обкладинки журналів «Мистецтво», «Солнце труда»; заставки, емблеми тощо.

Небаба Мартин (?-1651) — чернігівський полковник. За дорученням Б. Хмельницького підтримував зв'язки з російськими прикордонними воєводами. В 1651 р. керував обороною Чернігово-Сіверщини від нападу польсько-литовських військ Я. Радзивілла. Загинув під час бою.

Немирич Юрій (1612-1659) — соратник І. Виговського. Лідер українського протестантства, фундатор академії в Киселині на Волині. Перейшовши у православ'я, отримав звання полковника, здобув маєтки на Лівобережжі. Вів переговори із Швецією, що закінчилися Корсунською угодою 1657 р. Розквіт політичної діяльності Немирича припадає на час гетьманування І. Виговського. Автор концепції Великого князівства Руського і першого варіанта Гадяцьких статей 16.09.1658 р. Історик О. Левицький слушно називав Гадяцький договір українською національною програмою. Це був величезний крок уперед для завоювання Україною своєї свободи. Немирич очолив

українську делегацію на польський сейм 1659 р. для ратифікації Гадяцького договору. Брав участь у Конотопській битві 1659 р.

Нестеренко Максим (XVII ст.) — корсунський полковник. Разом з Б. Хмельницьким провадив переговори з королем Владиславом IV у справі війни з Туреччиною. Брав участь в облозі Кодака в 1648 р. Очолював посольство до Варшави у 1649-1650 рр. у справі Зборівського договору. У 1655 р. разом з І. Богуном обороняв від кримських татар Брацлавщину.

Нестор (?- після 1113) — давньоруський літописець і письменник, чернець Києво-Печерського монастиря. В «Читанні про життя і згублення... Бориса і Гліба» (80-ті роки XI ст.) закликав князів до єдності. Автор церковно-історичного твору «Житіє Феодосія, ігумена Печерського» (близько 1091). На думку багатьох дослідників, був автором і упорядником «Повісті временних літ».

Нечуй-Левицький Іван Семенович (1838-1918) — письменник. У повісті «Микола Джеря» (1878) на широкому тлі кріпосницької і пореформеної дійсності вивів образ селянина-бунтаря; в повісті «Бурлачка» (1880) зобразив життя заробітчан, у сатиричних творах «Старі гультяї» (1897), «Сільська старшина бенкетує» (1912) висміяв сільських багатіїв та представників адміністрації. Життя інтелігенції різних ідейних напрямів зображено в романах і повістях «Хмари» (1874), «Над Чорним морем» (1890), «Неоднаковими стежками» (опубліковано 1910). Автор драматичних творів на історичну тематику («Маруся Богуславка», 1875, «В диму та в полум'ї», 1910). Автор науково-популярних історичних праць, присвячених періоду Київської Русі, героям визвольної боротьби українського народу — С. Наливайку, Б. Хмельницькому, М. Кривоносу, І. Сірку та ін.; праць з лінгвістики, етнографії, фольклористики.

Никон Великий (?- близько 1088) — церковно-політичний діяч Київської Русі, літописець, ігумен Києво-Печерського монастиря. Деякі вчені вважають його автором літописного зведення 1073 р. — одного з джерел «Повісті временних літ».

Ніщинський Петро Іванович (1832-1896) — композитор, поет-перекладач. Закінчив Київську духовну семінарію, університет в Афінах (1865). Автор музичної картини «Вечорниці» до драми Т.Г. Шевченка «Назар Стодоля», пісень, романсів, перших перекладів українською мовою творів Софокла і Гомера, грецькою — «Слова о полку Ігоревім».

Новицький Григорій Ілліч (?- близько 1720) — український дослідник Сибіру. Походив із старшинської сім'ї. Навчався у Київській академії. Був полковником кінного полку. 1712 р. Новицький заарештований і засланий до Сибіру. Автор однієї з перших етнографічних праць «Короткий опис про народ остяцький» (1715), що містить цінний етнографічний матеріал про остяків (хантів). Працю про хантів було видано 1721 р. (без зазначення прізвища автора) німецькою, а в 1884 — російською мовами.

О

Огієнко Іван Іванович (1882-1972) — мовознавець, філософ, поет і прозаїк. Ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920). Міністр освіти і віросповідань УНР, український ієрарх, архієпископ холмський і підляський (Польща), митрополит Вінніпега та усієї Канади. Автор досліджень з україністики. Здійснив переклад Біблії українською мовою.

Оглоблін Олександр Петрович (1899-?) — історик. Професор Київського та Українського вільного університетів, співробітник Української академії наук та Наукового товариства імені Шевченка. Автор багатьох праць з історії України різних періодів.

Олелько Володимирович (?-1455) — онук великого литовського князя Ольгерда, удільний київський князь (1443-1455). Діяльність спрямовував на зміцнення своєї влади, розширення політичної автономії Київського князівства та захист його південних кордонів.

Олесь Олександр (справжнє прізвище — *Кандиба Олександр Іванович*; 1878-1944) — поет. Перша збірка поезій — «З журбою радість обнялась» (1906), де Олесь виявив себе глибоким ліриком. М.В. Лисенко високо цінував поета. Написав музику до його твору «Не беріть із зеленого луку верби». Музику до вірша Олеся «Сосна» написав К. Стеценко. З 1919 р. — в еміграції. Помер у Празі. Автор збірок «Перерва», «Чужиною», «Кому повім печаль мою...». Збірки наповнені настроями самотності, приреченості, розчарування.

Ольговичі — давньоруська князівська династія нащадків Олега Святославича, яка укріпилася у чернігово-сіверських землях і брала участь у боротьбі за вплив на Київ і всю Русь. Великими князями цієї династії були Всеволод II Ольгович та Всеволод Святославич Чермний. Найвідоміший з Ольговичів — *Ігор Святославич*, герой «Слова о полку Ігоревім».

Ольшанський Костянтин Федорович (1915-1944) — старший лейтенант. Під час війни з фашистськими військами командував групою радянських бійців, яка 26.03.1944 р. висадилася у порту м. Миколаєва і зайняла кругову оборону, яку тримала до приходу основних сил. За 2 доби десант

відбив 18 ворожих атак. Учасникам десанту на чолі з Ольшанським було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Омельянович-Павленко Михайло (1878-1952) — генерал армії УНР. За першої світової війни — командир гвардійського корпусу, начальник штабу. У 1917-1918 рр. — командир бригади, стрілецької дивізії, кошовий отаман Запорозького козацького Коша. У грудні 1918 - червні 1919 р. — командуючий Української галицької армії, згодом командир Запорозького корпусу. У грудні 1919 - листопаді 1920 р. — командуючий армією УНР. З 1920 р. — в еміграції. Помер у Парижі.

Опара Степан (XVII ст.). У 1665 р. захопив Чигирин і проголосив себе гетьманом Правобережної України. Боячись народного гніву, втік до Криму. Виданий кримським ханом за грошовий викуп П. Дорошенку, який передав Опару шляхетській Польщі. Ув'язнений у Марієнбурзькій фортеці.

Орлик Пилип (1672-1742) — гетьман, соратник І. Мазепи. Ініціатор створення Конституції України (1710). Опинився у вигнанні після Полтавської битви 1709 р. Після смерті І. Мазепи був обраний гетьманом (1710). Закликав гетьмана І. Скоропадського до об'єднання українських земель, обіцяв йому навіть поступитися своєю гетьманською булавою. Автор «Щоденника», унікальної пам'ятки нашої історії.

Острозькі — українські магнати XIV - початку XVII ст., з пинських та турівських удільних князів, володарі багатьох земель на Волині, Поділлі, Київщині, в Галичині. Обіймали високі урядові посади у Литві та Польщі. *Костянтин Іванович Острозький* (1460-1530) — великий литовський гетьман. *Костянтин Костянтинович Острозький* (1526-1608) — засновник Острозької школи. Після смерті *Януша Костянтиновича Острозького* (1554-1620) — волинського воєводи, рід Острозьких припинився.

Острянин Яків (*Остряниця*; ?-1641) — керівник селянсько-козацького повстання 1638 р. Під Жовнином (1638) зазнав поразки і відступив з частинами козаків на Слобідську Україну, де оселився біля Чугуєва. Загинув під час козацьких заворушень.

П

Павлик Михайло Іванович (1853-1915) — письменник, публіцист, громадський діяч. Пропагував соціалістичні ідеї. Розвінчував монархічні порядки Австро-Угорщини. Павлик та І.Я. Франко при підтримці М.П. Драгоманова організували радикальну партію і поклали початок демократичній журналістиці. Творча спадщина складається з оповідань, віршів, повістей, в яких засуджувалися загарбницькі війни («Юрко Куликів», 1878), відстоювалася рівноправність жінок («Ребенщуківа Тетяна», 1876), розкривався паразитизм реакційної галицької інтелігенції і духівництва. Видав листування і фольклористичні праці М. Драгоманова, склав перелік творів І. Франка за перше 25-річчя його літературної діяльності.

Павловський Олексій Павлович (1773-?) — мовознавець. Закінчив 1789 р. Київську академію і 1793 р. Петербурзьку вчительську семінарію. Автор першої друкованої граматики живої української мови «Грамматика малороссийского наречия» (1818). Уклав словник української мови.

Павлюк (*Бут Павло Михнович*; ?-1638) — гетьман нерезстрових запорозьких козаків, керівник селянсько-козацького повстання в Україні. У 1635 р. разом з І. Сулимою брав участь у зруйнуванні козаками фортеці Кодак. На початку 1637 р. Павлюк надав воєнну допомогу кримському ханові, щоб той позбавився залежності від Туреччини. Очолив селянсько-козацьке повстання. Після поразки повстанських загонів під Боровицею (1637) Павлюка було захоплено в полон і страчено.

Падалка Лев Васильович (1859-1922) — історик, статистик. Після закінчення 1884 р. Київського університету працював у Полтавських і Херсонських земствах, співробітничав у Полтавській ученій архівній комісії. Автор праць «Минуле Полтавської території і її заселення» (1914), «До питання про існування Запорізької Січі в перші часи Запорізького козацтва» (1894), «Карта козацьких полків на Полтавській території» (1914).

Падюра Тимко (*Падюра Томаш*; 1801-1871) — поет. Народився на Вінничині. Підтримував зв'язки з декабристами. На пропозицію С. Муравйова і М. Бестужева-Рюміна написав 1825 р. козацьку пісню «Рухавка», в якій закликав до боротьби з монархією. Соціальні мотиви бринять у поезії «Шапка»

(1826), «Місто» (1834). Окремі вірші Падури, покладені на його власні мелодії, стали народними.

Палій Семен Пилипович (справжнє прізвище — *Гурко*; ?-1710) — білоцерківський (фастівський) полковник. Очолив повстання на Правобережній Україні у 1702-1704 рр. Брав участь у Полтавській битві 1709 р. на боці військ Петра I.

Партицький Омелян Осипович (1840-1895) — український мовознавець, етнограф, історик, педагог. Один з ідеологів партії «народовців». У 1864 р. закінчив філософський факультет Львівського університету. У 1871-1895 рр. — професор української мови в учительській семінарії (Львів). Написав кілька підручників з української мови і літератури для народних шкіл, «Німецько-руський словар» (1867; вмістив близько 50 тис. українських слів). Досліджував найраніші періоди слов'янської цивілізації. Редагував засновані ним «Газету школьну» (1875-1879) і журнал «Зоря» (1880-1885). Обстоював національні інтереси України.

Пархоменко Олександр Якович (1886-1921) — командир Червоної Армії. У квітні 1920 р. — начальник 14-ї кінної дивізії. Загинув у бою з загонами Махна.

Пархоменко Терентій Макарович (1872-1910) — кобзар. Виконував думи, псалми, історичні й побутові пісні. У 1902 р. виступав у Київському оперному театрі, перед учасниками 12-го археологічного з'їзду у Харкові. Виконавську майстерність Пархоменка високо цінували М. Лисенко, О. Сластіон, Ф. Колесса.

Пашковський Іван (XVIII ст.) — поет. Був священиком с. Мишковичі на Тернопільщині. Уклав рукописний збірник, до якого увійшло 56 світських та 90 духовних пісень. Поетична образність, легкість форм сприяли тому, що пісні Пашковського тривалий час були популярними в народі.

Пестель Павло Іванович (1793-1826). Керівник декабристського руху в Україні. Автор програми Південного товариства «Руська правда», за якою планувалося повалення монархії, скасування кріпачства та проголошення республіканського устрою. Одночасно був противником федерації народів

Російської імперії, права нації на самовизначення, ідеї незалежності українських земель. Засуджений до страти на шибениці у Петропавлівській фортеці.

Петлюра Симон Васильович (1879-1926) — один із керівників Революційної української партії (РУП), яка в 1905 р. була реорганізована в результаті чого створено Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Військовий міністр Генерального Секретаріату Центральної Ради (1917), один з керівників Директорії і головний отаман армії УНР, з лютого 1919 р. — очолив Директорію. З 1920 р. в еміграції.

Петражицький-Кулага Іван (XVI ст.-1632) — гетьман реєстрових козаків (1631-1632). Очолював частину старшини, яка виступала за отримання домагалася феодальних привілеїв та зрівняння її в правах з польською шляхтою. Недоброзичливо ставився до Запорозької Січі. 1632 р. на козацькій раді у Масловому Ставі був позбавлений гетьманства і незабаром страчений.

Петро I Великий (1672-1725) — останній російський цар (з 1682 р.) та перший імператор (з 1721 р.). Запроваджував активну внутрішню і зовнішню політику, а в результаті проведених ним реформ посприяв утвердженню самодержавства в Росії, посиленню кріпосницької експлуатації, збільшенню податків. Щодо України впроваджував політику подальшого обмеження політичної, економічної, військової автономії та нищення української мови й культури. 1709 р. за його наказом було зруйновано Чортомлицьку Січ.

Петров Віктор Платонович (1894-1969) — український археолог, літературознавець, етнограф. Дослідник археологічних пам'яток давніх слов'ян. Автор праць з історії, етнографії, мовознавства, про Г.С. Сковороду, М.В. Гоголя, Т.Г. Шевченка, П. Куліша та ін.

Петрусенко Оксана Андріївна (справжнє прізвище — *Бородавкіна*; 1900-1940) — українська співачка (лірико-драматичне сопрано). У 1934-1940 рр. — солістка Київського театру опери та балету (тепер Національна опера). Визначний майстер української вокальної школи, одна з кращих виконавиць українських народних пісень і романсів.

Пилипчук Пилип (1890-1940) — громадський та політичний діяч. У 1918-1921 рр. обіймав різні посади в уряді УНР. У серпні 1921 - січні 1922 р. — голова Ради народних міністрів і міністр фінансів в екзилі (у вигнанні). У 1922-1925 рр. — професор Українського політехнікуму (Львів). У 1927 р. заснував і очолив Товариство ім. Лесі Українки.

Пильчиков Дмитро Павлович (1821-1893) — український громадський і культурний діяч. Член Кирило-Мефодіївського товариства. У 1859-1862 рр. брав участь в організації недільних шкіл у Полтаві. В 60-70-х роках — активний член Полтавської, а згодом — Харківської громад. Один з фундаторів Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Підкова Іван (?-1578) — запорозький козак, 1577-1578 рр. — молдовський господар. Очолив загони молдовських селян і запорозьких козаків у боротьбі проти турецького гноблення. У 1578 р. під тиском об'єднаних сил турецьких та молдовських бояр відступив в Україну і за рішенням шляхти був схоплений у м. Немирові і згодом страчений у Львові за постановою польського сейму. Пізніше козаки поховали його тіло в Канівському монастирі. Т.Г. Шевченко присвятив Підкові поему.

Підмогильний Валер'ян Петрович (1901-1941) — український письменник. Автор збірок оповідань, повісті «Остап Шаптала» (1922) про події в Україні у 1918-1921 рр., роману «Місто» (1928), в якому зобразив відносини міста й села в період НЕПу. Перекладав твори Д. Дідро, О. Бальзака, Г. Мопассана. Для творів Підмогильного характерний психологічний реалізм, який у 30-ті роки розглядався як дрібнобуржуазна ідеологія. Репресований.

Плетенецький Єлисей Михайлович (1554-1624) — церковно-культурний діяч. З 1599 р. — архімандрит Києво-Печерської лаври; за допомогою Сагайдачного повернув монастирські маєтності, відібрані польською владою. Заснував при лаврі друкарню (1615) і паперову фабрику в Радомишлі.

Поджіо Олександр Вікторович (1798-1873) — декабрист, підполковник. Народився у Миколаєві. Член Північного і Південного товариств декабристів. Здійснював зв'язок між обома товариствами. Близький товариш П. Пестеля,

дотримувався республіканських поглядів. У грудні 1825 р. спонукав С.Г. Волконського підняти повстання у Тульчині. Засуджений до смертної кари, яку було замінено 20 роками каторги.

Познанський Борис Стакіславович (1841-1906) — український громадський діяч, етнограф. Належав до гуртка «хлопоманів». Київської (згодом Старої) громади. Працював на Київщині й Катеринославщині, заарештований і засланий до Острозька у 1865 р. без права повернення в Україну. Провадив етнографічні дослідження серед українського населення у Воронежській губернії, на Північному Кавказі. Друкувався в «Основі», «Киевской старине», «Зорі», «Вестнике Европы».

Полетика Василь Григорович (1765-1845) — збирач документальних матеріалів з історії України XVI-XVIII ст. Син Г.А. Полетики. На думку О.М. Лазаревського, Полетика разом з батьком написав «Історію Русів».

Полетика Григорій Андрійович (1725-1784) — український політичний діяч, походив із старшинського роду. У своїх працях обстоював принципи автономності Лівобережної України, феодальні права і привілеї козацької старшини. О.М. Лазаревський вважав Полетику та його сина В.Г. Полетику авторами «Історії Русів».

Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна (1884-1973) — історик. Працювала в галузі археології та історії Степової України й Запоріжжя XVIII ст. За часів німецької окупації вела дослідницьку роботу в наукових установах Києва, емігрувала за кордон. З 1945 р. — професор Українського вільного університету та в 1946-1947 рр. — Української православної богословської академії у Мюнхені. Автор двотомної «Історії України» та багатьох інших наукових досліджень.

Полоус Федір (XVI ст.) — запорозький отаман. Очолював гарнізон реєстрових козаків на о. Хортиця. Під час повстання під проводом С. Наливайка (1594-1596) перейшов на бік повстанців. У 1598 р. очолив повстання козаків у Запорожжі проти шляхетської Польщі.

Полуботок Павло Леонтійович (близько 1660-1724) — полковник чернігівський (1706-1722), наказний гетьман Лівобережної України (1722-

1723). Ставши гетьманом, продовжував політику свого попередника — І. Скоропадського. Виступав проти втручання в українські справи президента Малоросійської колегії Вельямінова. Був ув'язнений разом з помічником за подання «Коломацьких чолобитних». Помер у Петропавловській фортеці. Автор «Хроніки», що охоплює події 1452-1715 рр.

Попко Іван Діомидович (1819-1893) — історик, етнограф. Після закінчення у 1848 р. Московської духовної академії вступив на службу до Чорноморського козачого війська і дослужився до генерал-лейтенанта, його праці «Статистичний опис Чорноморського козацтва» (1840), «Чорноморські козаки в їхньому цивільному і військовому побуті» (ч. 1-2, 1858) мають велике пізнавальне значення.

Попович Іван (?-1663) — паволоцький полковник. Прихильник приєднання Правобережної України до Росії. У 1662 р. вів переговори з російським урядом. У 1663 р. підняв повстання проти пропольської політики гетьмана П. Тетері, яке зазнало поразки. Попович потрапив у полон і був страчений.

Постишев Павло Петрович (1887-1939) — радянським партійний і державний діяч. У 1924 р. — секретар Київського губкому, у 1925 — секретар Київського окружного КП(б)У. З 1926 р. — секретар ЦК КП(б)У, одночасно секретар Харківського окружного. Постишев причетний до організації голодомору 1932-1933 рр. в Україні та інших негативних наслідків періоду культу особи Сталіна. Репресований.

Потебня Олександр Опанасович (1835-1891) — філолог. Основоположник так званого психологічного напрямку у вітчизняному мовознавстві. Автор праць із загального мовознавства, граматики, фонетики, діалектології. Є творцем лінгвістичної поетики. Потебни належать також праці з фольклору та етнографії, історичні, філософські дослідження. За його редакцією виходили твори Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського.

Потій Іпатій (1541-1613) — уніатський митрополит, засновник української уніатської церкви.

Потоцькі — польські магнати XVII-XX ст., володіли багатьма землями у Польщі й Україні, обіймали високі посади в Речі Посполитій, сприяли експансії польських феодалів у Росії та Україні. *Микола Потоцький* (?-1651) — польський державний і військовий діяч, великий коронний гетьман, керував придушенням козацько-селянських повстань в Україні у першій половині XVII ст. У період визвольної війни українського народу очолював польські війська у битвах під Корсунем (1648), Берестечком (1651). Брав участь у підписанні Білоцерківського договору 1651 р. *Стефан Потоцький* (?-1648) — командував авангардом польсько-шляхетських військ у битві під Жовтими Водами 1648 р., під час якої загинув. *Фелікс Потоцький* (1751-1805) — воєвода в Галичині (1782-1788). Генерал-лейтенант артилерії (1788-1792). За його наказом в Умані споруджено дендропарк «Софіївка». *Анджей Потоцький* (1861-1908) — намісник Галичини. Жорстоко придушив визвольний рух у краї. Убитий.

Потьомкін Григорій Олександрович (1739-1791) — російський державний та військовий діяч. З 1783 р. мав титул князя таврійського. За його ініціативою 1775 р. зруйновано Запорозьку Січ. Сприяв російській колонізації Північного Причорномор'я і будівництву в Херсоні, Миколаєві, Севастополі, Катеринославі. Учасник російсько-турецьких воєн 1768-1774 та 1787-1791 рр. Похований у Херсоні.

Прокопович Феофан (світські імена: *Єлеазар, Єлисей*; 1681-1736) — учений, письменник, громадський і церковний діяч. 1698 р. закінчив Києво-Могилянську колегію. Навчався у польських школах та Римському колегіумі. У 1710-1716 рр. — ректор Києво-Могилянської академії, професор поетики, риторики, філософії. З 1716 р. за викликом Петра I виїхав до Петербурга. Прокопович виступив реформатором російського й українського вірша. Автор віршованої трагедокомедії «Володимир», юридичних, педагогічних, літературно-теоретичних праць, філософських трактатів і проповідей.

Пушкар Мартин (?-1658) — полтавський полковник, учасник визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Керував повстанням на Лівобережній Україні проти гетьмана І. Виговського, прихильник возз'єднання України з Росією.

Пчілка Олена (справжнє прізвище — *Косач Ольга Петрівна*; 1849-1930) — письменниця, фольклорист, етнограф. Мати Лесі Українки, сестра М. Драгоманова. Автор поетичних творів, повістей, оповідань; спогадів про М. Старицького, М. Лисенка, М. Драгоманова. В літературних працях простежуються ліберально-народницькі та культурологічні ідеї. З етнографічних праць найбільш відомі «Український орнамент», «Українські узорі».

Р

Радзивілли — князівський рід Великого князівства Литовського (з XIV ст.), потім Речі Посполитої, у XVIII-XX ст. Росії і Пруссії. Найвідоміші: *Альбрехт Станіслав Радзивілл* (1595-1656) — великий литовський канцлер. Автор «Мемуарів», що містять відомості про визвольну війну під проводом Б. Хмельницького. *Януш Радзивілл* (1612-1655) — литовський коронний гетьман. *Кароль Станіслав Радзивілл* (1734-1790) — литовський коронний гетьман. Учасник Барської конфедерації 1768 р.

Радивилівський Антоній (?-1688) — український письменник, церковний діяч. Після закінчення Києво-Могилянської колегії прийняв чернечий сан і деякий час був архідияконом у Чернігові. З 1656 р. — проповідник Києво-Печерського монастиря, з 1671 — його намісник, а 1683 — ігумен Микільського монастиря (Київ). Автор двох книг проповідей, написаних книжною українською мовою: «Огородок Марії Богородиці» (1676) і «Вінець Христов» (1688). У проповідях Радивилівський виявив себе як борець проти уніатства, як теоретик і практик тогочасного українського красномовства.

Раковський Християн Георгійович (1873-1941) — голова Раднаркому України (1919-1923). Прихильник створення Комінтерну, дипломат. Обстоював ідею реальної автономії України. З кінця 20-х років перебував в антисталінській опозиції. 1937 р. Раковський заарештований, а в 1941 р. був розстріляний.

Ракушка-Романовський Роман Онисимович (*Ракущенко*; 1623-1703). Походив з ніжинських реєстрових козаків. У 1658-1663 рр. — ніжинський сотник, в 1672 р. повернувся на Лівобережну Україну і до кінця життя був священником Миколаївської церкви в м. Стародубі. Ймовірний автор «Літопису Самовидця».

Ревізорчук Антон (кінець XVIII - початок XIX ст.) — ватажок загону опришків. У 1830 р. очолив загін, який діяв у гірських районах Галичини, Закарпаття й Буковини. Своєю відважною боротьбою проти гнобителів Ревізорчук здобув популярність серед народних мас. У середині 30-х років Ревізорчука було схоплено і страчено.

Ревуцький Лев Миколайович (1889-1977) — композитор, педагог, музично-громадський діяч. З 1935 р. — професор Київської консерваторії.

Серед його учнів В.Б. Гомоляка, Г.Л. Луковський, В.Д. Кирейко, Г.І. і П.І. Майбороди, А.Д. Філіпенко. Твори: 2 симфонії, кантата, концерт для фортепіано з оркестром, п'єси, хори, романси, пісні, обробки народних пісень.

Рильський Максим Тадейович (1895-1964) — поет, мистецтвознавець, академік, громадський діяч. Син Т.Р. Рильського. У 1944-1946 рр. — голова правління Спілки письменників України, у 1944-1964 рр. — директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України, з 1957 р. — головний редактор журналу «Народна творчість та етнографія». Поезія Рильського являє собою живий міст між класичною попередньою і новою світовою літературою. Характерні риси його творчої спадщини — гуманізм почуттів, душевна людяність, філософське осмислення буття, строгість і ясність поетичної форми, довірливість ліричної інтонації. Автор багатьох поетичних збірок: «Крізь бурю й сніг», «Україна», (Знак терезів», «Київ», «Збір винограду», «Вірність», «Троянди й виноград», «Далекі небосхили», «Голосіївська осінь», «Зимові записи», «Лірика» та ін.; перекладів творів А. Міцкевича, Ю. Словацького, В. Гюго, Данте, Вольтера, О. Пушкіна, М. Лермонтова. Серед наукових статей Рильського — розвідки про українських митців, українську поезію, художній переклад, народну творчість.

Рильський Тадей Розеславович (1841-1902) — етнограф, громадський і культурний діяч. Належав до гуртка «хлопоманів», Київської (згодом Старої) громади. З 1870 р. оселився в маєтку свого батька в с. Романівці Сквирського повіту, де створив школу для селян. Викладання в ній велося, всупереч офіційним правилам, українською мовою. Рильський підтримував постійний зв'язок з М. Лисенком, В. Антоновичем, П. Чубинським. Автор статей про українські народні звичаї, побут, розвиток економіки України тощо.

Рогоза Михайло (?-1599) — київський митрополит, один з організаторів Берестейської церковної унії 1596 р. Належав до верхівки православного духівництва, яка в боротьбі проти антифеодальних рухів спиралася на шляхетську Польщу. Ставши 1596 р. київським уніатським митрополитом, Рогоза силоміць запроваджував унію в Україні.

Родзянки — український поміщицький рід, що походив з козацької старшини. У XVIII - на початку XX ст. Родзянки володіли маєтностями в Полтавській і Катеринославській губерніях. *Василь Родзянко* (?-1734) — хорольський сотник. *Іван Васильович Родзянко* (?-1751) — гадяцький полковник. *Аркадій Гаврилович Родзянко* (близько 1793-1846) — український поміщик. Писав вірші. *Михайло Володимирович Родзянко* (1859-1924) — Голова 3-ї і 4-ї Державної думи.

Розумовський Кирило Григорович (1728-1803) — гетьман жя (1750-1764). В 1743-1745 рр. отримував освіту в університетах Кенігсберга, Берліна, Геттінгена, Страсбурга. За свого гетьманства збагатився і став найбагатшим землевласником. Посприяв посиленню станових прав і привілеїв козацької старшини.

Розумовський Олексій Григорович (1709-1771) — російський державний діяч, генерал-фельдмаршал. Родом з України. У 1731 р. Розумовського взято до придворної капели в Петербурзі. Фаворит, з 1742 р. — чоловік російської імператриці Єлизавети Петрівни. Обстоював інтереси української козацької старшини, сприяв відновленню гетьманства в Україні та обранню свого брата на посаду гетьмана.

Роксолана (*Лісовська Настя*; 1505-1561) — дружина турецького султана Сулеймана II, українка за походженням. У 1520 р. під час нападу кримських татар потрапила в полон і була продана в султанський гарем. Ставши дружиною султана, відіграла значну роль у політичному житті Османської імперії 20-50-х років XVI ст.

Роман Мстиславич (?-1205) — галицько-волинський князь з 1199 р. Син волинського князя Мстислава Ізяславича. У 1199 р. об'єднав Галицьке і Володимиро-Волинське князівства в єдине Галицько-Волинське князівство. Вів боротьбу проти половців і литовських феодалів.

Руданський Степан Васильович (1834-1873) — поет. Ліричні поезії Руданського написані в народнопісенному дусі («Повій, вітре, на Вкраїну», «Ти не моя» та ін.). Ряд його віршів має антикріпосницьке спрямування («Над колискою», «Гей, бики!», «Нехай гнеться лоза», «Не кидай мене», «Наука»).

Автор «Співомовок» (видані в 1880 р.) — поетичних гуморесок, у яких відображено оптимізм, мудрість і волелюбність українського народу. Переклав українською мовою «Слово о полку Ігоревім», «Іліаду» Гомера, «Енеїду» Вергілія.

Русов Олександр Олександрович (1847-1915) — земський статистик, етнограф, громадський діяч. З 1870 р. — в складі Старої громади. У 1875-1876 рр. керував виданням «Кобзаря» Т.Г. Шевченка у Празі. Один з організаторів земської статистики на Чернігівщині. Займався статистикою в Одесі, Єлизаветграді, Херсоні, Харкові, Києві, де входив до складу місцевих громад. За свої політичні переконання неодноразово переслідувався царським урядом. Автор праць із статистики та етнографії, зокрема «Опису Чернігівської губернії»; розвідок з фольклористики.

Русова Софія Федорівна (1856-1940) — українська громадська діячка, педагог. Дружина О.О. Русова. Мала тісні зв'язки з громадівцями та російськими народниками, через що неодноразово заарештовувалася. Відбувала ув'язнення в Києві, Одесі, Херсоні. Брала участь в українському національно-політичному русі на початку 1900-х років. Працювала в уряді УНР (в секретаріаті народної освіти). Після поразки УНР — в еміграції. З 1934 р. — почесний голова Всесвітнього союзу українок. Автор праць з питань мистецтва, літератури (про творчість Т. Шевченка, Г. Сковороди), шкільних підручників, досліджень з педагогіки.

Рюрик (?-879) — ватажок варязької дружини, якого, згідно з літописною легендою, новгородці нібито покликали разом з його братами князувати на Русь. Рюрик 862 р. захопив владу в Новгороді й поклав початок династії Рюриковичів (його спадкоємцем був князь Ігор). Легенда про закликання Рюрика є підставою для норманської теорії утворення давньоруської держави.

Рюриковичі — вживана в історичній літературі назва нащадків великого князя Ігоря. Рюриковичі стояли на чолі давньоруської держави та окремих князівств періоду феодальної роздробленості. В XII-XIII ст. відгалуженнями роду Рюриковичів були Мономаховичі, Ольговичі.

С

Савченко Федір (?- після 1931) — історик, публіцист, член Наукового товариства імені Шевченка (з 1927 р.). Навчався в Ніжині, з 1914 р. — в Парижі, де 1918 р. заснував французько-українське товариство. В еміграції зблизився з М.С. Грушевським. 1925 р. повернувся в Україну. Співробітник історичної секції Всеукраїнської академії наук. Автор наукових праць і публіцистичних статей, монографії «Заборона українства 1876 р.» (1930). У 1931 р. був заарештований і засуджений до заслання. Подальша доля невідома.

Саліковський Олександр (1886-1928) — громадський та політичний діяч. У 1912, 1915-1917 рр. — співредактор (разом із С. Петлюрою) журналу «Украинская жизнь» (Москва). В 1917 р. — губернський комісар Центральної Ради у Тимчасовому уряді. В 1918-1919 рр. — посол УНР у Латвії, редактор газети «Трибуна», в 1920 р. — міністр внутрішніх справ УНР. З 1921 р. — в еміграції у Польщі. Перебуваючи за кордоном, редагував газети «Українська трибуна», «Трибуна України», щотижневик «Українська справа».

Сальський Володимир (1885-1940) — військовий діяч. Закінчив Академію Генерального Штабу в Петербурзі (1912). Учасник першої світової війни. В 1916 р. — начальник оперативного відділу 12-ї армії. В 1918 р. — начальник штабу Сердюцької дивізії. В 1919 р. — командуючий Запорозьким корпусом, згодом — командуючий армією УНР. В 1921 р. — військовий міністр УНР. Помер у Варшаві.

Самойлович Іван Самійлович (?-1690) — гетьман Лівобережної та Правобережної (1674-1687) України. Очолював козацькі війська під час боротьби з турецько-татарською навалою в 1677 та 1678 рр. Був звинувачений у зрадництві козацькою старшиною. У липні 1687 р. заарештований і засланий до Сибіру.

Сафонович Феодосій (?-1676) — церковний діяч, письменник, історик. У 1655-1672 рр. був ігуменом Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря і ректором Києво-братської колегії. Його «Хроніка з літописців стародавніх» (1672) лягла в основу «Синописа» — першого підручника з вітчизняної історії.

Свенціцький Іларіон Семенович (*І. Святицький*; 1876-1956) — філолог і мистецтвознавець. Організував у Львові Національний музей, в 1908-

1952 рр. — його директор. Автор праць з мовознавства («Основи науки про мову українську», 1917; «Мова Галицько-Волинського літопису», 1949, тощо), мистецтвознавства, фольклору й етнографії.

Свидницький Анатолій Патрикійович (псевдонім — *Патриченко*; 1834-1871) — письменник. Навчався у Кам'янці-Подільському та в Києві. Вчителював у Миргороді. Зазнав впливу революційної поезії Т. Шевченка. Автор антикріпосницьких віршів-пісень, фольклорно-етнографічних праць («Великдень у подолян», 1861), романів, оповідань та нарисів, у яких змалював життя різних верств населення України другої половини ХІХ ст.

Свирговський Іван (*Сверчевський*; ?- близько 1574) — козацький гетьман на початку 70-х років ХVІ ст. Брав участь у боротьбі народу Молдови проти турецького гноблення. У 1574 р. загін козаків на чолі з Свирговським у складі молдовського війська оволодів Бендерами. Під час одного з боїв тяжко поранений Свирговський потрапив до турецького полону. За деякими відомостями, його страчено в Стамбулі.

Святополк Ізяславич (1050-1113) — князь полоцький (1069-1071), новгородський (1078-1088), туровський (1088-1093), великий князь київський (1093-1113). Брав участь у походах Володимира Мономаха на половців. За його князювання посилювалися феодальні утиски, що спричинилося до київського повстання 1113 р.

Святослав Ігорович (?-972 або 973) — великий князь київський (945-972), полководець. У 964-966 рр. звільнив в'ятичів від панування хозар. У 60-х роках Х ст. розгромив Хозарський каганат. Провадив активну зовнішню політику. Уклав мир з Візантією. Вбитий печенігами.

Святослав Ярославич (1027-1076) — чернігівський князь (1054-1073), великий князь київський (з 1073 р.). Син Ярослава Мудрого. Один з укладачів так званої «Правди Ярославичів». На замовлення Святослава Ярославича 1073 і 1076 рр. складено Ізборники Святослава.

Сементовський Микола Максимович (1819-1879) — історик-краєзнавець, етнограф, письменник. Праці Сементовського з історії Києва, Київської Русі, українського козацтва зберігають довідкове значення.

Сергєєв Федір Андрійович (партійний псевдонім — *Артем*; 1883-1921). У 1917-1918 рр. — народний секретар у справах промисловості і торгівлі у складі радянського уряду України, створеного в Харкові; в 1918 р. — голова Раднаркому Донецько-Криворізької Радянської республіки. В 1919 р. — заступник голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

Симиренко Василь Федорович (1835-1915) — технолог цукрового виробництва, промисловець, меценат, діяч Старої громади. Фінансував діяльність київських громадівців, видання «Киевская старина», «Літературно-науковий вісник», «Україна», «Рада» тощо. Матеріально допомагав Науковому товариству імені Шевченка.

Симоненко Василь Андрійович (1935-1963) — поет, представник дисидентського руху 60-х років. Працював журналістом. Перша збірка поезій «Тиша і грім» вийшла в 1962 р. Автор збірок віршів «Земне тяжіння» (видано 1964), «Поезії» (видано 1966), «Лебеді материнства» (видано 1981), збірки оповідань «Вино з троянд» (видано 1965), книг для дітей, нарисів, публіцистичних статей. Творам Симоненка притаманні ліризм, гуманістичний пафос. Виступав за національне відродження, за вільний розвиток української культури, мови, за народну духовність. Зазнав переслідувань. Тривалий час творчість Симоненко була закрита для масового читача.

Сікорський Ігор Іванович (1889-1972) — авіаконструктор, один з піонерів авіації. Народився у Києві. Під час навчання в Київському політехнічному інституті (1908-1912) спроектував і побудував кілька вертольотів і літаків-біпланів. У 1911 р. на літаку власної конструкції встановив світовий рекорд швидкості з екіпажем. Під керівництвом Сікорського збудовані перші в світі багатомоторні літаки. У 1918 р. емігрував до Франції, у 1919 — до США, де займався конструюванням літаків і підприємництвом.

Січинський Денис Володимирович (1865-1909) — композитор, музичний діяч. Організатор і диригент співацьких товариств «Боян» у Львові, Коломиї, Перемишлі, Станіславі (1899-1907). Засновник хорів у багатьох селах Західної України. Один із засновників музичної школи і видавництва в Станіславі. Твори: опера «Роксолана», 2 кантати, хори, романси, пісні.

Скальковський Аполлон Олександрович (1808-1899) — історик, статистик, економіст, етнограф, письменник. Один із засновників Одеського товариства історії і старожитностей. Твори «Хронологічний огляд історії Новоросійського краю», «Перше тридцятиріччя м. Одеси», «Історія Нової Січі, або останнього коша Запорізького» містять значний фактичний матеріал з історії України.

Скидан Карпо Павлович (?-1638) — полковник запорозьких нереєстрових козаків. Брав участь у селянсько-козацьких повстаннях під керівництвом П. Павлюка, Я. Острянина. Під час Жовнинської битви 1638 р. вирушив на допомогу повстанському війську Д. Гуні. В битві проти польсько-шляхетського війська Скидан був поранений, потрапив у полон і, ймовірно, був страчений.

Скоропадський Іван Ілліч (1646-1722) — гетьман Лівобережної України (1708-1722). Походив з козацької старшини, був генеральним осавулом, полковником Стародубського полку. Намагався посилити політичний вплив козацької старшини, проте з 1709 р. діяльність гетьманської адміністрації контролювалася царськими чиновниками.

Скоропадський Павло Петрович (1873-1945) — гетьман Української держави (1918 р.). Впроваджував активну національну політику, спрямовану на розвиток української науки, освіти, культури, мови та церкви. Впродовж існування гетьманату намагався запровадити авторитарний режим та утвердити монархічну форму правління. 1918 р. — емігрував до Німеччини, де став одним з ініціаторів заснування Українського наукового інституту (Берлін; 1926-1945).

Скрипник Микола Олексійович (1872-1933) — державн-політичний діяч. З 1917 р., займав в Україні різні державні посади: голови Народного Секретаріату (1918), наркому внутрішніх справ (1921-1922), наркому юстиції (1922-1927), наркому освіти (1927-1933). Підтримував українізацію та новаторські ідеї видатних українських митців. Провадив значну наукову роботу, зокрема з національного питання. Був звинувачений сталінським керівництвом у націонал-ухильництві. Покінчив життя самогубством.

Смоленський Леонід Анастасійович (1844-1905) — український педагог, громадський діяч. Один з провідних учасників лівого крила Одеської громади (70-80-ті роки XIX ст.). Підтримував зв'язки з російськими народниками. Прихильник М.П. Драгоманова.

Смотрицький Герасим Данилович (?-1594) — письменник, педагог, культурно-освітній діяч. Перший ректор Острозької школи. Разом з І. Федоровим готував острозькі видання (Острозька Біблія, «Буквар»), Автор полемічних трактатів «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий» (видано однією книжкою, 1587). Виступав проти покатоличення українського народу.

Смотрицький Мелетій (світське ім'я — *Максим Герасимович*; близько 1572-1633) — філолог, церковний та культурний діяч. Навчався в Острозькій школі та Віленській єзуїтській академії. Був ректором Київської братської школи. У 1627 р. прийняв унію і до кінця життя перебував у монастирі в Дермані. Перші твори Смотрицького спрямовані на захист православ'я («Тренос», 1610). Згодом Смотрицький захищав унію. Найвизначніший твір — «Грамматика словенська» (1619).

Сокальський Петро Петрович (1832-1887) — композитор, музичний критик, фольклорист. Закінчив 1852 р. Харківський університет. З 1858 р. — член Філармонічного товариства. Засновник Одеського товариства любителів музики (1865). Твори: опери («Мазепа», 1859; «Майська ніч», 1863), кантата, балада, романси, пісні. Автор фольклорних праць, статей, рецензій.

Сомко Яким Семенович (?-1663) — наказний гетьман Лівобережжя (1660-1663). У 1662 р. на старшинській раді в Козельці обраний гетьманом усієї України. Провадив політику на дотримання пунктів «Березневих статей» 1654 р., що стало причиною підтримки царським урядом на Чорній раді у Ніжині (1663) Брюховецького. Потрапивши до рук новообраного гетьмана, Сомко і його прихильники були страчені.

Сосюра Володимир Миколайович (1898-1965) — поет. Друкуватися почав з 1917 р. Належав до літературних організацій «Гарт», Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП). Автор багатьох поетичних

збірок, серед яких «Щоб сади шуміли», «За мир», «Донеччина моя» та ін. У 1941-1945 рр. — фронтовий кореспондент. Написав низку творів, присвячених боротьбі народу проти фашизму. Поезії Сосюри мирного періоду властивий тонкий ліризм. Багато його творів покладено на музику. За вірш «Любіть Україну» та інші високопатріотичні твори був звинувачений у націоналізмі.

Старицький Михайло Петрович (1840-1904) — культурно-громадський діяч, член Старої громади. Стояв при вищих українського театру, працював з М. Лисенком, М. Кропивницьким, М. Садовським. Серед поетичних творів Старицького основне місце посідає громадянська лірика (збірка «З давнього зшитку. Пісні та думи», 1881-1883). У соціально-побутових п'єсах «Не судилось» (1881), «У темряві» (1892), «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» (1892) та ін. Старицький показав суперечності пореформеного українського села.

Стельмах Михайло Панасович (1912-1983) — письменник громадський діяч. У 1945-1953 рр. працював в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Друкуватися почав з 1936 р. У романах «Велика рідня» (1949-1951), «Кров людська — не водиця» (1957), «Хліб і сіль» (1959), «Чотири броди» (1979) та інших показав життя українського селянства. Автор поетичних збірок, повістей, п'єс і сценаріїв.

Стеценко Кирило Григорович (1882-1922) — композитор, диригент, педагог. Навчався у Київському музичному училищі та Музично-драматичній школі М. Лисенка. Здійснював педагогічну роботу у Києві, Білій Церкві, Тиврові, Веприку.

Стецько Ярослав (1912-1986) — активний діяч проводу ОУН, членом якої був з 1923 р. З 1941 р. — перший заступник провідника ОУН (С. Бендери). Протягом 1941-1944 рр. був ув'язнений та знаходився у німецькому концтаборі. Пізніше обраний головою проводу ОУН.

Суворов Олександр Васильович (1729 або 1730-1800) — полководець та військовий теоретик. Командував військами у ході російсько-турецьких воєн 1768-1774 та 1787-1791 рр. У 1796-1797 рр. очолював царські війська в Україні. У Тульчині написав твір «Наука перемагати».

Сулима Іван Михайлович (?-1635) — гетьман нереєстрових запорозьких козаків. Брав участь у козацьких походах проти турків та кримських татар. У 1635 р; очолив повстання нереєстрових козаків, з якими захопив і зруйнував фортецю Кодак. Зраджений реєстровими козаками, Сулима був переданий польсько-шляхетській владі і разом а іншими керівниками повстання страчений.

Сухомлинський Василь Олександрович (1918-1970) — педагог. Закінчив 1939 р. Полтавський педагогічний інститут. У 1947-1970 рр. — директор Павлівської середньої школи на Кіровоградщині. Автор багатьох книг, статей з педагогічної майстерності, художніх творів для дітей. Найвідоміша книга Сухомлинського — «Серце віддаю дітям» (вперше надрукована в Німеччині, потім в Україні, 1969). Розробив теорію та методику виховання дітей, всебічного розвитку особистості учня.

Т

Таляревський Яків (у чернецтві — *Ліодор*; XVIII ст.) — український гравер по дереву. Працював у Чернігові. Виконав гравюри для різних видань, що виходили у Чернігівській друкарні («Цар Давид грає на гусях», «Григорій Двослів», «Іоанн Златоуст», «Василій Великий» та ін., — усі в 50-х роках).

Таран Іван (XVIII ст.) — ватажок гайдамацького загону під час Коліївщини (1768). Організований Тараном загін із селян і запорожців діяв у Чигиринському старостві поблизу м. Лебедина (тепер село Шполянського району Черкаської області). У боях проти карального війська гайдамаки зазнали поразки. Частина їх потрапила в полон і була страчена в м. Кодня. Доля Тарана невідома.

Таран Павло Андрійович (*Сабадаш*; 1745-?) — козак Канівського куреня. Навесні 1768 р. під час Коліївщини вступив до повстанського війська М. Залізняка. Згодом очолив загін, з яким визволив Тетіїв, Володарку та навколишні села від польської шляхти. Царський каральний загін захопив Тарана у м. Лукашівка під Уманню. Засуджений до довічної каторги.

Тарасевичі *Олександр* (у чернецтві — *Антоній*; близько 1640-1727) і *Леонтій* (близько 1650-1710) — українські митці й педагоги другої половини XVII — початку XVIII ст. Утвердили гравірування на металі в українській книжковій та станковій гравюрі. З їхніми іменами пов'язані піднесення українського мистецтва до професійного академічного рівня; налагодження тісніших мистецьких зв'язків України із Заходом; збагачення українських національних форм світовими здобутками стилю бароко; вдосконалення викладання основ образотворчого мистецтва в Лаврській іконописній майстерні. Тарасевичі своїм мистецтвом з глибоким патріотизмом і християнським гуманізмом обстоювали інтереси України і її культури; зробили значний внесок у розвиток добрих відносин православних українців з католицьким і протестантським християнським світом Заходу.

Тарновські — українські поміщики у Чернігівській, Полтавській та Київській губерніях у XVIII - на початку XX ст. *Василь Васильович (старший) Тарновський* (1810-1866), *Василь Васильович (молодший) Тарновський* (1837-1899), *Григорій Степанович Тарновський* (1788-1853). Тарновські були знайомі

з Т.Г. Шевченком. Василь Васильович (молодший) збирав колекцію старовини (зберігається в Чернігівському історичному музеї), рукописну та художню спадщину Т.Г. Шевченка. У маєтках Григорія Степановича в Качанівці 1843 і в с. Потоки (тепер Миронівський району Київської області) 1845 р. побував Т.Г. Шевченко. У повісті «Музикант» Т.Г. Шевченко показав його як поміщика-кріпосника Арновського.

Тацит Публій Корнелій (близько 58 - після 117) — історик і політичний діяч Стародавнього Риму. Автор праць «Історія» і «Аннали» — про історію Риму періоду ранньої імперії та етнографічного нарису «Германія», що є одним з найдавніших джерел з історії, соціального та суспільного ладу стародавніх германців. У цих творах містяться цінні відомості про венеців, сарматів і жителів грецьких міст-держав, тобто про населення, що проживало на території сучасної України. Повідомлення Таціта відзначаються достовірністю і важливі як свідчення очевидця.

Теліга Олена Іванівна (1907-1942) — культурно-політична діячка. З 1939 р. мешкала у Кракові. Була членом ОУН. В роки німецької окупації здійснювала видавництво у Києві журналу «Литаври», керувала спілкою письменників, у своїх виступах викривала окупаційну політику рейху в Україні. Була розстріляна фашистами. Теліга — автор публіцистичних статей з актуальних національних проблем. Головна тема поезій — взаємини подружжя, поетична форма — послання. Перша збірка Теліги («Душа на стороні») опублікована у 1946 р. До неї ввійшли вірші «Вечірня пісня», «Сучасникам», «Мужчинам», «Чоловікові», «Відповідь», «Без назви», «Засудженим» та ін.

Тимошенко Семен Костянтинович (1895-1970) — військовий діяч. Командував Українським фронтом у 1939 р. у поході на західноукраїнські землі. У 1940-1941 рр. — нарком оборони СРСР, в 1941-1945 рр. — заступник наркома оборони СРСР, головнокомандуючий Військами Західного і Південно-Західного напрямків, командуючий Західним і Південно-Західним фронтами, представник Ставки Верховного Головнокомандування; у 1946-1960 рр. командував військовими округами.

Тичина Павло Григорович (1891-1967) — український поет, державний і громадський діяч, академік. У 1936-1939 і 1941-1943 рр. очолював Інститут літератури ім Т.Г. Шевченка, в 1943-1948 рр. — міністр освіти України. Автор збірок поезій «Сонячні кларнети» (1918), «Плуг» (1920), «Сталь і ніжність» (1941), «Перемагать і жить» (1942); «День настане» (1943) та інших. Тичина виступав як лірик, змальовував мирну працю будівників міста і села. У поезіях воєнного періоду відображено непохитну віру в перемогу над фашистськими загарбниками. На творчості Тичини позначився вплив сталінської тоталітарної системи: відразу ж після голодомору 1932-1933 рр. він виступає з віршем «Партія веде» (1934). Тичина автор книжок для дітей, літературознавчих праць.

Ткаченко Петро Федорович (187-1919) — кобзар. Учень кобзаря Т. Пархоменка. В його репертуарі були народні (історичні, соціально-побутові, жартівливі) пісні, пісні на слова Т.Г. Шевченка та інші.

Тобілевич Марія Карпівна (*Садовська*; 1855-1891) — співачка (сопрано) і драматична актриса. Сценічну діяльність почала в 1876 р. Ролі і партії: Наталка («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Одарка («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського), Софія («Безталанна» І. Карпенка-Карого), Маруся («Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького).

Тобілевич Микола Карпович (псевдонім — *Садовський*; 1856-1933) — актор, режисер, театральний діяч. З 1880-х років грав у трупах Г. Ашкаренка, М. Кропивницького, М. Старицького. У 1921-1923 рр. очолював Руський театр товариства «Просвіта» в Ужгороді. Зробив великий внесок у розвиток українського оперного театру — постановки опер М. Лисенка, Д. Січинського та інших.

Тобілевич Панас Карпович (*Саксаганський*; 1859-1940) — актор, режисер, театральний діяч. На сцені з 1882 р. Грав у трупах М. Старицького, М. Кропивницького, утримував власні трупи. У 1918 р. заснував у Києві Народний театр, на базі якого 1922 р. було створено Театр ім. М. Заньковецької. Тобілевич утвердив на українській сцені соціально-психологічну драму, запровадив план постановки вистави. Ролі: Іван Барильченко («Суєта» І.

Карпенка-Карого), Шельменко («Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка) та інші.

Томиленко Василь (?-1654) — реєстровий козак. Брав участь у битвах 1648-1649 рр. як начальник козацької артилерії. У 1650 р. очолював посольство до Польщі, у 1653 р. — до Литви. У 1653 р. — чигиринський полковник.

Томілін Сергій Аркадійович (1877-1952) — український гігієніст, санітарний статистик, історик медицини. З 1933 р. працював у науково-дослідних установах Києва. Його праці присвячені вивченню санітарного стану населення України, питанням поширення венеричних хвороб, дитячої смертності, застосування лікарських рослин та інших.

Тотлебен Едуард Іванович (1818-1884) — військовий діяч, інженер, генерал. Відіграв важливу роль в організації оборони Севастополя 1854-1855 рр., керуючи інженерними роботами. Розробив проект поясу земляних фортів навколо Нової Печерської фортеці в Києві. У 1879 р. — генерал-губернатор Одеси. Під керівництвом Тотлебена видано «Описание обороны города Севастополя» (т. 1-2, 1863-1872).

Трегубов Єлисей Купріянович (1848-1920) — громадський діяч, педагог. Учасник Старої громади. Підтримував тісні зв'язки з галицькими народовцями. Керував конторою журналу «Киевская старина». У 1884 р. зустрічався за кордоном з М.П. Драгомановим. Співробітник Української Академії наук.

Трофимович (Трохимович) Феофан (?-1736) — культурно-освітній і літературний діяч. У 1725 р. закінчив Києво-Могилянську академію, де був залишений викладачем піітики. Його (як і Феофана Прокоповича та Інокентія Неруновича) вважають ймовірним автором драми «Милость Божія Україну... освободившая...» (1728), в якій оспівується визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького.

Трохимовський Михайло Якович (1739-1813) — лікар. У 1772-1813 рр. працював лікарем Миргородського повіту, жив у с. Великі Сорочинці. У його будинку в цьому селі народився у 1809 р. М.В. Гоголь. Трохимовський на власні кошти утримував лікарню. Головні його праці присвячені питанням

гідротерапевтичного лікування, вивченню причин безпліддя жінок тощо. У 1772 р. склав опис рослин Криму.

Трощинські — українські поміщики па Лівобережній і Правобережній Україні. Походили з козацької старшини. *Степан Трощинський* (XVIII ст.) — гадяцький полковник (1704-1708). *Дмитро Прокопович Трощинський* (1754-1829) — поміщик, російський державний діяч. Був гадяцьким полковим писарем. У 1802-1806 рр. — міністр уділів, у 1814-1817 — міністр фінансів у царському уряді. Його далеким родичем був М.В. Гоголь.

Трясило Тарас (Федорович; XVII ст.) — гетьман запорозьких нереєстрових козаків (з 1629 р.). У 1629 р. очолив похід козаків на Кримське ханство. Керував селянсько-козацьким повстанням 1630 р. у Придністров'ї. Вів переговори з Москвою у 1636 р. про перехід частини українського козацтва на службу до царя. Прохання було відхилене. Подальша доля Трясила невідома.

Тукальський Йосип (Нелюбович; ?-1675) — український церковний і політичний діяч. Підтримував І. Виговського, згодом — Ю. Хмельницького, якого переконав підписати Слободищенський трактат 1660 р. про перехід України під владу шляхетської Польщі. У 1663 р. проголошений київським митрополитом, але духівництво Лівобережної та Слобідської України відмовилось визнати його главою православної церкви в Україні. Звинувативши Тукальського у зраді, гетьман П. Тетеря у 1663 р. посадив його до в'язниці. Звільнений у 1665 р. гетьманом П. Дорошенком. Став прихильником П. Дорошенка. За його порадою гетьман перейшов у підданство Туреччини. Незважаючи на підтримку турецького уряду і П. Дорошенка, Тукальському не вдалося захопити керівництво православною церквою в Україні.

Тулов Михайло Андрійович (1814-1882) — літературознавець, мовознавець і письменник. 1839 р. закінчив Київський університет. У 1844-1853 рр. — професор Ніжинського ліцею, пізніше — директор Немирівської гімназії, інспектор казенних училищ Київського навчального округу, помічник попечителя цього округу. Один з організаторів недільних шкіл. Автор праць: «Про малоросійське правописання» (1879), «Про процес поетичної творчості» (1881). Друкувався в журналі «Основа» під псевдонімом Лінейкін.

Тулуб Зінаїда Павлівна (1890-1964) — письменниця. Автор романів «Людолови» (т. 1-2, 1934-1937) про Україну часів гетьмана П. Сагайдачного і «У степу безкраїм за Уралом» (1964) про життя Т.Г. Шевченка у засланні. Писала кіносценарії, п'єси.

Туптало Данило Савович (1651-1709) — письменник, церковний і культурний діяч. Був ігуменом у монастирях Батурина, Глухова, Києва, Чернігова, Новгород-Сіверського. Як проповідник таврував зажерливість багатіїв, висловлював співчуття до бідних. Головний його твір — чотиритомний збірник «Четї Мінеї» («Книга житій святих», друкарня Києво-Печерської лаври, 1689, 1695, 1700, 1705).

Тютюнник Григій Михайлович (1931-1980) — український письменник. Автор збірок новел, оповідань і повістей «Деревій» (1969), «Батьківські пороги» (1972), «Крайнебо» (1975), «Коріння» (1976), у яких порушено важливі морально-етичні проблеми, відтворено життя українського села в довоєнні й післявоєнні роки; книжок для дітей «Ласочка» (1970), «Лісова сторожка» (1971), «Степова казка» (1973) та інших.

Тютюнник Григорій Михайлович (1920-1961) — український письменник. Найвизначніший твір Тютюнника — роман «Вир» (1960), в якому відображено складні соціально-психологічні процеси в передвоєнному колгоспному селі, героїзм народу в роки війни. Автор збірок оповідань, поезій, незавершеного роману «Буг шумить».

Тютюнник Юрій Йосипович (1891-1929) — член Центральної Ради. У 1918-1919 рр. — начальник штабу військ Директорії. Розробив операцію визволення Херсона від грецьких окупантів. Протягом 1920-1921 рр. Тютюнник очолював партизансько-повстанський штаб петлюрівців, який планував підняти в Україні загальне повстання проти більшовиків, організовував напади на міста і села України. В 1923 р. здався радянським властям. Розстріляний у Бутирській в'язниці.

Тягно Борис Хомич (1904-1964) — режисер, педагог. У 1923-1929 рр. працював у театрі «Березіль». Учень Л. Курбаса. У 1948-1962 рр. — головний режисер Львівського українського драматичного театру ім. М. Заньковецької.

Серед спектаклів — «Сон князя Святослава» І. Франка, «Устим Кармалюк» В. Суходольського, «Жакерія» П. Меріме, «Гамлет» В. Шекспіра. Викладав у драматичних студіях театрів «Березіль» (1926-1929), ім. М. Заньковецької (1948-1962).

Тяпинський Василь Миколайович (близько 1540 - близько 1604) — просвітитель, учасник реформаційно-гуманістичного руху другої половини XVI ст. У 1580-ті рр. заснував друкарню, де надрукував Євангеліє, перекладене ним книжною мовою того часу, з паралельним церковнослов'янським текстом і власною передмовою.

У

Убийвовк Олена Костянтинівна (Ляля; 1918-1942) — один з керівників підпільної антифашистської боротьби в Полтаві під час війни з німецько-фашистськими загарбниками. На початку війни організувала підпільну молодіжну групу «Нескорена полтавчанка». У травні 1942 р. гестапівці заарештували Убийвовк та найбільш активних підпільників групи і після жорстоких тортур розстріляли. Образ Лялі Убийвовк виведено в повісті О.Т. Гончара «Земля гуде». У Полтаві встановлено пам'ятник підпільникам групи «Нескорена полтавчанка», увінчаний скульптурою Убийвовк. На пам'ятнику викарбувано імена розстріляних патріотів.

Уваров Олексій Сергійович (1824-1884) — археолог. Досліджував античні пам'ятки півдня України (Ольвію, Херсонес, Неаполь Скіфський та інші). Певне довідкове значення зберігають «Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря» (т. 1-2, 1851-1856).

Ужвій Наталія Михайлівна (1898-1986) — актриса. На професійній сцені з 1922 р. З 1936 р. — в Київському українському драмтеатрі ім. І. Франка. Ролі: Анна («Украдене щастя» І. Франка), Варка («Безталанна» І. Карпенка-Карого), Устина Федорівна («Пора жовтого листя» М. Зарудного), Танкабіке («В ніч місячного затемнення» М. Каріма), Кручиніна («Без вини винуваті») О. Островського) та інші. З 1926 р. знімалася в кіно (у фільмах «Тарас Шевченко», «Кармалюк», «Прометей», Райдуга» та інших). У 1954-1973 рр. була головою Українського театрального товариства.

Українка Леся (1871-1913) — поетеса. Отримала блискучу освіту, була знацем близько 10 мов. Збірки ліричних віршів: «Думи і мрії» (1899), «Відгуки» (1902). У поемах «Місячна легенда» (1892), «Давня казка» (1893) та інших, пройнятих гуманізмом і пафосом життєствердження, звучать теми боротьби, патріотичні мотиви.

Ушинський Костянтин Дмитрович (1823-1871) — педагог. У педагогічній системі Ушинського важливе місце посідає вчення про мету виховання, що визначалася ним як підготовка людини до життя і праці, як формування у неї почуття обов'язку перед народом. Ушинський обстоював думку про право кожного народу мати школу рідною мовою, засуджував

царизм за заборону вивчення української мови в школах України. Створив цілісну дидактичну систему. Визначив головні шляхи і засоби розвиваючого навчання; підкреслював необхідність урахування вікових і психологічних особливостей дітей. Надавав важливого значення праці у психологічному і фізичному розвитку людини, вказував на вирішальну роль школи і особи вчителя у вихованні дітей. Автор підручників для початкового навчання, у яких науковий рівень знань поєднувався з доступністю викладу і слугував завданням морального та естетичного виховання. Вчення Ушинськ сприяло розвитку прогресивної педагогічної думки в Україні.

Ф

Фармаковський Борис Володимирович (1870-1928) — археолог, історик античного мистецтва. Навчався в Новоросійському університеті в Одесі. Провадив археологічні розкопки грецького міста Ольвії на березі Дніпро-Бузького лиману, на о. Березань, у Києві, Євпаторії. Науково обгрунтував кордони Ольвії. Написав кілька фундаментальних праць і статей про історію Ольвії та інші грецькі колонії Північного Причорномор'я.

Федоров Іван (*Іван Федорович Москвитін*; (?-1583) — засновник книгодрукування в Росії і в Україні. Працював у Львові, у с. Дермані (тепер Устенське-Друге Рівненської області), в Острозі. Видав перші в Україні друковані книги «Апостол» і «Буквар» (обидві — у Львові, 1574). До «Апостола» було додано післямову («Повість како совершился друкарня сія»). В Острозі 1581 р. видав Острозьку Біблію. Помер у м. Львові. Похований у церкві Онуфрійського монастиря.

Федько Іван Федорович (1897-1939) — військовий діяч, командарм 1-го рангу (1938). У 1918-1921 рр. брав участь у боях проти німецьких окупантів. Один із керівників Південно-Західного фронту. З 1922 р. — на відповідальних посадах у Червоній Армії, зокрема командуючий військами Київського військового округу (1937-1938).

Федькович Юрій (**Осип**) **Адальбертович** (1834-1888) — письменник і громадський діяч. У 1873-1874 рр. працював редактором видавництва при товаристві «Просвіта» у Львові, в 1885-1887 рр. редагував газету «Буковина» у Чернівцях. Автор ліричних віршів, балад і поем, сповнених глибокого соціального змісту. В оповіданнях і повістях відобразив гострі соціальні й побутові конфлікти, змалював тяжку долю поневоленого селянства, показав високі моральні якості українського народу. Склав український «Буквар», написав першу програму етнографічного опису Буковини, видав для народних шкіл пісенник («Співанник для господарських діточок»).

Филипович (**Пухальський**) **Лаврентій** (*Лавриш*; ?-1610) — живописець. Филиповича вважають автором гравюри із зображенням євангеліста Луки в «Апостолі», виданому 1574 р. у Львові І. Федоровим.

Філатов Володимир Петрович (1875-1956) — офтальмолог, хірург. З 1911 р. — професор Новоросійського університету в Одесі, з 1936 р. — директор Українського науково-дослідного експериментального інституту очних хвороб і тканинної терапії. Праці Філатова присвячені розробці методу відновлювальної хірургії, вивченню біогенних стимуляторів. Створив школу вітчизняної офтальмології.

Філіпенко Аркадій Дмитрович (1912-1983) — композитор. Автор дитячої опери «В зеленім саду» (1968), оперет, вокально-симфонічної поеми «Дума про безсмертного Кобзаря» (1960), симфоній, струнних квартетів, хорових творів.

Фомін Олександр Васильович (1869-1935) — ботанік, академік. У 1914-1927 рр. — професор Київського університету, у 1931-1935 — директор Інституту ботаніки АН України Автор праць з питань систематики рослин, флори України та інших країн. Розробив перше ботанічне районування території України.

Франко Іван Якович (1856-1916) — письменник, поет. В оповіданнях та повістях Франко реалістично зображено процес пролетаризації селянства, боротьби трудящих за свої права («Борислав сміється», 1882).

Х

Хаджі-Гірей (?-1466) — засновник Кримського ханства, родоначальник династії Гіреїв. Уперше з'явився в Криму в 1433 р. Розбив у 1434 р. війська генуезців, але внаслідок міжусобної боротьби був вигнаний з Криму. Жив у Литві. 1443 р. проголошений кримським ханом У зовнішній політиці дотримувався литовської орієнтації. У 1454 р. уклав союз із турками, що стало початком васальної залежності ханства від Туреччини. Вів боротьбу проти Золотої орди.

Ханенко Богдан Іванович (1848-1917) — колекціонер-меценат і археолог. Зібрав колекцію творів мистецтва, яку було покладено в основу Музею мистецтв Всеукраїнської Академії наук (тепер Київський музей західного та східного мистецтва). На кошти Ханенка та за його участю провадилися археологічні розкопки на Київщині. Видав «Старожитності Придніпров'я» (вил. 1-6, 1899-1907).

Ханенко Микола Данилович (1691-1760) — генеральний хорунжий (з 1741 р.). На військовій службі з 1710 р. Був близьким до полковника П. Полуботка, гетьманів Д. Апостола і К. Розумовського. Вів щоденник, який є важливим джерелом історії України першої половини XVIII ст. В ньому описано стосунки української старшини з царським двором, схарактеризовано ряд осіб з гетьманського оточення. «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка 1727-1753 рр.» видано 1884 р.

Ханенко Михайло Степанович (близько 1620-1680) — уманський полковник (1660-1669), гетьман Правобережної України (1670-1674).

Ханенко Олександр Іванович (1805-1895) — поміщик, онук М.Д. Ханенка. Склав «Історичний опис деяких місцевостей Чернігівської губернії» (1887), «Фамільні документи роду Ханенків» (1899), в яких використано документальні матеріали з історії України XVII-XIX ст.

Харитоненки — українські цукрозаводчики і землевласники середини XIX — початку XX ст. Походили із селян-чумаків Сумського повіту Харківської губернії. *Іван Герасимович Харитоненко* (1820-1891) накопичив капітал на оренді землі та промислових підприємств. По скасуванню кріпосного права купував поміщицькі землі, будував цукрові заводи. На 1890 р.

— займає одне з ключових місць у синдикаті рафінадних цукро заводчиків. Займався благодійництвом. На його пожертвування був створений і утримувався дитячий притулок, гуртожиток студентів Харківського університету, побудовано церкву в рідному селі.

Хвильовий (Фітільов) Микола Григорович (1893-1933) — письменник. Виступав проти сталінських форм і методів побудови соціалізму та за відродження української самосвідомості. Брав участь у літературних дискусіях 1925-1928 рр. За свої ідеї був звинувачений в націоналізмі («хвильовізм»).

Хмельницький Богдан (Зіновій) Михайлович (близько 1595-1657) — гетьман, засновник козацько-гетьманської держави. У 1648 р. очолив національну козацьку революцію. Під керівництвом Хмельницького було здобуто перемоги в Жовтоводській битві 1648, Корсунській битві 1648, Пилявецькій битві 1648, Батозькій битві 1652 р.

Хмельницький Юрій Богданович (близько 1641-1685) — тричі обирався гетьманом України. Підписав Переяславські статті (1659 р.) з Московією та Слободищенський трактат (1660 р.) з Польщею, що в майбутньому привело до територіального та політичного поділу козацько-гетьманської держави. Скинутий з гетьманства (1663 р.), Хмельницький постригся в ченці під ім'ям Гедеона. Був страчений османами.

Хмельницький-Яненко Павло (XVII ст.) — київський полковник за часів гетьманства Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького. Посол до польського короля від Ю. Хмельницького, згодом від П. Дорошенка до московського царя.

Хромий Олексій Григорович (*Черкашенин Лесько*; ?- близько 1671) — запорозький козак, сподвижник С. Разіна. У вересні 1670 р. з загоном українських і донських козаків прибув у Слобідську Україну на допомогу повстанню І. Дзиковського. Захопив Цареборисів, Маяцьк, Чугуїв, Зміїв, Балаклію. На початку листопада 1670 р. повстанці зазнали поразки від царських військ. З невеликим загоном Хромий прорвався на Дон. Подальша доля невідома.

Ц

Цегельський Лонгін (1875-1950) — державний та громадсько-політичний діяч, адвокат. У 1917-1918 рр. — посол до австро-угорського парламенту, член Союзу визволення України, Головної української ради, Бойової Управи Українських січових стрільців (УСС), державний секретар внутрішніх справ Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). У 1919 р. — керівник Секретаріату зовнішніх справ ЗУНР, заступник міністра зовнішніх справ Української Народної Республіки (УНР). У 1920-1921 рр. — представник ЗУНР у США.

Цеглинський Григорій Іванович (літературний псевдонім — *Григорій Григорієвич*; 1853-1912) — український письменник і громадський діяч. З 1888 р. — директор української гімназії в Перемишлі. Автор комедій «На добродійні цілі» (1883), «Соколики» (1884), «Шляхта ходачкова» (1886). Писав вірші, літературно-критичні статті.

Целевич Юліан Андрійович (1843-1892) — історик, педагог. З 1868 р. викладав у гімназіях Львова і Станіслава (тепер м. Івано-Франківськ). З 1892 р. — голова Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Опублікував ряд праць, в яких уперше в українській історіографії дослідив рух опришків. Викривав імперську політику австрійського уряду щодо українського населення Галичини.

Ч

Чалий Михайло Корнійович (1816-1907) — педагог, культурно-освітній діяч, біограф Т.Г. Шевченка. Протягом 30 років викладав у гімназіях Немирова, Києва, Білої Церкви, у Ніжинському ліцеї. Учасник руху за створення недільних шкіл. З 1882 р. — член редколегії журналу «Киевская старина». Автор книги «Життя і твори Тараса Шевченка» (1882).

Чалий Сава (?-1741). Деякий час був на Запорозькій Січі, пізніше — сотник надвірного війська князів Четвертинських. У 1734 р. Чалий перейшов на бік Верлана, який очолив повстання гайдамаків у Правобережній Україні проти польсько-шляхетського панування, після придушення повстання склав присягу Польщі. З 1738 р. — полковник надвірного війська магнатів Потоцьких у Немирові. У 1741 р. гайдамаки загону Г. Голого стратили Чалого за зраду.

Чепа Андріян Іванович (1760- близько 1822) — колекціонер документів з історії України, український поміщик. У 1779-1789 рр. служив у канцелярії П.О. Румянцева. Колекцією документів Чепи користувалися історики М.Ф. Берлинський, Д.М. Бантиш-Каменський, Я.М. Маркович.

Чепіга-Зеленкевич Яків Феофанович (1875-1938) — педагог і освітній діяч. Закінчив у 1898 р. Новобузьку учительську семінарію, вчителював у Донбасі, викладав у вищих школах Києва. Автор праць з проблем морального і трудового виховання, методичних посібників і підручників з української мови й арифметики для початкової школи.

Черемшина Марко (справжнє прізвище — *Семанюк Іван Юрійович*; 1874-1927) — письменник і культурно-громадський діяч. Провадив активну культурно-освітню й громадську роботу серед місцевою населення. Автор збірок новел «Краби» (1901), «Село вигибає» (1925), «Верховина» (1929) та інших, в яких зобразив безправне становище селянської бідноти, воєнне лихоліття, висловив мрії західноукраїнського населення про соціальне й національне визволення.

Черняхівський Олександр (1869-1939) — громадський діяч, лікар. Професор Київського університету (з 1918 р.). Організатор медичної секції Українського наукового товариства у Києві, перший голова Всеукраїнської спілки лікарів, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Один з авторів «Російсько-українського словника» (1920). Черняхівський активно розробляв українську медичну термінологію.

Честахівський Григорій Миколайович (1820-1893) — український художник. Знайомий Т. Шевченка. Записав спогади поета про навчання в петербурзькій Академії мистецтв. Малюнки: «Труна Т.Г. Шевченка в дорозі», (Селяни біля труни Т.Г. Шевченка) (всі — 1861) та інші.

Чижевський Дмитро (1894-1977) — громадський та політичний діяч, учений-славіст, філософ. Навчався в Петербурзькому та Київському університетах. В 1917 р. — член РСДРП(б), член Малої Ради Української Центральної Ради. З 1921 р. — в еміграції в Німеччині. Автор фундаментальних праць з філософії, літератури, мистецтвознавства, історії.

Чижевський Павло (1860-1925) — громадсько-політичний діяч. Навчався в Київському університеті. За політичну діяльність був засланий до Сибіру. Земський діяч. Член Української радикально-демократичної партії і Товариства українських поступовців. Член I та II Державних Дум (українська фракція), член Української Центральної Ради, торговий представник України у Швейцарії (1918), член уряду УНР в еміграції.

Чикаленко Євген (1861-1929) — діяч української культури, меценат, теоретик і практик сільського господарства. Автор «Розмов про сільське господарство для селян». Фінансував видання газет «Громадська думка», «Рада», «Нова громада»; друкувався в «Киевской старине». В 1919 р. емігрував до Східної Європи. В Чехословаччині очолив термінологічну комісію при Українській господарській академії.

Чикаленко Левко (1888-1965) — громадський та політичний діяч, археолог. В 1917 р. — член УСДРП, секретар УЦР, член Малої Ради. З 1920 р. — в еміграції. Дійсний член НТШ, Української вільної академії наук (з 1945 р.). Автор численних праць з археології.

Чуйкевич Федір Олександрович (?-1759) — український правознавець. У 1750-1758 рр. здійснив приватну кодифікацію правових норм та впорядкував збірник «Суд і розправа». У своїх пропозиціях щодо поліпшення судової справи

в Україні не пішов далі Литовських статутів. Правові норми були спрямовані на зміцнення феодално-кріпосницьких відносин в Україні.

Чумак Василь Григорович (1901-1919) — поет. Вів активну літературно-громадську роботу з 1917 р. Розстріляний денікінською контррозвідкою. Автор збірки віршів «Заспів» (1920), оповідань, критичних статей та нарисів.

Чупринка Грицько (1879-1921) — поет-лірик, належав до групи декадентів, що виступали в журналі «Українська хата» (1909-1921). Автор віршів «Батькові», «В ночі». Жовтневий переворот зустрів вороже. 1921 р. був розстріляний більшовиками за активну участь у підготовці антирадянського повстання на Правобережній Україні.

Чурай Марія Гордіївна (*Маруся Чурай, Чураївна*) — легендарна українська народна співачка і поетеса. Нібито жила в середині XVI ст. у Полтаві. Образ Чурай, як творця українських пісень («Ой, не ходи, Грицю», «Засвистали козаченьки» та інших), склався під впливом літературних творів XIX ст. Документальних свідчень про Чурай немає.

Ш

Шамо Ігор Наумович (1925-1982) — композитор. Твори: симфонії, концерти з оркестром — для флейти, фортепіано; кантати, хори, романси (цикли на слова Т. Шевченка, Р. Бернса, А. Малишка), пісні (понад 300), музика до кінофільмів.

Шафран Олекса (XVII ст.) — запорозький полковник, учасник походів козаків проти Туреччини і Кримського ханства. Був 7 років у татарському полоні, організував повстання невільників у Балаклаві і на захопленому кораблі прибув на Дон. У 1626 р. на чолі 400 запорозьких і донських козаків здійснив похід на турецьке узбережжя, де зруйнував кілька фортець.

Шварно Данилович (близько 1230- близько 1269) — син князя Данила Галицького. Після його смерті володів Галицьким і Холмським князівствами. З 1263 р. правив у Великому князівстві Литовському. Був прихильником об'єднання сил Галицько-Волинського князівства й Литви для боротьби проти Польщі.

Швачка Микита (близько 1728- ?) — запорозький козак, ватажок гайдамацького загону. Під час Коліївщини разом із загonom А. Журби здобув Фастів. У 1768 р. його було схоплено під Богуславом і заслано на каторгу до м. Нерчинська. Дальша доля невідома. Т.Г. Шевченко присвятив йому вірш «Швачка».

Шевченко Тарас Григорович (1814-1861) — видатний український поет, художник, просвітитель, громадський діяч. Походить із сім'ї селянина-кріпака Григорія Шевченка і був його третьою дитиною, дитячі роки чумакував, наймитував та навчався і малював. У 1832 р. Шевченко був відданий своїм паном Павлом Енгельгардтом у науку до художника В. Ширяєва в Петербурзі, в 1838 р. після знайомства з І. Сошенком був викуплений з кріпацтва і зарахований до петербурзької Академії мистецтв, де навчався у К. Брюллова. В 1845 р. радою Академії мистецтв ухвалено рішення надати Шевченкові звання некласного художника. Повернувшись в Україну, працював у Київській археографічній комісії. У 1846 р. долучився до Кирило-Мефодіївського товариства, очолив його радикальне крило. Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства в 1847 р. Шевченка було заарештовано та

призначено в рядові солдати в Оренбурзький окремих корпус без права писати і малювати за вірші українською мовою та заклики до повстання й повалення царату. В 1857 р. після клопотань друзів його було звільнено із заслання. 1859 р. в останнє побував в Україні, а через рік був змушений повернутися до Росії. 1860 р. за майстерність Шевченка визнано академіком гравюри. В наслідок загострення важких хвороб Шевченко помер у своїй майстерні в Петербурзі. В травні 1861 р. його прах перевезено в Україну і перепоховано у Каневі на Чернечій (нині Тарасовій) горі. Шевченко плідно працював у галузі живопису — картини «Смерть Б. Хмельницького», «Катерина», серія офортів «Живописна Україна», портрети сучасників художника, графіка. Шевченко-поет завершив процес становлення нової української літератури. Його творам властиві глибока народність, гуманізм, любов до батьківщини, гнівний пафос, образність мови. У творах історичної тематики поет показував боротьбу свого народу проти соціального й національного гноблення. Виступав проти самодержавства, кріпосного права, антинаціональної політики, ідеалізування минулого та схиляння перед чужоземщиною. Збірка поезій «Кобзар» (1840), поема «Гайдамаки» (1841), драма «Назар Стодоля» (1843), рукописна збірка «Три літа» (1843-1845), до якої увійшли поеми «Сон», «Наймичка», «Кавказ», «Єретик», послання «І мертвим, і живим...», вірш «Як умру...» («Заповіт»). В ув'язненні Шевченко написав цикл віршів «В казематі». На засланні поет створив одні з найкращих в українській літературі зразки філософської, пейзажної та інтимної лірики. Для недільних шкіл Шевченко видав підручник — «Букварь южнорусскій» (1861).

Шедель Йоган Готфрід (1680-1752) — архітектор. У 1731-1752 рр. працював у Києві, де за його проектами було споруджено Велику дзвіницю Києво-Печерської лаври, надбудовано будинок Київської академії. Очолював роботи під час надбудови дзвіниці Софійського собору (1744-1748).

Шейковський Каленик Васильович (1835-1903) — український мовознавець, етнограф, видавець. За надрукування українською мовою «Метаморфоз» Овідія відбував заслання. Автор букваря української мови, укладач словника української мови (1861-1886, опубліковано не повністю),

збирач і дослідник українського фольклору. Переклав українською мовою «Слово о полку Ігоревім».

Шелест Василь (?-1768) — запорозький козак, керівник гайдамацького загону. В 1768 р. організував поблизу м. Чигирин повстанський загін із селян-кріпаків та козаків, який під час Коліївщини діяв у Черкаському старостві. Був захоплений у полон польським загonom і страчений у м. Кодні.

Шеля Якуб (1787-1866) — керівник селянського загону під час Галицького повстання 1846 р. Походив з кріпаків. Намагався надати повстанському руху організованого характеру, створив штаб повстанців, оголосив про поділ поміщицької землі між селянами. 1846 р. австрійська влада заарештувала його та вислала на Буковину в с. Солку під нагляд поліції.

Шептицький Роман Іванович (духовне ім'я — *Андрій*, 1865-1944) — глава греко-католицької церкви. Доктор юриспруденції. З 1900 р. — галицький і львівський митрополит. Заснував духовну семінарію в Станіславі, Науковий Інститут для студій при богословській академії, опікав товариство «Просвіта» і спортивне товариство «Пласт». У 1914 р. його було заарештовано і депортовано до Росії. В 1917 р. повернувся до Львова. Виступав проти польської «пацифікації», підтримував зв'язки з ОУН.

Шеремета Петро Михайлович (1897-1922) — керівник збройної боротьби населення західноукраїнських земель проти польських окупантів. Служив у австрійській, потім — в Українській галицькій армії. З 1920 р. — в Червоній Армії, командир батальйону 44-ї стрілецької дивізії. В 1922 р. очолив партизанську групу «Червона дванадцятка» на Тернопільщині. Розстріляний за вироком польського військово-польового суду.

Шерстюк Григорій Пилипович (1882-1911) — український видавець. Заснував перше українське педагогічне видавництво «Український учитель» і перший український педагогічний журнал «Світло». Автор «Короткої граматики для шкіл», книжок для дітей, педагогічних статей.

Шило Семен (XVIII ст.) — ватажок гайдамацького загону, сотник повстанських військ під час Коліївщини 1768 р. Діяв поблизу польсько-

турецького кордону, здобув штурмом Балту (тепер Одеської області) і Голту (тепер Миколаївської області), якими володіла Туреччина.

Шкрібляки — родина українських народних майстрів гуцульського різьблення та інкрустації на дереві. *Юрій Іванович Шкрібляк* (1822-1884). Сини — *Василь Юрійович* (1856-1928), *Микола Юрійович* (1858-1920). Жили і працювали в с. Яворові Івано-Франківської області. Оригінальні за формою вироби (баклаги, скриньки, топірці, столики тощо) прикрашали орнаментом та інкрустацією з металу, кістки, бісеру.

Шліхтер Олександр Григорович (1868-1940) — державний діяч, учений-економіст. В 1919 р. — наркомпрод в уряді України. В 1921-1927 рр. — на дипломатичній роботі, ректор Комуністичного університету в Харкові. В 1927-1929 рр. — наркомзем України. В 1930-1933 рр. — директор Українського інституту марксизму-ленінізму. Основні напрями наукової діяльності: статистика, аграрні відносини, використання природних енергетичних ресурсів України.

Штолюк Мирон (?-1830) — ватажок загону опришків. Після втечі з австрійської армії в 1817 р. організував загін опришків, який діяв на Покутті й Буковині. Був схоплений і страчений у м. Вижниці. Героїчну боротьбу Штолюка відображено в піснях, легендах, переказах, частину яких записав і опублікував І.Я. Франко.

Шульгін Яків Миколайович (1851-1911) — український історик, педагог. Член Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Історичного товариства Нестора-літописця, Українського наукового товариства у Києві. Учасник «Комітету 12-ти» Старої громади; з 1878 р. — у складі Одеської громади. Пожертвував Старій громаді кошти на підтримку закордонної видавничої діяльності М.П. Драгоманова. У 1879-1883 рр. — на засланні у Снісейську і Красноярську. Автор праць з історії Лівобережної України XVII-XVIII ст. та з історії Коліївщини.

Шумський Олександр Якович (1890-1946) — ідеолог українського національного відродження. В 1924-1927 рр. — нарком освіти України, багато уваги приділяв питанням українізації. Виступав за виведення української

освіти, науки і культури на європейський рівень. В 1927 р. був відкликаний з України. У 1933 р. звинувачений в участі в «Українській військовій організації» та контрреволюційній діяльності і засуджений до 10 років позбавлення волі.

Шухевич Роман (псевдо — *Тарас Чупринка*; 1907-1950) — український військово-політичний діяч, генерал-хорунжий. Був членом галицького крайового проводу ОУН(Б). Дотримувався тактики революційних дій. З 1942 р. — головнокомандуючий УПА. Загинув у с. Білогорща біля Львова під час бою.

Щ

Щепило Михайло Олексійович (?-1826) — декабрист, поручик Чернігівського полку. Член Товариства об'єднаних слов'ян, Південного товариства декабристів. Один з організаторів повстання Чернігівського полку, під час якого, очолюючи авангард, загинув у бою біля с. Триліс.

Щербицький Володимир Васильович (1918-1990) — український радянський державний і партійний діяч. В 50-х-70-х рр. займав партійні та державні керівні посади республіканського рівня, а у 1972-1989 рр. очолив УРСР, займаючи посаду Першого секретаря ЦК КПУ. Сприяв посиленню русифікаторської політики, переслідувань дисидентів та обмеженню прав Української РСР.

Щорс Микола Олександрович (1895-1919). — військовий український діяч часів першої світової та громадянської воєн. У 1918-1919 рр. — командир Богунського полку та командир Першої Української радянської дивізії, потім — 44-ї стрілецької дивізії, війська яких протистояли силам армій Директорії, білополяків і денікінців. Загинув під час бою під Коростенем на Житомирщині.

Ю

Юра Гнат Петрович (1888-1966) — актор, режисер. Сценічну діяльність почав у 1904 р. У 1913-1914 рр. грав у Руському народному театрі у Львові, був актором та режисером «Молодого театру» в Києві. Юра — один із засновників Київського українського драматичного театру ім. І. Франка, який очолював до 1961 р. В 1946-1961 рр. — професор Київського театрального інституту. Автор праць з питань театрального мистецтва. Ролі і постановки Юри увійшли в класику світового театрального мистецтва. Ролі: Мартин Боруля, Стьопочка Крамарюк, Терешко Сурма, Бонавентура («Мартин Боруля», «Житейське море», «Суєта», «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого), Мусій Копистка («97» М. Куліша) та інші. Постановки: «Гайдамаки» за Т. Шевченком, «Украдене щастя» І. Франка, «Маруся Богуславка» М. Старицького та інші.

Юрій Долгорукий (близько 1090-1157) — правитель Володимиро-Суздальського князівства з 1125 р., двічі великий київський князь. Був сином Володимира Всеволодовича Мономаха. Розбивши 1149 р. дружину великого князя Ізяслава, вперше захопив Київ; після поразки 1151 р. з військом Ізяслава змушений був повернутися до Суздаля; вдруге заволодів Києвом 1155 р., де князував пожиттєво. По смерті був похований у Києві у церкві Спаса на Берестові. Вважається засновником Москви, перша літописна згадка про яку датується 1147 р.

Юрій I Львович (1250- близько 1308) — правитель Галицько-волинського князівства. Був онуком Данила Романовича Галицького. Правив також Холмщиною та Підляшшям. Зумів об'єднати під своєю владою всі землі Галицько-Волинської держави. Зміг домогтися згоди константинопольського патріарха на заснування Галицької митрополії (1303).

Юрій II (Болеслав Тройденович; близько 1306 -1340) — князь Галичини, Володимирщини та всієї Малої Русі. Син Тройдена I (мазовецького князя) та Марії (дочки Юрія I Львовича). На зовнішньополітичному напрямку успішно протидіяв литовській, польській та угорській експансії, підтримуючи союз з Тевтонським орденом та дипломатичні стосунки з Московським князівством. З метою зміцнення князівської влади спирався на міщан та протистояв боярській опозиції. Був отруєний боярами-змовниками.

Я

Яворницький Дмитро Іванович (1855-1940) — видатний вітчизняний історик-археолог, етнограф-фольклорист та письменник. Починаючи з 1902 р. був директором Музею старожитностей Катеринославської губернії (нині Дніпропетровський історичний музей його імені). Впродовж 1920-1933 рр. працював в— завідуючий кафедри українознавства в Катеринославському Інституті народної освіти. Відповідальний керівник археологічних розкопок на території Дніпрогесу та постійного археологічного нагляду з 1927 р. Переважна більшість його праць присвячена дослідженням історії Запорозької Січі. Серед найбільш відомих це — «Дніпрові пороги» (видано 1989) та «Історія запорозьких козаків» (в 3-х т., 1892-1897). Видані ним праці «Запорожжя в залишках старовини та переказах народу» (в 2-х т., 1888) та «Словник української мови» (т. 1. А — К, 1920) увібрали зібраний фольклорний, етнографічний та лексикографічний матеріал. Також він є автором «Джерел для історії запорізьких козаків» (в 2-х т., 1903), що є археографічним виданням. Ним було зібрано близько 75 тис. експонатів, які увійшли до колекції матеріальн-речових пам'яток Півдня України. Яворницький-письменник розвивав традиції вітчизняної класичної літератури. Йому належить збірка поезій «Вечірні зорі» (видано 1910) та повісті «За чужий гріх» (видано 1907), і «Де люди — там і лихо» (видано 1911).

Яворський Стефан (до постригу — *Семен*; 1658-1722) — церковний діяч, філософ, письменник-полеміст. Народився в м. Яворові (тепер Львівської області). Навчався в Києво-Могилянській колегії, єзуїтських школах Львова, Любліна, Познані, Вільно. Прийняв католицизм. Близько 1689 р. повернувся знову до православ'я, став ченцем, прибравши ім'я Стефана. Був професором Києво-Могилянської колегії, викладав поетику, риторичку, філософію, теологію. В 1700 р. висвячений на митрополита рязанського й муромського. З 1702 р. — екзарх і блюститель всеросійського патріаршого престолу. Водночас був протектором Слов'яно-греко-латинської академії в Москві. В 1721 р. очолив Синод — найвищий орган управління руською православною церквою.

Якимюк Василь (кінець XVIII - початок XIX ст.) — ватажок опришків на Покутті (східна частина сучасної Івано-Франківської області). В 1815 р. організував загін опришків, що діяв у Станіславській окрузі. У 1822 р. австрійський каральний загін розбив опришків. Подальша доля Якимюка невідома.

Яната Олександр Алоїзович (1888-1938) — народився в м. Миколаєві. Одержав вищу агрономічну освіту. Один з фундаторів ботанічної науки в Україні. З 1910 р. брав участь у виданні журналу «Природа» (Миколаїв). Автор фундаментальних наукових праць. У 1933 р. репресований. Реабілітований в 1964 р.

Ярковський Павло Йосипович (1781-1845) — бібліотекар і бібліограф, один з перших книгознавців і викладачів бібліографії в Україні. У 1809-1831 рр. завідував бібліотекою Волинської гімназії (Кременецького ліцею), викладав бібліологію. Після закриття ліцею — бібліотекар Київського університету.

Ярослав Мудрий (978-1054) — великий київський князь з 1019 р. Видатний державно-політичний діяч часів Київської Русі. По смерті свого батька — Володимира Святославича (1015), вів боротьбу за великокнязівський стіл проти зведеного брата Святополка, прозваного Окаянним. Здобувши престол, зміг об'єднати під своєю владою землі східніше Дніпра. За правління Ярослава Мудрого було складено збірник законів давньоруського права — «Руську правду», утвердилося християнство як державна релігія на Русі, була остаточно сформована православна руська церква та заснована київська митрополія, яка підпорядковувалася патріарху константинопольському, розвивалася активно і культура (збудовано Золоті ворота, Софіївський собор, при якому створена бібліотека тощо). Продовжив успішну боротьбу з печенізькими ордами, укліплював південно-східні кордони зі степом, будувавши низку фортифікаційних укріплень вздовж Росі. Продовжував успішну зовнішню політику, зміцнюючи міжнародний авторитет Давньоруської держави, свідченням чого є, зокрема, укладення родинно-сімейних зв'язків великого київського князя з представниками правлячих династій низки європейських країн (Ярослав був у шлюбі з Інгігердою, дочкою короля Швеції

Олафа, Єлизавета Ярославна була заміжня за норвезьким королем Гаральдом Суворим, Анна Ярославна — стала французькою королевою, побравшись з королем Генріхом I, Анастасія Ярославна стала дружиною короля угорського Андраша I. По смерті Ярослав Мудрий був похований у Софії Київській, землі держави було розподілено поміж його п'ятьма синами — Ізяславом, Святославом, Всеволодом, Ігорем, Вячеславом.

Ярослав Володимирович (Осьмомисл; 30-ті роки XII ст. -1187) — галицький князь (1153-1187), син Володимирка Володаровича. Прізвисько «Осьмомисл» отримав за неабиякий розум та мудрість. Проводив успішну внутрішню та зовнішню політику. Боровся з боярською верхівкою, яка намагалася відокремити свої землі. За Ярослава Осьмомисла Галицьке князівство стало могутнішим та збільшилося територіально (приєднані землі в пониззі Дунаю). Зміцнив союз з Угорщиною шлюбом своєї дочки з королем Стефаном. Вів боротьбу з половцями, на кордонах галицької землі будував укріплені міста («гради»). У «Слові о полку Ігоревім» згадується про могутність Ярослава Осьмомисла, що він «затворив Дунаю ворота».

Яснопольський Леонід Миколайович (1873-1957) — економіст. У 1902-1904 рр. працював у Харківському, потім Київському університетах. У 1926-1930 рр. очолював Постійну комісію Академії наук України по вивченню продуктивних сил України. У 1937-1942 рр. перебував у сталінських тюрмах і таборах. З 1943 р. працював в Інституті економіки АН України. Яснопольський — один з авторів «Нарисів економічної географії УРСР» (т. 1, 1949). За редакцією Яснопольського видано «Банківську енциклопедію» (т. 1-2, 1914-1917).

Яхненки — українські промисловці-цукрозаводчики. Походили із селян-кріпаків м. Сміла (тепер Черкаської області). Викупилися з кріпацтва, розбагатіли на торгівлі промисловими товарами. На початку 40-х років XIX ст. заснували промислову фірму «Брати Яхненки і Симиренко», яка 1843 р. збудувала в с. Ташлику (тепер Черкаської області) першу в Україні парову цукроварню, в 1848 р. поблизу с. Млієва — цукровий і машинобудівний заводи. Керували фірмою К.М. Яхненко (1783-1863) та Ф.С. Симиренко (1791-1867).

Внаслідок промислової кризи і конкуренції фірма у 80-х роках XIX ст. збанкрутувала.

Яцько з Вишні (XVII ст.) — український живописець. Твори: іконостас церкви у с. Дністрик на Львівщині (1653); композиції «Страшний суд» та «Розп'яття» (1658) у церкві с. Домашина на Закарпатті.

Термінологічний покажчик

А

Абсолютизм, абсолютна монархія, самодержавство

Авари

Автокефальна церква

Автономія

Авторитаризм

Автохтони

Аджі-Коба

Адміралтейські поселення

«Азбучна війна»

Азільська культура

Азовське козацьке військо

Азовське сидіння

Азовські походи 1695, 1696 рр.

«Академічне братство»

«Академічний гурток»

«Академічний легіон»

Акафіст

Ак-мечетські поховання

Акт проголошення незалежності України

Акт проголошення української державності

Актові книги

Акцизний збір

Акціонерні товариства

Алазони

Алани

Амвросіївська стоянка

Анафема

Андріївська церква

Андрусівське перемир'я 1667 р.
Анімізм
Анти
Античні держави Північного Причорномор'я
Антонівський скарб, Інгульський скарб
Антонівські стоянки
Антропологія
«Апокрисис»
«Апостол»
Аргат
Артанія, Арсанія, Арта
Артос
Археографія
Археологія
Архіви
Архонти
Аршин
Асиміляція в етнографії
Аскольдова могила
Ашельська культура

Б

Бабин Яр
Барська конфедерація 1768-1772 рр.
Батозька битва 1652 р.
Батурин
Бахчисарайський мир
Баштанська партизанська республіка
«Березневі статті» 1654 р.
Берестейська унія 1596 р.
Берестецька битва 1651 р.
Білоцерківський договір 1651 р.

Боспорська держава

Братства

Брест-Литовський (Берестейський) мирний договір 1918 р.

Бронзовий вік

Бужани

Бузьке козацьке військо

Булава

Бунчужний

Бунчук

Бучацький мирний договір 1672 р.

В

Валуєвський циркуляр 1863 р.

Васильківська управа відділення Південного товариства декабристів

Велика Вітчизняна війна (радянсько-німецька війна) 1941-1945 рр.

Велике князівство Литовське

Велике переселення народів

Великий князь

«Вервольф»

Вечини

Вечорниці

Визвольна війна українського народу (Національна козацька революція) 1648-1667 рр.

Віче

«Вічний мир» 1686 р.

Воєвода

Володимиро-Волинське князівство

Волочна поміра

Г

Гадяцький договір 1658 р.

Гайдамаки
Гайдамацький рух
Гайдамацькі пісні
Галицьке князівство
Галицькі повстання
Галицько-Волинське князівство
Галицько-Волинський літопис
Галицько-руська матиця
Галичина
Генеалогія
Генеральна рада
Генеральна старшина
Генеральний Секретаріат
Генуезькі колонії в Північному Причорномор'ї
Геральдика
Герб
Герб державний
Гети
Гетьман
Гетьманщина
Гімн
Гімн державний
Гінцівська стоянка
Глухівські статті 1669 р.
Голод 1921-1923 рр. в Україні
Голод 1946-1947 рр. в Україні
Голодомор 1932-1933 рр. в Україні
Городельська унія 1413 р.
Готи
Греко-католицька церква
Гривна Гривня

Громади
Гуманізм
Гуни
Густинський літопис

Д

Данина
Даремщини
Декабристи в Україні
Декларація прав національностей України
Декларація про державний суверенітет України
Демократія
Депортація
Держава
Десятинна церква
Джерелознавство
Дике поле
Директорія
Дисидентський рух 60-80-х років ХХ ст. в Україні
Дитинець
Диякон
Діаспора
Дідич
Допоміжні історичні дисципліни
Древляни
Дреговичі
Друга світова війна 1939-1945 рр.
Дружина
Дуліби
Дума

Е

Еміграція

Емський указ 1876 р.

Еоліти

Епіграфіка

Епос

Епоха

Ера

Етнографія

Етнополітика

Є

Євангеліє

Євсевієве Євангеліє, Галицьке Євангеліє 1283 р.

Євхаристія (причащення)

Єдисанська орда

Єдичкульська орда

Єзуїти

Єлей

Єпископ

Єретик

Ж

Жабокрицьке селянське заворушення 1861 р.

Жванецька битва 1653 р.

«Жерела до історії України-Руси»

«Живописна Україна»

Жовківська школа художників

Жовнинська битва 1638 р.

Жовтоводська битва 1648 р.

Жупан

З

Задунайська Січ

Займанцїи

Закарпатська Україна, Закарпаття

Закупи
Залізний вік
Залозний шлях
Зарубинецька культура
Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)
Зборівська битва 1649 р.
Здольщина
Земство (земські установи)
Змійові вали
Золота орда
Золотий Курган
Золоті ворота у Києві

I

Іванковецьке поселення
Ієрархія
Ізборники Святослава
Імперія
Інгульського полку заворушення 1905 р.
Інкерманська битва 1854 р.
Інкунабули
Інтеграція
Інтелігенція
Інтервенція
Інтернування
Іпатіївський літопис
Іслам, мусульманство
Історичне товариство Нестора-літописця
Історичний розвиток української мовознавчої науки
Історіографія
Історіософія, філософія історії
Історія

«Історія Русів»

Іудаїзм

Й

«Йосифинська метрика»

К

Калка (нині Кальчик)

Кам'яний вік

Канівський полк

Кант

Катакомбна культура

Католицизм

Кемі-Обинська культура

Києво-Могилянська академія

Києво-Печерська лавра

«Києво-Печерський патерик»

Київська операція 1943 р.

Київська рисувальна школа М. Мурашка

Київська Русь

Київське братство, Богоявленське братство в Києві

Київське князівство

Київський літопис

Кирилиця

Кирило-Мефодіївське товариство (братство)

Кіік-Коба

Кіш

Клейноди

«Книга буття українського народу» («Закон божий»)

Князівство

Князівські з'їзди

Князь

Кобза

Козак
Козацтво
Козацькі літописи
Коліївщина
Коломацькі статті 1687 р.
Комірники (коморники, халупники)
Конституція
Корогва, хорогва
Корсунська битва 1648 р.
Корсунь-Шевченківська операція 1944 р.
Краєзнавство
Кревська унія 1385 р.
Кримська війна 1853-1856 рр.
Кримська (Ялтинська) конференція 1945 р.
Кримське ханство
Кримські татари
Кріпосне право
Ктитор
Культура археологічна
Курінь
Куруківська угода 1625 р.
Куявія (Куяба)
Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774 р.

Л

Лаврентіївський список
Лаврська іконописна майстерня
Лаврська школа
Ланове
Лебединські селянські заворушення 1906 р.
Ленковецьке поселення
Лепесівське поселення

Лизогубівський літопис
Литовська метрика
Литовські статути
Лівобережна Україна
Лірники
«Літопис Самовидця»
Літописи
Львівський літопис
Любецький з'їзд 1097 р.
Люблінська унія 1569 р.
Лядська трагедія 1906 р.

М

Магдебурзьке право
Магістрат
Мадленська культура
Майданецьке поселення
Малахів курган
Малоросійська колегія
Малоросійський приказ
Мангуп, Мангун-Кале (Феодоро)
Маніфест
Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради
Манявський скит
Матріархат
Мезоліт
Митрополит
Мідний вік (в археології), енеоліт
Молдовські походи Б. Хмельницького 1650 і 1652 рр.
«Молода гвардія»
Молодове

Монголо-татарське іго
«Москвофіли»
Московські статті 1665 р.

Н

Наймити
Наказний гетьман
Наказний полковник
«Народна воля»
«Народна торгівля»
Народний Секретаріат
«Народовці»
Натуральне господарство
Наукове товариство імені Шевченка (НТШ)
Недільні школи
Незвиське поселення
Неоліт, новий кам'яний вік
Нереєстрові козаки
Нова економічна політика (неп)
Нова ера
Новоросійське козацьке військо, Усть-Дунайське Буджацьке
військо, або Дунайське козацьке військо
Нормани
Норманська теорія

О

«О воспитании чад»
Облігація
Община
Одеське товариство історії і старожитностей
Ольвія
Опришки
Оратанія (Артанія, Ратанія)

Організація Об'єднаних Націй (ООН)
Організація українських націоналістів (ОУН)
Османська Імперія
Остготи
Острозька школа
Острозький літопис
Острянина повстання 1638 р.
Отаман
Отаманщина
Отчичі
Очіпок
Ощипок

П

Паланка
Палеоліт
Пантікапей
Парламент
«Партизанська іскра»
Патріарх
Патріархат
Первіснообщинний лад
Пересопницьке Євангеліє
Переяславська рада
Переяславське князівство
Переяславські статті 1654 р.
Пернач Перша світова війна 1914-1918 рр.
Печеніги
Пилявецька битва 1648 р.
Південне товариство декабристів
Піст
«Пласт»

«Повість временних літ»
Покутське повстання 1648 р.
Полемічна література
Половці
Полтавська битва 1709 р.
Поляни
Посесійні селяни
Посполиті
Почаївська лавра
Правобережна Україна
Православ'я
Прапор державний
Президент
Приватизація
«Просвіта»
Псалтир
Пустинківське поселення
П'ядь

Р

Рабовласницький лад
Рада генеральної старшини
Рада січової старшини
Радимичі
Революційна українська партія (РУП)
Реєстрові козаки
Республіка
Решетилівські статті 1709 р.
Рід
Різдво, Різдво Христове
Річ Посполита
Руїна

Русини

«Руська правда»

«Руська трійця»

Руські ради в Галичині

С

Сабатинівське поселення

Салтівська культура

Сармати

Священне Писання, Біблія

Севастопольська оборона 1854-1855 рр.

Севастопольська оборона 1941-1942 рр.

Севастопольська операція 1944 р.

Селянська реформа 1848 р. в Галичині, на Буковині і

Закарпатті

Селянська реформа 1861 р.

Сердюки

Січ Запорозька

Скіфи

Слобідська Україна

«Слово о полку Ігоревім»

Слов'яни

Сопілка

«Софіївка»

Софійський собор у Києві

Спаський собор у Чернігові

«Спілка визволення України»

Стара грамада

Старокиївська гора

Старослов'янська мова, давньоцерковнослов'янська мова

Статус

Статут Володимира Мономаха

Столиця

Суботівське городище

Т

Таври

Таврійська губернська вчена архівна комісія

Таврія

«Таємна дружина»

Таран

Татарбунарське повстання 1924 р.

Теребовльське князівство

Тернопільські селянські страйки 1900 р.

Тиверці

Тисяча

Тмутараканське князівство

Товариство українських поступовців (ТУП)

Товста Могила

Топильнянські селянські заворушення 1873 р.

Тоталітаризм

Тотемізм

Трахтемирівський монастир

Трибунал луцький

Трипільська культура

Троїцький Іллінський монастир у Чернігові

Турбаївське повстання 1789-1793 рр.

Тясминське городище

У

Удільні князівства

Удільні селяни

Ужгородська церковна унія

Україна

Українізація

Українська автокефальна православна церква (УАПЦ)

Українська лінія

Українська повстанська армія (УПА)

«Український історичний журнал»

Українські ополченські полки

Українські січові стрільці (УСС)

Уличі

Уніати

Уніатська церква, греко-католицька церква

Уніатські школи

Універсали Центральної Ради

Успенська церква у Львові

Успенський собор

Усть-Кам'янські кургани

Ушкальське поселення

Ф

Федерація

Фільварок

Фольклористика

Фреска

Х

Халупники

Харківське товариство грамотності

Харківський колегіум

Харківсько-Київське таємне товариство

Хасидизм

Херсонес Таврійський

Хмільницький літопис

Хозари

Холопи, хлопи

Хомина Могила

Хортиця
Хорунжий
Хотинська війна 1620-1621 рр.
Хотинське повстання 1919 р.
Хрещення Русі
Християнство
Хронологія

Ц

Центральна Рада
Центральна Рада Народова
Церква
Церковний собор у Києві 1921 р.
Церковний собор у Львові 1946 р.
Цецорська битва 1620 р.
Цивілізація

Ч

Червона Армія
Червона Русь
Червона українська галицька армія (ЧУГА)
Чернігівська губернія
Чернігівське князівство
Черняхівська культура
Чигиринська змова 1877 р.
Чорна могила
Чорна рада 1663 р.
Чорний ліс
Чорний шлях
Чорнобильська катастрофа
Чорноморське козацьке військо
Чугуївське повстання 1819 р.
Чумацтво

Ш

Шайтан-Коба

Шан-Коба

Шапка Мономаха

Шарварок

Шарпівське городище

Шебелинське повстання 1829 р.

Шестовицькі городище і могильник

Широкобалківське поселення

Широнінці

Шкарівське поселення

«Шлях з варяг у греки»

Шляхта

Шнурової кераміки культури

Шулаївська стоянка

Ю

ЮНЕСКО

Я

Ягнятинське поселення

Язичництво

Ямково-гребінцевої кераміки культури

Ямна культура

Ярмарки

Ярославська битва 1245 р.

Ясир

Ясський мирний договір 1791 р.

Іменний покажчик

А

Александров Володимир Степанович
Алексєєв Євген Венедиктович
Аліпій (Алімпій) Печерський
Алчевська Христина Данилівна
Альнпек Ян
Амбодик-Максимович Нестор Максимович
Анастасевич Василь Григорович
Андерс Федір Фердинандович
Андрелла Михайло
Андрієвич Каленик
Андрієвич Яків Максимович
Андрієвський Олексій Олександрович
Андрій Боголюбський
Андрій Юрійович
Андріяшев Олександр Михайлович
Андрузький Георгій Львович
Анна Іванівна
Анна Ярославна
Антоній Печерський
Антонович Володимир Боніфатійович
Апостол Данило Павлович
Апостол Павло Данилович
Апостол Петро Данилович
Арандаренко Микола Іванович
Аркас Захарій Андрійович
Аркас Микола Миколайович
Арпади
Арріан Флавій

Аскольд і Дір

Аскоченський Віктор Іпатійович

Афанасій К.

Афанасій Пирятинський

Афанасьєв-Чужбинський Олександр Степанович

Ахілл, Ахіллес

Ашик Антон Балтазарович

Б

Бабель Ісак Еммануїлович

Багалій Дмитро Іванович

Багряний Іван

Бадені Казимир

Бажан Микола Платонович

Базилевич Йоанікій

Балабан Гедеон

Балуг'янський Михайло Андрійович

Бальмен Яків Петрович

Бандера Степан Андрійович

Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович

Бантиш-Каменський Микола Миколайович

Барабаш Іван

Барабаш Яків Федорович

Баранович Лазар

Баранюк Петро

Барвінський Василь Олександрович

Басаргін Микола Васильович

Батий

Бахметюк Олександр Петрович

Бачинський Омелян Васильович

Башилов Михайло Сергійович

Бенардос Микола Миколайович

Березовський Максим Созонтович
Беретті
Берлинський Максим Федорович
Білецька Віра Юхимівна
Білозерський Василь Михайлович
Біляшівський Микола Федотович
Богомолець Олександр Олександрович
Богун Іван
Бодянський Осип Максимович
Боженко Василь Назарович
Бокаріус Микола Сергійович
Боплан Гійом Левассер де
Борецький Іов
Борис і Гліб
Боровиковські
Бородавка (Неродич) Яцько
Бортнянський Дмитро Степанович
Брюховецький Іван
Бут Павло Михнович

В

Вагилевич Іван Миколайович
Василенко Віктор Іванович
Васильківський Сергій Іванович
Василько Романович
Василько Ростиславич
Ватутін Микола Федорович
Вахвянин Анатоль Климентійович
Величко Самійло Васильович
Величковський Яків Іванович
Вербицький Михайло Михайлович
Вересай Остап Микитович

Верлан
Вернадський Володимир Іванович
Верхратський Іван Григорович
Верьовка Григорій Гурійович
Виговський Іван Остапович
Винниченко Володимир Кирилович
Вишенський Іван
Вишневецький Дмитро
Вишневецький Ієремія Михайлович
Вітовт
Владислав III Варненьчик
Владислав IV Ваза
Вовчок Марко
Волков (Вовк) Федір Кіндратович
Володимир Мономах
Володимир Святославич
Володимирко
Волох Петро
Волошин Максиміліан Олександрович
Врангель Петро Миколайович
Всеволод Велике Гніздо
Всеволод Ольгович
Всеволод Ярославич
Всеслав Брячиславич

Г

Гаєвський Григорій Парфенович
Галаган Микола
Галагани
Галаневич Євген
Галик Алімпій (
Галятовський Іоанікій

Гамалії
Гамарник Ян Борисович
Ганжа Іван
Ганицький Тадей Денисович
Ганцов Всеволод
Гаркуша Семен Іванович
Гатцук Микола
Ге Григорій Миколайович
Гедеон
Гермайзе Осип Юрович
Геродот
Гізель Інокентій
Гладкий Йосип Михайлович
Гладкий Матвій
Глинський Михайло Львович
Глібов Леонід Іванович
Гнилосиров (Гнилосир) Василь Степанович
Гоголь Микола Васильович
Голий Гнат
Головатий Антон (Антін) Андрійович
Головацький Петро Федорович
Головацький Яків Федорович
Голота Ілля
Голуб Олифер Остапович
Голубович Всеволод
Голубович Сидір
Гонта Іван
Гордієнко Кость
Горкуша Филон
Горленко Василь Петрович
Горська Алла Олександрівна

Грабенко (Конощенко) Андрій Михайлович
Грабянка Григорій Іванович
Гребінка Євген Павлович
Греков Олександр
Григоренко Петро Григорович
Григоріїв (Григор'єв) Матвій
Григорович Василь Іванович
Грінченко Борис Дмитрович
Грузинський Олександр Сергійович
Грушевський Михайло Сергійович
Грушевський Олександр Сергійович
Гулак Микола Іванович
Гулак-Артемівський Петро Петрович
Гулак-Артемівський Семен Степанович
Гулевичівна Єлизавета Василівна
Гуляницький Григорій
Гуня Дмитро Тимошович
Гуслистий Кость Григорович
Д
Даль Володимир Іванович
Даніїл Паломник
Данилевич Василь Юхимович
Данилевський Григорій Петрович
Данило Галицький
Данькевич Костянтин Федорович
Дараган Юрій
Дашкевич Микола Павлович
Дашкевич Роман
Дельвіг Сергій
Дем'янчук Василь Климентійович
Денікін Антон Іванович

Дерібас Йосип Михайлович
Джалалій Філон
Дилецький Микола Павлович
Дівович Семен
Діонисій Балабан
Діофант
Дніпрова Чайка
Дністрянський Станіслав Северинович
Добриня
Довбуш Олекса Васильович
Довженко Олександр Петрович
Довнар-Запольський Митрофан Вікторович
Долинський Лука
Доманицький Василь Миколайович
Донцов Дмитро Іванович
Дорошенко Володимир Вікторович
Дорошенко Дмитро Іванович
Дорошенко Михайло
Дорошенко Петро Дорофійович
Драгоманов Михайло Петрович
Драй-Хмара Михайло Панасович
Дрогобич Юрій
Дрозд Василь
Дубровський Василь Васильович
Духнович Олександр Васильович
Е
Енгельгардти
Є
Євпраксія Всеволодівна
Євпраксія Мстиславівна
Єлизавета Петрівна

Єлизавета Ярославна

Єськович Михайло

Єфименко Олександра Яківна

Єфименко Петро Петрович

Єфименко Петро Савич

Єфремов Сергій Олександрович

Ж

Жаботинський Володимир Євгенович

Жаданівський Борис Петрович

Жаткович Юрій

Жданов Андрій Олександрович

Жданович Антон

Жебуньов Сергій Олександрович

Желябов Андрій Іванович

Жемчужников Лев Михайлович

Жила Іван

Житецький Гнат Павлович

Житецький Іродіон Олексійович

Житецький Павло Гнатович

Жмайло Марко

Жук Михайло Іванович

Жураковські

Жураховський Данило Данилович

Журба Андрій

Журба Василь

З

Забіла Віктор Миколайович

Забіла Наталя Львівна

Заболотний Данило Кирилович

Завадовський Євстахій

Завадський Петро Васильович

Загоровський Василь Петрович
Закревський Микола Васильович
Залізняк Максим
Залозний Петро Федорович
Заньковецька Марія Костянтинівна
Заславський Євген Йосипович
Земка Тарасій Левович
Земляк Василь Сидорович
Зеров Микола Костянтинович
Зизаній Лаврентій Іванович
Зизаній Стефан Іванович
Зібер Микола Іванович
Золотаренко Василь Никифорович
Золотаренко Іван Никифорович

І

Іванишев Микола Дмитрович
Івасюк Володимир Михайлович
Івасюк Микола Іванович
Ігор
Ігор Ольгович
Ігор Святославич
Ізяслав Давидович
Ізяслав Мстиславич
Ізяслав Ярославич
Іларіон
Ільницький Лука Васильович
Іоанн (XVI ст.)
Іоанн (XVIII ст.)
Ірчан Мирослав
Іскра Захар Юрійович
Іскра Іван Іванович

Іскра Іван Якович

Іслам-Гірей III

І

Їжакевич Іван Сидорович

Й

Йогансен Михайло (Майк) Гервасійович

Йордан

Йосиф Сліпий

К

Кавалерідзе Іван Петрович

Каганович Лазар Мойсейович

Калнишевський Петро Іванович

Капніст Василь Васильович

Капущак Іван Олексійович

Каразін Василь Назарович

Каргер Михайло Костянтинівич

Кармалюк (Кармелюк) Устим Якимович

Касіян Василь Ілліч

Катерина II Олексіївна

Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович

Керенський Олександр Федорович

Кий, Щек, Хорив і Либідь

Кирило Туровський

Кішка Самійло

Кобилиця Лук'ян

Кобилянська Ольга Юліанівна

Ковалевський Микола Васильович

Ковнір Степан Дем'янович

Ковпак Сидір Артемович

Козицький Пилип Омелянович

Колесса Філарет Михайлович

Комаров Михайло Федорович
Конашевич-Сагайдачний Петро Кононович
Конецпольські
Кониський Григорій
Кониський Олександр Якович
Коновалець Євген
Кончак
Коріятовичі
Корнілов Володимир Олексійович
Короленко Володимир Галактіонович
Коротченко Дем'ян Сергійович
Кос-Анатольський Анатолій Йосипович
Косенко Віктор Степанович
Косинка Григорій Михайлович
Косинський Криштоф
Косіор Станіслав Вікентійович
Косов Сильвестр
Костанді Киріак Костянтинівич
Костомаров Микола Іванович
Котляревський Іван Петрович
Котовський Григорій Іванович
Коцюбинський Михайло Михайлович
Кочубей Василь Леонтійович
Кравченко Михайло Степанович
Кривоніс Максим
Кримський Агатангел Юхимович
Крип'якевич Іван Петрович
Кричевський Станіслав-Михайло
Кричевські
Кропивницький Марко Лукич
Крушельницька Соломія Амвросіївна

Крушельницький Мар'ян Михайлович
Кубійович Володимир
Куліш Микола Гурович
Куліш Пантелеймон Олександрович
Кульчицька Олена Львівна
Курбас Лесь

Л

Лазаревський Олександр Матвійович
Лев Данилович
Левитський Микола Васильович
Левицький Орест Іванович
Леонтович Микола Дмитрович
Лепкий Богдан Сильвестрович
Лизогуби
Липинський Вячеслав Казимирович
Лисенки
Лисенко Микола Віталійович
Лобода Григорій
Лозинський Михайло
Любарт
Любченко Панас Петрович
Людкевич Станіслав Пилипович
Лябурб Жанна Марі
Лянцкоронський Предслав
Лясота Еріх
Лятошинський Борис Миколайович

М

Мазепа Іван Степанович
Мазепа Ісаак
Майборода Платон Іларіонович
Майборода Сава

Майстренко Олексій
Макаренко Андрій
Макаренко Антон Семенович
Макаренко Микола Омелянович
Маковей Осип Степанович
Максимейко Микола Олексійович
Максимович Іван
Максимович Михайло Олександрович
Маланюк Євген Філімонович
Малашевич Іван Олексійович
Малишко Андрій Самійлович
Мальований Володимир Григорович
Манастирський Антон Іванович
Манжура Іван Іванович
Мануїльський Дмитро Захарович
Маркевич Микола Андрійович
Маркович Опанас Васильович
Матюшенко Панас (Опанас) Миколайович
Махно Нестор Іванович
Метлинський Амвросій Лук'янович
Мирний Панас
Міхновський Микола
Многогрішний Дем'ян Гнатович
Могила Петро Симеонович
Могильницький Іван
Модзалевський Вадим Львович
Мозолевський Борис Миколайович
Морозенко Нестор
Мстислав Володимирович
Муравйов-Апостол Матвій Іванович
Муравйов-Апостол Сергій Іванович

Мурашко Микола Іванович

Н

Навроцький Володимир Михайлович

Наливайко Северин

Нарбут Георгій Іванович

Небаба Мартин

Немирич Юрій

Нестеренко Максим

Нестор

Нечай Данило

Нечуй-Левицький Іван Семенович

Никон Великий

Ніщинський Петро Іванович

Новицький Григорій Ілліч

О

Огієнко Іван Іванович

Оглоблін Олександр Петрович

Олег

Олег Святославич

Олелько Володимирович

Олесь Олександр

Ольга

Ольговичі

Ольшанський Костянтин Федорович

Омельянович-Павленко Михайло

Опара Степан

Орлик Пилип

Острозькі

Острянин Яків

П

Павлик Михайло Іванович

Павловський Олексій Павлович
Павлюк
Падалка Лев Васильович
Падура Тимко
Палій Семен Пилипович
Партицький Омелян Осипович
Пархоменко Олександр Якович
Пархоменко Терентій Макарович
Пашковський Іван
Пестель Павло Іванович
Петлюра Симон Васильович
Петражицький-Кулага Іван
Петро I Великий
Петров Віктор Платонович
Петровський Григорій Іванович
Петрусенко Оксана Андріївна
Пилипчук Пилип
Пильчиков Дмитро Павлович
Пимоненко Микола Корнилович
Підкова Іван
Підмогильний Валер'ян Петрович
Плетенецький Єлисей Михайлович
Поджіо Олександр Вікторович
Познанський Борис Стакіславович
Полетика Василь Григорович
Полетика Григорій Андрійович
Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна
Полоус Федір
Полуботок Павло Леонтійович
Попко Іван Діомидович
Попович Іван

Постишев Павло Петрович
Потебня Олександр Опанасович
Потій Іпатій
Потоцькі
Потьомкін Григорій Олександрович
Прокопович Феофан
Пушкар Мартин
Пчілка Олена

Р

Радзивілли
Радивиловський Антоній
Раковський Християн Георгійович
Ракушка-Романовський Роман Онисимович
Ревізорчук Антон
Ревуцький Лев Миколайович
Рильський Максим Тадейович
Рильський Тадей Розеславович
Рогоза Михайло
Родзянки
Розумовський Кирило Григорович
Розумовський Олексій Григорович
Роксолана
Роман Мстиславич
Руданський Степан Васильович
Русов Олександр Олександрович
Русова Софія Федорівна
Рюрик
Рюриковичі

С

Савченко Федір
Саліковський Олександр

Сальський Володимир
Самойлович Іван Самійлович
Сафонович Феодосій
Свенціцький Іларіон Семенович
Свидницький Анатолій Патрикійович
Сvirговський Іван
Святополк Ізяславич
Святослав Ігорович
Святослав Ярославич
Сементовський Микола Максимович
Сергєєв Федір Андрійович
Смиренко Василь Федорович
Симоненко Василь Андрійович
Сікорський Ігор Іванович
Сірко Іван Дмитрович
Січинський Денис Володимирович
Скальковський Аполлон Олександрович
Скидан Карпо Павлович
Сковорода Григорій Савич
Скоропадський Іван Ілліч
Скоропадський Павло Петрович
Скрипник Микола Олексійович
Смоленський Леонід Анастасійович
Смотрицький Герасим Данилович
Смотрицький Мелетій
Сокальський Петро Петрович
Сомко Яким Семенович
Сосюра Володимир Миколайович
Старицький Михайло Петрович
Стельмах Михайло Панасович
Стеценко Кирило Григорович

Стецько Ярослав
Стус Василь Семенович
Суворов Олександр Васильович
Сулима Іван Михайлович
Сухомлинський Василь Олександрович

Т

Талярєвський Яків
Таран Іван
Таран Павло Андрійович
Тарасевичі
Тарновські
Тацит Публій Корнелій
Теліга Олена Іванівна
Тесленко Архип Юхимович
Тетеря Павло Іванович
Тимошенко Семен Костянтинівич
Тичина Павло Григорович
Ткаченко Петро Федорович
Тобілевич Іван Карпович
Тобілевич Марія Карпівна
Тобілевич Микола Карпович
Тобілевич Панас Карпович
Томиленко Василь
Томілін Сергій Аркадійович
Тотлебен Едуард Іванович
Трегубов Єлисей Купріянович
Трофимович (Трохимович) Феофан
Трохимовський Михайло Якович
Трощинські
Трясило Тарас
Тукальський Йосип

Тулов Михайло Андрійович

Тулуб Зінаїда Павлівна

Туптало Данило Савович

Тютюнник Григій Михайлович

Тютюнник Григорій Михайлович

Тютюнник Юрій Йосипович

Тягно Борис Хомич

Тяпинський Василь Миколайович

У

Убийвовк Олена Костянтинівна

Уваров Олексій Сергійович

Ужвій Наталія Михайлівна

Українка Леся

Ушинський Костянтин Дмитрович

Ф

Фармаковський Борис Володимирович

Федоров Іван

Федько Іван Федорович

Федькович Юрій (Осип) Адальбертович

Феодосій Печерський

Филипович (Пухальський) Лаврентій

Філатов Володимир Петрович

Філіпенко Аркадій Дмитрович

Фомін Олександр Васильович

Франко Іван Якович

Х

Хаджі-Гірей

Ханенко Богдан Іванович

Ханенко Микола Данилович

Ханенко Михайло Степанович

Ханенко Олександр Іванович

Харитоненки

Хвильовий (Фітільов) Микола Григорович

Хвойка (Хвойко) Вікентій Вячеславович

Хмельницький Богдан (Зіновій) Михайлович

Хмельницький Тимофій (Тиміш) Богданович

Хмельницький Юрій Богданович

Хмельницький-Яненко Павло

Хоткевич Гнат Мартинович

Хромий Олексій Григорович

Хрущов Микита Сергійович

Ц

Цегельський Лонгін

Цеглинський Григорій Іванович

Целевич Юліан Андрійович

Цертелєв (Церетелі) Микола Андрійович

Ч

Чалий Сава

Чепа Андріян Іванович

Чепіга-Зеленкевич Яків Феофанович

Черемшина Марко

Черняхівський Олександр

Честахівський Григорій Миколайович

Чижевський Дмитро

Чижевський Павло

Чикаленко Євген

Чикаленко Левко

Чингісхан

Чубинський Павло Платонович

Чуйкевич Федір Олександрович

Чумак Василь Григорович

Чупринка Грицько

Чурай Марія Гордіївна

Ш

Шамо Ігор Наумович

Шаула Матвій

Шафран Олекса

Шашкевич Маркіян Семенович

Шварно Данилович

Швачка Микита

Шевченко Тарас Григорович

Шедель Йоган Готфрід

Шейковський Каленик Васильович

Шелест Василь

Шеля Якуб

Шептицький Роман Іванович

Шеремета Петро Михайлович

Шерстюк Григорій Пилипович

Шило Семен

Шкрібляки

Шліхтер Олександр Григорович

Штолюк Мирон

Шульгін Яків Миколайович

Шумський Олександр Якович

Шухевич Роман

Щ

Щепилло Михайло Олексійович

Щербицький Володимир Васильович

Щорс Микола Олександрович

Ю

Юра Гнат Петрович

Юрій Долгорукий

Юрій І Львович

Юрій II

Я

Яворницький (Еварницький) Дмитро Іванович

Яворський Стефан

Якимюк Василь

Яната Олександр Алоїзович

Ярковський Павло Йосипович

Ярослав Мудрий

Ярослав Осмомисл

Яснопольський Леонід Миколайович

Яхненки

Яцько з Вишні

Довідкове видання

ХВІСТ Вікторія Олексіївна

**СЛОВНИК-ДОВІДНИК
З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ**